

संवाहक

मानव अधिकार जर्नल

अङ्क १८

ISSN 2676-1491

Print

ISSN 2705-4438

Online

SAMBAHAK

Human Rights Journal

Vol. 18

संवाहक

Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका
Human Rights Journal

वर्ष ६	असार २०७८	अङ्क १८
Year 6	June 2021	Vol. 18

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, माननीय तपबहादुर मगर
सदस्य, माननीय डा. सूर्य प्रसाद शर्मा ढुङ्गेल
सदस्य, माननीय मिहिर ठाकुर
सदस्य, माननीय मनोज दुवाडी
सदस्य, माननीय लिली थापा
का.मु.सचिव, मुरारीप्रसाद खरेल

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Office bearers of the NHRC

Chairperson, Hon. Top Bahadur Magar
Member, Hon. Dr. Surya Prasad Sharma Dhungel
Member, Hon. Mihir Thakur
Member, Hon. Manoj Duwady
Member, Hon. Lily Thapa
Acting. Secretary, Murari Prasad Kharel

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, **Web:** www.nhrcnepal.org

Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, **Twitter:** [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकालाई उल्लेख गर्नु परेमा
संवाहक, असार २०७८
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

लेआउट तथा डिजाइन
पवन भण्डारी

प्रकाशन मिति : असार २०७८
प्रति : १०००

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, June 2021
National Human Rights Commission, Nepal

Layout and Design
Pawan Bhandari

Publication Date: June 2021
Copies: 1000

आयोगको पूर्वस्वीकृति बिना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन ।
बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The articles and matter of this journal can not be reprinted and republished for the commercial purposes, and can not be used without the prior consent of the Commission except for intellectual and academic purposes.
For intellectual and academic purposes, necessary portions can be used with proper citation.

प्रकाशन समिति

मुरारीप्रसाद खरेल
डा. टीकाराम पोखरेल
नवराज सापकोटा
खिमानन्द बस्याल

Publication Board

Murari Prasad Kharel
Dr. Tikaram Pokharel
Nava Raj Sapkota
Khimananda Bashyal

सम्पादन समिति

संयोजक : दिपक जंगध्वज कार्की
सदस्य : कैलाशकुमार सिवाकोटी
सदस्य : अनिशकुमार पौडेल
सदस्य सचिव : कल्पना नेपाल आचार्य
प्रवन्धक : पवन भण्डारी

Editorial Board

Coordinator : Deepak Jung Dhowj Karki
Meber : Kailash Kumar Siwakoti
Member: Anish Kumar Paudel
Member Secretary: Kalpana Nepal Acharya
Management : Pawan Bhandari

विषय-सूची / Contents

विषय	पृष्ठ
१. वैदिक साहित्यमा आधारित आदर्श मानव जीवना	१-१४
प्रा.डा.कृष्ण चन्द्र शर्मा	
२. मानवताविरुद्धको अपराध : मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार र नियन्त्रणका चुनौतिहरू	१५-३८
कृष्णजीवी घिमिरे	
३. कानुनव्यवसायीसँग परामर्श र कानुनव्यवसायीमार्फत प्रतिनिधित्व गर्न पाउने अधिकार	३९-५०
विजयप्रसाद मिश्र	
४. स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणमा सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको भूमिका	५१-७४
डा.सिर्जना भण्डारी	
५. न्यायमा पहुँच र मानव अधिकार	७५-८८
यज्ञप्रसाद अधिकारी	
६. घृणायुक्त अभिव्यक्ति (Hate speech) र मानव अधिकार	८९-१०४
वासुदेव वजगाई	
७. लैङ्गिक समानता : नेपालमा यसको अवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरू	१०५-१२५
मोहन काफ्ले	
8. Accessible Information Communication Technology: The Human Rights Concerns of persons with disabilities	126-140
Dr. Birendra Raj Pokharel	
9. Business and Human Rights Legal Framework: A Need for Nepal	141-157
Dipendra Bahadur Singh Rajendra Bahadur Singh	
10. Human Rights in the era of Cyberspace	158-171
Akshaya Duwady	

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

वैदिक साहित्यमा आधारित आदर्श मानव जीवन

प्रा.डा.कृष्णचन्द्र शर्मा

सारसङ्क्षेप

मानव अधिकारको सम्बन्ध मानव जीवनमा खुसियाली, सुख र शान्ति र सुरक्षित जोगिएको छ । सुखी, शान्त र सुरक्षित जीवन भनेको वैदिक साहित्यको भाषामा आदर्श मानव जीवन हो । आदर्श जीवनको परिपूर्ण प्रस्तुति वेदमा एवम् समग्र वैदिक साहित्यमा पाइन्छ । तिनको अध्ययन नगरी मानिसलाई जीवनको महत्त्व नै थाहा हुँदैन । असल घरपरिवार, असल छिमेकी, सहयोगी शासन, नीति नियममा चलेको राज्य प्रशासन र अनुशासित राजनीति यी सबै अवयव व्यक्ति र समुदायको हितमा र खुसियालीमा भर पर्छन् । अहिलेसम्म गरिएको अनुसन्धानका आधारमा खासगरी मेक्समुलर, रुडोल्फ रोथ, टी.एच.ग्रीफिथ, मोनियर विलियम्स, श्री अरविन्दो, बालगंगाधर तिलक, दामोदर, सातबलेकर स्वामी दयानन्द सरस्वती, स्वामी समर्पणानन्द र स्वामी करपात्री, सम्पूर्णानन्द, गंगानाथ भक्ताका आधारमा विश्वमा उपलब्ध ग्रन्थहरूमध्ये ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेदलाई नै सर्वैभन्दा पुराना ग्रन्थ मानिन्छ । यसमा मानव जीवनलाई सुखी बनाउनका लागि वातावरणको महत्त्व, प्रकृति र मानवबीचको अन्तर्सम्बन्ध, जीवनमा सत्यको महत्त्व, शान्तिको महत्त्व, विद्याको महत्त्व, नारी पुरुष सम्बन्ध, विवाह, परिवार, परिवारका सदस्यबीचको अन्तर्सम्बन्ध, व्यक्ति र समाज, व्यक्ति, समाज र राज्यबीचको सम्बन्धलाई सब आदर्शको व्याख्या वेद र वैदिक साहित्यले जस्तो सन्तुलित रूपमा गरेको अन्यत्र पाइँदैन । त्यसैले वैदिक साहित्यमा आधारित आदर्श जीवनबारे हामी सबैले बुझ्न र बुझाउन सके समाजमा सहिष्णुता, शान्ति र सुरक्षा कायम गर्न सहज हुनेछ र यो जीवन यही स्वर्गसरी सुखमय बन्न सक्ने संभावना रहेको छ ।

पृष्ठभूमि

वेद र वैदिक साहित्यमा पाइने आदर्श मानव जीवनको अवधारणा नै साँचो अर्थमा मानव अधिकारको प्रत्याभूति हो । वेद र वैदिक साहित्यको चाहना मान्छेले निर्बाध रूपमा सुख र शान्तिका साथ बाँच्न पाओस् । कसैले कसैको मानव अधिकार हनन् न गरोस् । वेदले यस जगतमा रहेका प्रत्येक जीवको कल्याणको कामना गरेको छ । सहकार्य र सह अस्तित्वको भाव राखेको छ । व्यक्ति, परिवार, समाज र राष्ट्र सबैको सफलताको लागि सदिच्छा जाहेर गरेको छ । वेदले मानव समाजमा भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई ठाउँ दिएको छैन । क्षमता र शीपका आधारमा श्रम विभाजन गरिएको छ । जन्मका आधारमा विभाजन छैन । ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र योग्यतावाचक, सीपवाचक पदावली हुन् ।

विभाजनकारी पदावली होइनन् (यजु.३१.११) । यसर्थमा नेपाली समाजमा खासगरी हिन्दू समाजमा देखिने भेदभाव छुवाछूतको जुन अभ्यास छ । त्यसको वैदिक आधार देखिँदैन । शुक्ल यजुर्वेदको २६२ मा स्पष्ट रूपमा यो ज्ञान सबैका लागि हो भनेको छ । वास्तवमा वेद ग्रन्थहरू सबै मानव मात्रका शास्त्र हुन् । यिनको अध्ययन सबैले अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्ने हो । समाजमा कसले पढ्ने कसले न पढ्ने भन्ने विभाजन वेद शास्त्रको आधारमा भएको होइन । वेदको विधान होइन । यो त स्पष्ट शब्दमा भन्दा सत्तामा बसेका राजा, महाराजा, सामन्तहरूले पढालेखा व्यक्तिलाई प्रभावमा पारेर लेखिएका हिन्दू धर्मग्रन्थ भनिने स्मृति ग्रन्थहरू जस्तै मनुस्मृति, पराशर स्मृति ग्रन्थमा जातिय र लैङ्गिक विभेद श्रृजना भयो । वेद स्त्री र शूद्रले पढ्नु हुँदैन र पढे भने पारा पगालेर कानमा हालिदिनुपर्छ भनेर लेखियो, यो वेदको आसय विरोधी लिखत हो । जातियतालाई पुष्टि गर्ने कथाहरू भएका पुराणहरू र जातियताको भेदभावलाई हिन्दू समाजका रूपमा चित्रित गर्ने र अन्धविश्वास र कुरीतिलाई सामाजिक आदर्शका रूपमा देखाउन लेखिएका दरवारिया साहित्यले भाँडभैलो मच्चाएका हुन् । नेपालमा जातिय भेदभाव र छुवाछूतलाई कानुनको रूप दिने काम जयस्थिति मल्लबाट सुरु भए पनि यसमा कडीकडाउ गर्ने काम राणा शासकहरूले पुरानो मुलुकी ऐनमार्फत गरे । समग्र समाज भात र पानीको भेदभावमा, ठुलो जात र सानो जातको भेदभावमा, भात पानी चल्ने र न चल्ने विभाजनमा बाँडियो । समाजको गति यसैमा सीमित गरियो । शासकले मन खुसी पुरस्कार र दण्डस्वरूप जात बढुवा गर्ने र घटुवा गर्ने, कसैको पानी फुकाइदिने कसैको बन्द गराइदिने काम गरे र नेपाली समाज विभाजनका आधारमा चलाइयो । समाज आर्थिक विकासमा सांस्कृतिक क्षेत्रमा अघि लैजानुको सट्टा पछि धकेलियो । शिक्षाले चेतना जागृत गरेर एकधिकारी शासनमा अष्टचारो पर्ला भन्ने डरले पढाइ-लेखाइमा बन्देज लगाइयो । २००७ सालपछि मात्र शिक्षाको ढोका सबैका लागि खुला भएको हो । शास्त्रहरूको सही व्याख्या गर्न प्रयास गर्ने र सुधारात्मक सोच भएका माधवराज जोशीलाई जेल हालियो र शुक्रराज शास्त्रीलाई भ्रुण्डचाएर मारियो । कार्यमा कर्मकाण्डी बाहुनहरूले राणालाई साथ दिएर सुधारवादी आन्दोलन रोकाएर आफ्नो पुरोहित्याई सुरक्षित पारे । तर, समाजमा सुधारको संभावना रोकियो ।

हिन्दू समाजका कति कुप्रथा व्यवहारिक कारणले सुरु भए । उदाहरणका लागि भारतमा आठौँ शताब्दीबाट मुसलमानको आक्रमण सुरु भयो । उनीहरू हिन्दूहरूका छोरी, बद्रहारी अपहरण गरेर लैजान्थे । अपहरणबाट जोगाउन छोरीको बालविवाह गरियो र बुहारी एवम् श्रीमतिले मुख छोप्ने बुर्का लगाउने प्रथा सुरु गरियो । त्यस चलनको प्रभाव नेपालका हिन्दूमा पनि पच्यो । उत्तर भारतमा र नेपालको तराईका कयौँ समुदायमा यद्यपि बुर्का प्रथा कायम छ जबकि कुप्रथा प्रारम्भ भएका कारणहरू इतिहास बनी सके । चलेको चलन भने रीतिरिवाजमा परिणत भयो । बालविवाह र बुर्काको चलन एउटा कालखण्डको आवश्यकता थियो होला, अब आवश्यक छैन तर हामीले समाजलाई सम्झाउन सकेको छैन ।

बाइबल, कुरान र भागवद्गीता

संसारका धेरै धर्म ग्रन्थहरूले अन्य धर्मावलम्बीका लागि दोस्रो दर्जामा राखेको पाइन्छ । इसाईको मूलग्रन्थको प्राचीन र नवीन दुवै खण्डमा इसाईबाहेक अरू धर्ममा आस्था राख्नेका लागि 'प्यागन्' भनिएको छ । त्यसको अर्थ हुन्छ नक्कली आस्था र नक्कली ईश्वर मान्ने व्यक्तिहरू, यस शब्दले इसाईहरूको अरू धर्मका अनुयायीलाई हेर्ने दृष्टिकोण भेदभावपूर्ण रहेको छ भन्ने देखाउँछ । त्यसैगरी इस्लामको धर्मग्रन्थ

कुरान र अन्य इस्लामिक व्याख्यान ग्रन्थहरूमा मुसलमानबाहेक अरू धर्मका अनुयायीलाई 'काफीर' भनिन्छ। त्यसको अर्थ पनि प्यागन भनेजस्तै हो। इस्लामले विम्ब, प्रतिमा वा मूर्तिमा श्रद्धा गर्नेलाई 'बूतपरस्त' भदन्छ। त्यो पनि हेला गरेर भनिएको शब्द हो। संसारका सबैभन्दा बढी अनुयायी भएका इसाई र इस्लाम धर्म यी दुवैको अरू धर्मका मानिसलाई हेर्ने दृष्टिकोण सम्मानजनक छैन। ठीक यसको विपरीत हिन्दू शास्त्रले कुन धर्म, पन्थ या सम्प्रदायमा आस्था मान्ने वा नमान्ने कुरा व्यक्तिलाई छुट दिएको छ। उदाहरणका लागि श्रीमद्भागवद् गीतामा अर्जुनलाई श्रीकृष्णले भन्नुहुन्छ: मलाई जुन रूपमा श्रद्धालुले अर्चना गर्छ, या सम्झिन्छ, म त्यै रूपमा स्वीकार गर्छु (गीता ७:२१,२२)। यहाँ मुसलमान भएर, क्रिश्चियन भएर, जैन भएर, बौद्ध भएर अथवा अन्य कुनै रूपमा, जसरी पनि पूजा र आराधना गर्न शास्त्रले पूर्ण अनुमति दिएको छ।

आदर्श परिवार, आदर्श समाज, आदर्श राष्ट्रको सुस्पष्ट चिन्तन वेद र उपनिषद्का मन्त्रहरूमा रामायण, महाभारत, श्रीमद्भागवद्गीता र अन्य ग्रन्थहरूका श्लोकमा यत्रतत्र फेला पर्छन्। यस लेखमा आवश्यकताअनुसार मैले केही वैदिक मन्त्रहरू र विभिन्न ग्रन्थका श्लोकको सन्दर्भ जोडको छु।

रामायण महाकाव्य र पारिवारिक आदर्श

बृहत् संस्कृत शास्त्रको परम्परामा वाल्मीकिको रामायण महाकाव्य र वाल्मीकीबाट सुरु भई अहिले पनि विभिन्न भाषामा चलिरहेको रामकथाको परम्पराले आदर्श परिवारको नमूना प्रस्तुत गरेको छ। बाबुआमाको सन्तानप्रतिको प्रेम र सन्तानको बाबुआमाप्रतिको आदर आजको मानिस धन सम्पत्तिका लागि, शक्ति र सत्ताका लागि जे पनि गर्न तयार देखिन्छ। रामायणमा भने धन, सत्ता र शक्तिले दाजु भाइबीचको सम्बन्ध विगारन सकेको छैन। तीन सौतेनी आमा, कौशिल्या, सुमित्रा र कैकेयीका चार दाजुभाइ राम, लक्ष्मण, भरत र शत्रुघन (शत्रुघन) एक अर्कालाई उच्च सम्मान र माया गर्छन्। दाजुको सम्मान र श्रद्धामा लक्ष्मण पत्नी उर्मिलालाई अयोध्यामा छाडेर वनमा जान्छन। कैकेयी पुत्र भरत दाजु रामका सट्टा शासन गर्न तयार छैनन्। रामले आदेश दिएपछि मात्र रामका खराउ राजगद्दीमा राखेर नन्दी गाँउमा बसेर निमित्त बनेर शासन गर्छन्। उनी राज्य रामलाई बुझाउन १४ वर्ष व्यग्र प्रतिक्षामा रहे। वशिष्ठ र विश्वामित्रजस्ता पाका गुरुहरू जसले बाल चरित्रलाई शास्त्र शिक्षा र शस्त्र शिक्षाले परिपक्व बनाइदिए। हनुमानजस्तो समर्पित र आदर्श सहयोगी, सुग्रीवजस्तो भरपर्दो मित्र, यसरी विभिन्न आदर्श पक्षका संयोजनले समग्र आदर्श परिवार बनेको छ। पितृ सम्मान गर्ने सम्बन्धमा यजुर्वेदले पितृहरूलाई सबै अवस्थामा सबैरूपमा सम्मान गर्नु सन्तति परम्पराको र समाजको कर्तव्य मानेको छ। (यजु.२: ३२;)। यजुर्वेदको ३५ अध्यायमा अथर्ववेदको अष्टा दशकाण्डका १,२,३,४ सूक्तका मन्त्रहरूमा पितृका बारेमा विस्तृत चर्चा रहेको छ।

मानव जीवनमा वैदिक यज्ञको महत्त्व

वेदले यज्ञलाई जीवनको आदर्श मानेको छ। शुक्ल यजुर्वेदको पहिलो मन्त्रमा यज्ञलाई मानव जीवनको सबैभन्दा श्रेष्ठतम मानी उत्तम कर्म भनिएको छ: "श्रेष्ठतमाय कर्मण" र यो "इषेत्वा, उर्जेत्वा, वायवस्थ" "अनमिव" रोगबाट मुक्त हुनुसित गाँसिएको छ। त्यसो भन्नाले यज्ञ अन्नका लागि, उर्जा या शक्तिका

लागि र गतिका लागि एवम् स्वस्थताका लागि जरुरी भनिएको छ। मानव जीवन चल्ने नै अन्न, उर्जा र गतिले हो। शुक्ल यजुर्वेदको प्रारम्भ नै जीवनको सारभूत कुरा अन्न, उर्जा र गतिको चर्चाबाट भएको छ। यही कुरा भागवद् गीतामा यसरी भनिएको छ : वेदले यज्ञ विधान गरेको छ। यज्ञबाट जल वर्षा हुन्छ। जलबाट अन्न उत्पन्न हुन्छ र अन्नले प्राणीहरू बाँच्छन्। यसरी यो चक्र चलिरहन्छ (गीता ३: १४,१५)।

यज्ञ मानव जीवनमा वैदिक विधि या शास्त्रीय विधि हो र साथसाथै व्यक्तिलाई समाजसित जोड्ने कडी पनि हो। त्यसैले यज्ञ वैदिक समाजमा सामाजिकीकरणको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कडी हो। यज्ञले समाजमा छरिएर रहेका परिवारका सदस्यहरू, इष्टमित्र, नाता गोता र छरछिमेकीलाई जोड्ने काम गर्छ। गार्हपत्य सूत्रअनुसार प्रत्येक गृहस्थले पाँच प्रकारका यज्ञ गर्नुपर्ने विधान छ। ती यज्ञ सबै गृहस्थले गर्ने पर्ने कर्तव्य भएकाले तिनलाई पञ्चऋणका रूपमा पनि चिनिन्छ। जस्तै— ऋषि यज्ञ/ऋषि ऋण, (यसलाई ब्रह्म यज्ञ पनि भनिन्छ। देव यज्ञ/देव ऋण, पितृ यज्ञ/पितृ ऋण, मनुष्य यज्ञ/मनुष्य ऋण, भूत यज्ञ/भूत ऋण प्रत्येक मानिसले जीवनमा गर्नुपर्ने कर्तव्य या ऋण अध्ययन हो। यसैलाई शास्त्रको भाषामा ऋषि यज्ञ/ऋण भनेको हो। अध्ययन गरेमात्र अर्थात् पढाइलेखाइ गरेमात्र यो ऋणबाट मुक्त हुने भयो अन्यथा आजीवन ऋण बाँकी रह्यो, कर्तव्य पूरा भएन। देव यज्ञ या ऋण भनेको अग्निमा हवन गर्नु हो। अग्निलाई मानव र देवताबीचको सम्बन्धको माध्यम मानिन्छ। त्यो माध्यम अग्निमा गरेको हवनको वास्ना देवताले पाउने र देवताको शक्ति वृद्धि हुने मान्यता छ। मानवले हवन गरेर देवतालाई हवि अर्पण गरेपछि देवताले खुसी भएर वर्षा गर्छन् र पृथिवीमा अन्न उत्पादन हुन्छ। अन्नबाट मानिसको जीवन धानिन्छ, यसरी यज्ञ र वर्षा एवम् खेतीपातिको अन्तर्सम्बन्ध रहेको छ। यदि हामीले यज्ञ गरेनौं भने जलवर्षा प्रभाव पर्छ र त्यसबाट अन्न उत्पादन प्रभावित हुन्छ। भौतिक शरीर पितृबाट प्राप्त भएको हुनाले प्रत्येक व्यक्ति पितृप्रति आभारी हुन्छ। त्यसैले हाम्रो उनीहरूप्रति गहन दायित्व रहेको छ। सन्तान जन्माएर कुल परम्परालाई निरन्तरता दिएर हामीले पितृ यज्ञ गर्छौं, पितृ ऋण तिर्छौं साथै पितृ यज्ञ वा ऋणलाई हामीले पितृको मृत्यु तिथिमा र महालय पक्ष अर्थात् सोह्र श्राद्धमा वर्षको दुईपटक विधिपूर्वक सम्भन्ध्यौं र यस सम्भन्धे प्रक्रियालाई श्राद्ध भनिन्छ। संस्कृति भिन्नताका आधारमा श्राद्धका स्वरूप फरकफरक हुन्छन्। स्वरूप भिन्न भएपनि प्रत्येक संस्कृतिमा पितृलाई सम्भन्धे परम्परा रहेको हुन्छ। विधिवत् पितृलाई सम्भन्धे हामीले पितृ ऋण तिर्छौं। यदि यसो गरिएन भने हामीले पितृ यज्ञ गर्दैनौं र पितृ ऋण बाँकी रहन्छ।

ऋग्वेदको दशम मण्डलको १५ औं सूक्तलाई पितृसूक्त भनिन्छ, यसमा १४ मन्त्रहरू रहेका छन्। पहिलो र दोस्रो मन्त्रमा पितृलाई यज्ञमा आगमन गर्न आह्वान, उनीहरूलाई प्रणाम, हवि ग्रहण गर्न र वंश परम्पराका सन्ततिलाई पूर्ण जीवन दिनका लागि अनुरोध छ। तेस्रो, चौथो र पाचौं मन्त्रमा पितृहरूलाई कुशासनमा बस्न र सोम पान गर्न र कूललाई कल्याण गर्न अनुरोध गरिएको छ। छैठौं सातौं र आठौं मन्त्रमा दक्षिण दिशालाई पितृ दिशा र यमलाई पितृका देवता भनिएको छ। तल दिएका दुई मन्त्रमा अग्नि नै पितृलाई यज्ञ, हवि पुऱ्याउने माध्यम मानिएको छ। सबै पितृका ज्ञाता पनि अग्नि नै हुन् किनभने यिनले नै अन्तिममा शरीरलाई भष्म पारेर सूक्ष्म शरीरलाई मुक्त गरिदिएका थिए।

त्वमग्न ईलितो जातवेदोक्वाङ्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी । प्रादाः पितृभ्य स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीषि (ऋक्. १०।१५।१२) ।

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विदम् यां उ च न प्रविदम् । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व (१३)।

हिन्दू समाज र संस्कृतिको जीवनमा अग्नि देवताहरूका प्रतिनिधिका रूपमा मानव र देवबीचको माध्यमका रूपमा गाँसिएको छ । विभिन्न ठाँउमा दियो बाल्नु या बत्ती बाल्नुलाई नै अग्निको प्रतिनिधित्व भएको मानिन्छ । त्यसैले कुनै पनि कर्म दीप नजलाई गरिदैन त्यसै गरी अग्नि जलाएर हवन गरेपछि मात्र यज्ञ भएको भन्ने बुझिन्छ । जीवन समाप्त भएपछि अग्नि संस्कार गर्न जरुरी छ भन्ने कुरा ऋग्वेदको १५ औँ सूक्तको १४ औँ मन्त्रले देखाएको छ ।

प्रत्येक मानिसको अरू मानिस प्रतिको कर्तव्यलाई मनुष्य ऋणले सम्बोधन गर्दछ । धनी मानिस छ भने निर्धनलाई सहयोग गर्नुपर्ने र शिक्षित व्यक्तिले अशिक्षितलाई सिकाउनु पर्ने, बलियाले कम बलियालाई सघाउनु पर्ने । युवाले बालक र वृद्धलाई सहयोग गर्नुपर्ने । अनिमात्र मनुष्य यज्ञ हुन्छ र मनुष्य ऋण तिरिन्छ, अन्यथा हामी मनुष्य ऋणबाट मुक्त हुन सक्दैनौं । त्यसै गरी पानीमा बाँच्ने र पानीमा बस्ने, आकाशमा उड्ने र जमीनमा बस्ने अनेक थरिका जीवजन्तु, पशु, पक्षी, किरा फट्याङ्ग्राहरूको बसोबास धरती रहेको छ तर मान्छेले खेतिपाती गर्दा कयौँ जीवको जीवनलाई असर पार्छ । त्यसैले हामीले अन्नबालीको केही भाग अन्य जीवजन्तुजस्तै चराचुरुङ्गी, किरा फट्याङ्ग्रालाई पनि दिनुपर्छ । पृथिवी सबैको आमा हुन् । यहाँ भएका कन्दमूल, फल, जल, घासपात, छाँया छहारी सबैले उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ । यिनको लाभ सबैलाई हुनुपर्छ अन्यथा हामी मानवले अरू प्राणीको भाग हडपेर खाएको ठहरिन्छ । स्रोतको सहभागिता भयो भने भूत यज्ञ भयो । यस ऋणबाट हामी मुक्त भयौँ अन्यथा यो ऋण हामीमाथि कायम रहन्छ । यी पाँच यज्ञलाई उचित ढङ्गले सम्पादन गर्न सकियो भने मानव र ऋषि यानि विद्वान्हरूका बीच, मानव र पितृका बीचमा, मानव र देवहरूबीच, मान्छे र छरछिमेकीका बीचमा, मान्छे र अन्य प्राणीहरूबीच सम्बन्ध कायम हुन्छ । मानव समग्र अस्तित्वको मियो बन्छ अर्थात् ऊ केन्द्रभाग बन्दछ । यसले मानव जीवनको महत्त्वलाई बढाउँदछ । पञ्च यज्ञ या ऋणको धारणाअनुसार प्रत्येक मानिसले विवाहपूर्व अध्ययन गर्नुपर्ने । यसैलाई शास्त्रमा ब्रह्मचार्य अवस्था भनेको छ । अध्ययनपछि विवाह गरेर गृहस्थी भएर सन्तान जन्माउनु पर्ने । गृहस्थी अवस्थामा निरन्तर रूपमा यज्ञ गर्नुपर्ने । छरछिमेकी र अन्य मानवप्रति सहयोग भावना राख्नु पर्ने । समस्त चराचर जगतका जीवजन्तुप्रति सहयात्री र सहकर्मीको भाव हुनुपर्ने अनि मात्र पञ्च यज्ञ र पञ्च ऋण तिरिन्छ ।

सामाजिक समानता, सहकार्य र सहिष्णुता

समाजमा सबैको कल्याण आपसमा मिलेर सहकार्य गरेरमात्र सम्भव छ भन्ने कुरामा वेदले अत्यन्त जोड दिएको छ । ऋग्वेदको दशम मण्डलको अन्तिम सूक्तमा (१९१) रहेका मन्त्रका आधारमा परिकल्पित समाजलाई वैदिक साम्यवाद पनि भन्ने गरिन्छ । समुन्नत समाजका लागि वेदको सल्लाह छ । मानिससँगै हिउँ, सँगै बोलौं । एकमत बनाएर बोलौं सबैको मन कल्याणकारी विचार भएको होस् र सबैको

सरसल्लाह मिलोस् ।

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । (ऋक् १०.१९१.२)

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् । (१०.१९१.३)

वेदले समाजको आधार समानता, एकता, सरसल्लाह, मन्त्रणाका आधारमा गरिने कामलाई मानेको छ । सबैले मिलेर निर्णय गर्न जोड दिएको छ । एकल निर्णय र पक्षपातलाई स्वीकार गरेको छैन । ऋग्वेदको अन्तिम मन्त्रमा पनि भनिएको छ । हाम्रो विचार, संकल्प, मन र हृदय समान होस् ।

समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति (१०.१९१.४)।

सामवेदले समस्त मानव मन कल्याण मार्गमा प्रेरित होस् भनेर आशा राखेको छ । कल्याणमय मनलाई जीवनको आदर्श मानेको छ ।

भदं मनः कृणुष्व” (साम.१५६०) । अर्थववेद र ऋक्वेद दुवैले प्रत्येक मानवको जीवन आनन्दमय रसको कामना गरेका छन् । “यो वःशिवतमो रस”(ऋक् १०।९।२ र अथर्व १।५।२) ।

यही कुरालाई गीताले दोहोऱ्याएको छ । एक आपसमा सरसल्लाहबाट गरिने काम नै सबैलाई मन पर्छ । “परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ”(गीता ३: ११)

निन्दित कर्म वर्जित

वेदले जुवा खेल्ने कर्मलाई बन्देज गरेको छ, “अक्षैर्मा दीव्य”(ऋक्. १०।३।१३)। त्यसैगरी अर्काका धनमा या पराया धनमा लोभ न गर भनेको छ । “मा गुद्ध कस्य स्विद्धनम्” (यजु. ४०।१) । मन, वचन र कर्मले हिंसा नगर भनिएको छ । “मा हिंसी पुरुषान्पशुश्च ”(अथर्व. ६।२)

पारिवारिक जीवनमा विवाहको महत्त्व

वेदले परिवारको आधार विवाहलाई मान्दछ र यसलाई अत्यन्त महत्त्व दिएको छ । ऋग्वेदको दशम मण्डलको ८५ सूक्तमा वैदिक विवाहको चर्चा गरिएको छ । विवाह योग्य केटालाई ‘सोम’का रूपमा र विवाह योग्य केटीलाई ‘सूर्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यी ऐतिहासिक पात्र होइनन् । यी पुरुष र महिलाको विवाह योग्य उमेरका प्रतिकात्मक नाम हुन्, त्यसैले यी रूपक हुन् । यी दुवै विवाहका लागि परिपक्व भएका थिए (१०:८५:९) यिनले कामना गरे, प्रेम र समर्पणताका साथ सन्तान जन्माउँ (८५:३७) वैदिक देवता विश्वेदेवा र मातरिश्वान्’ले हामी दुवैको मन मुटु गाँसिदिउन् (८५: ४७)। विवाहको उद्देश्य वैदिक शब्दावलीअनुसार ‘रयपोष’ समृद्धिका लागि ‘प्रजा’ सन्तान प्राप्तिका लागि ‘मयोभव’ आनन्द र सुखका लागि ‘सखाभाव’ मित्रता र प्रेमका लागि हो । वैदिक मान्यताअनुसार नारी र पुरुषको विवाहबाट दुई व्यक्तिको संयोजन मात्र हुँदैन । त्यस सम्बन्धबाट परिवार र समुदायको विजारोपण हुन्छ । त्यसैले विवाह जीवनमा महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

अथर्ववेदको १४ काण्ड दोस्रो सूक्तलाई विवाह प्रकरण सूक्त भनिन्छ । यसमा ७५ मन्त्र रहेका छन् । यसमा विवाह हुने पुरुष र महिला दुवैको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । यस सूक्तको १५औँ मन्त्रमा स्त्रीलाई सरस्वती, लक्ष्मी स्वरूप र अन्नवती देवीका रूपमा र पतिलाई विष्णु स्वरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दाम्पत्य जीवनमा प्रेमको महत्त्वलाई यसै सूक्तको ६४ औँ मन्त्रमा वर्णन गरिएको छ । ७१ र ७२ औँ मन्त्रमा पारस्परिक प्रेम सम्बन्धका आधारमा श्रेष्ठ सन्तान जन्मने प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यस सूक्तमा विवाहको मुख्य लक्ष्य असल सन्तान जन्माउनु र कूलपरम्परालाई अधि बढाउनु भनिएको छ । ७५ औँ मन्त्रमा विवाहिता नारीको अवस्था ज्ञानवती, सय वर्ष दीर्घजीवनी र गृहस्वामिनीका रूपमा देखाइएको छ । ऋग्वेदको गृहस्थ जीवनमा पति र पत्नीलाई रथका दुई पाङ्ग्राका रूपमा चित्रित गरेको छ । (१।१११।२) र २।३९।२ मा पनि पति र पत्नीलाई रथमा जोतिएका दुई घोडाजस्तै मिलेर सौर्हादतासाथ जीवनमा सहयात्रा, सहकर्म गर्नुपर्छ भनिएको छ । वैदिक साहित्यमा कतै पनि स्त्रीलाई पारिवारिक संरचनामा उपेक्षा गरेको र सीमान्तीकृत बनाएको देखिँदैन, बरु पुरुषलाई जीवन धारमा अधि बढाउने जिम्मा स्त्रीको हातमा देखिन्छ, तर, यो उन्कृष्ट वैदिक व्यवस्थामा पुराण साहित्य र स्मृति ग्रन्थहरूले खलल पारेको देखिन्छ । उनीहरूले बन्धनात्मक व्यवस्था गरेर स्त्रीले वेद पढ्न नहुने, केवल पतिलाई सहयोग गर्ने भूमिकामा सीमित गरेको देखिन्छ । त्यसैले हिन्दू सामाजिक संरचनामा लैङ्गिक धारणा बुझ्न वेद नै पढ्नु पर्छ । पुराण र स्मृति ग्रन्थात्र पढेर सर्वाङ्गीण चित्र आउँदैन ।

समाजको आदर्श

वेदले समाजलाई 'वाजम्, रयिम्, रयपोष' अन्न, धन र समृद्धिका आधारमा कल्पना गर्दछ । शुक्लयजुर्वेदको अध्याय ३० को ५ देखि २२ मन्त्रसम्म एकसय विभिन्न पेसाहरूको गन्ती गरिएको छ । यसबाट वैदिक समाजमा रहेका विभिन्न पेसाबारे सूचना पाइन्छ । एउटै परिवारका सदस्यहरूले अलगअलग पेसा गरेको जानकारी पनि दिइएको छ । ऋग्वेदको ९.११२.३ मा बोल्ने मान्छेले भन्छ: म सिकर्मी हुँ गायक पनि हुँ, मेरो पिता स्वास्थ्यकर्मी हुन्, आमाले जोतेका खेतमा बिउ रोप्नु हुन्छ ।

अथर्ववेदले माता पिता, दाजुभाइ, दिदी बहिनी सम्मान र स्नेह प्रेमभावका साथ रहनु । इर्ष्या र द्वेष नगरनु । पत्नीले माया गरुनु । परिवारमा सबैले कल्याणकारी कुराकानी गरुनु भन्ने कामना गर्दछ ।

अनुव्रतः पितृ पुत्रो माता भवन्तु संमनाः । जाया पत्ये मधुमती वाचं वदतु शान्तिवाम् । बमा भ्राता भ्रातरं द्विक्षत् मा स्वसारमुत स्वसा । सम्यञ्च सत्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया (अथर्व. ३.३०.२-३)।

आदर्श समाजका लागि व्यक्तिले व्यक्तिगत इर्ष्यालाई नियन्त्रण गर्न सक्नुपर्छ । त्यसलाई मार्न सक्नुपर्छ, अनिमात्र सहिष्णुताको वातावरण बन्दछ (अथर्व. ६.१८.१-२) ।

जीवन उपयोगी वैदिक उपदेश

ऋग्वेदका अनुसार सत्यको बाटो सुगम र सरल हुन्छ । “ सुगा ऋतस्य पन्था (३।१।३) ” । यस बाटोबाट दुष्टहरू हिड्न सक्दैनन् । “ ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ” (९।७३।६) । यसको तात्पर्य सत्य र इमान्दारिता घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ । झुटा मानिसले सत्य अनुभूत गर्न सक्दैनन् । जसरी सत्य र इमान्दारिताको

अन्तर्सम्बन्ध छ । त्यसैगरी सम्पन्नताको सम्बन्ध जाँगरसित, सचेततासित र जागापनसित रहेको छ, सचेत रहन सक्ने व्यक्तिले मात्र ऐश्वर्य प्राप्त गर्न सक्छन् । आलशयले दरिद्रतामात्र ल्याउँछ । यो कुरा यजुर्वेदले यसरी भनेको छ । “भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनम्” (यजु. ३०।१७)। मान्छे आफूले चाहेरमात्र सुख प्राप्त हुन सक्दैन । त्यसका लागि विभिन्न पक्षको सहयोग चाहियो । यसै सन्दर्भमा मान्छेले पृथिवीसँग पनि सहयोग माग्दछ । यजुर्वेदका यस मन्त्रमा “ स्योना पृथिवी नः” (यजु. ३५।२९), हे पृथिवी तिमी हाम्रा लागि सुख दिने बन भनेर अनुरोध गरिएको छ । सामवेदले भनेको छ “ऋतावृधौ ऋतास्पृशौ बृहन्तु कृतं ऋतेन आशाथे (साम. ८।४८)” जसले सत्यलाई छुन सक्छ, त्यस व्यक्तिले सत्यकै आधारमा महान कार्य गर्न सक्छ । अथर्ववेदका अनुसार जीवनमा हामीले सकेसम्म मीठो बोल्नु पर्छ, “वाचा वदामि मधुमद्” (१।३।४।३)। अथर्ववेदको अर्को एउटा भनाइमा मानिसले सदैव माथि उठ्ने प्रयास गर्नुपर्छ, तल खस्नु हुँदैन “उद्यानं ते पुरुष नावयानम्” (८।१।६) ।

वेदले हामीले सय वर्षसम्म आँखाले देख्न सकौं, सय वर्ष बाँच्न सकौं, सय वर्ष ज्ञान प्राप्त गर्न सकौं, सय वर्ष उन्नति गरिराखौं । सय वर्षसम्म हृष्टपुष्ट रहन सकौं । सय वर्ष आनन्दित रहौं र सय भन्दा बढी आयु प्राप्त होस् ।

पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् ॥

बुध्येम शरदः शतम् । रोहेम शरदः शतम् ॥

पूषेम शरदः शतम् । भवेम शरदः शतम् ॥

भूयेम शरदः शतम् । भूयसीः शरदः शतात् ॥ (अथर्व. १।९।६।७।९-८)

विद्याको महत्त्व

वैदिक मान्यता विद्या सबैका लागि हो । वेदको ज्ञान सबै मानवमात्रका लागि हो (यजु. २६.२) । वेदमा लौकिक ज्ञान या व्यवहारिक ज्ञान र आत्मज्ञान या पारमार्थिक ज्ञानलाई उत्तिकै महत्त्व दिइएको छ । यजुर्वेदको शब्दावलीमा लौकिक विद्यालाई ‘अविद्या’ र पारमार्थिक विद्यालाई ‘विद्या’ (४०.९-११) मुण्डक उपनिषद्को शब्दावलीमा ‘अपरा र परा विद्या’ (१.५) भनिएको छ भने कठ उपनिषद्ले ‘प्रेय र श्रेय’ (१.२.१) भनेको छ ।

वैदिक साहित्यका अनुसार विद्याबाट नै अमरता प्राप्त हुन्छ “ विद्ययामृतमश्नुते” (यजु. ४०।१४) । कठोपनिषद्मा नचिकेता र यमराजबीच भएको संवादमार्फत् आत्मविद्याबारे प्रकाश पारिएको छ । आत्मविद्यामा प्रणव साधनाको धेरै ठुलो महत्त्व रहेको छ । यो कुरा बृहदारण्यक, छान्दोग्य, मुण्डक, माण्डुक्य, प्रश्नोपनिषद्, कठोपनिषद्मा विशदरूपमा चर्चा गरिएको छ । भगवद्गीताको दोस्रो अध्यायमा देह र देहीको अवधारणा, अध्याय १३ मा क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अवधारणा र अध्याय १५ मा जीव र पुरुषको अवधारणा आत्मविद्यासित सम्बन्धित छ । उपनिषद्को मुख्य विषय त्यस्तो ज्ञान हो, जुन ज्ञान एक पटक ज्ञान भएपछि अरू केही जान्नु पर्दैन ।

छान्देग्य उपनिषद् र बृहदारण्यक उपनिषद्मा धेरै विद्याहरूको चर्चा गरिएको छ । त्यसमध्ये केही निम्नानुसार रहेका छन्: उद्गीथविद्या, संवर्गविद्या, मधुविद्या, पञ्चाग्निविद्या, आत्मविद्या, शाण्डिल्यविद्या, दहरविद्या, भूमाविद्या, दीर्घायुष्यविद्या ।

वातावरण अध्ययन र वेद

अहिले विभिन्न देशका धेरै विश्वविद्यालयहरूमा वातावरणबारे अध्ययन भइरहेको छ । यो जल्दोबल्दो विषयवस्तु बनेको छ । संसारभरिका मानिस, पशु, पक्षी, जीव जन्तु, जल प्रदूषण, वायु प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषणबाट आक्रान्त छन् । धेरै खोला र नदीका जल पिउने योग्य छैनन् । जलजीवहरूको जीवन खतरामा परेको छ । धेरै शहरहरूमा मानिसहरू श्वासप्रश्वासका रोगी भएका छन् । जङ्गल फडानीले जङ्गलीजीवको बासस्थल मासिँदै गएकाले उनीहरूको प्रजाति नै खतरामा परेको छ र कयौँ प्रजाति त पृथिवीबाट लोप नै भइसके । धद्रलो र धद्रवाँले नयाँ नयाँ रोग निम्त्याएको छ भने धेरै अन्न, तरकारी र फलफूल फलाउने लोभमा प्रयोग गरिएको विषादि औषधी र युरियाले जमीनमा उर्वरा शक्तिको ह्रास भएको छ । अत्यधिक विषादी प्रयोगबाट उत्पादित वस्तुको उपभोगले क्यान्सरको रोग बढाएको छ । शरीरमा प्रतिरोधी शक्ति घटाएको छ र मानिस दिनानुदिन रोगी बन्दै गएको छ । यस सन्दर्भमा अहिले संसारभरिका प्राज्ञिक क्षेत्रमा, राजनैतिक परिवेशमा र सामान्य जनजीवनमा समेत पनि वातावरणको महत्त्व, यसको संरक्षण र प्रदूषण घटाउने बारेमा निकै चर्चा र परिचर्चा भइरहेको कुरा पत्रपत्रिका, रेडियो, एफ एम्, टेलिभिजन, र अन्य सञ्चारमाध्यममा हेर्न र सुन्न पाइन्छ । यस्तो वातावरण प्रदूषण हुनुको कारण मान्छेको स्वार्थीपना हो । आफूलाई मालिक र पृथिवीलाई, यहाँका स्रोतहरूलाई, जीवजन्तुलाई, नदीनाला, वनपाखा पखेरालाई मान्छेले प्रयोग गर्ने साधनमात्र सम्झनु हो र यिनलाई जसरी प्रयोग गरे पनि हुन्छ भन्ने बुझाइ हो ।

पश्चिमा सेमेटिक धर्म दर्शनमा मानवलाई सर्वोपरी सृष्टि मानियो र सबै धरती र यसका स्रोत उसको उपभोगका लागि हो भन्ने मान्यता स्वीकारियो । त्यसैको परिणाम आजको धरतीको अवस्था, वातावरण विनास समस्त जनजीवनको असुरक्षा भएको हो । बाइबलको जेनेसिस चेप्टर हेर्ने हो भने यो कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

संसारका धेरैजसो प्राचीन सभ्यता र संस्कृतिले प्रकृतिलाई अति महत्त्व दिएको देखिन्छ । अमेरिकाका आदिवासीहरूसित सम्बन्धित उनीहरूको मान्यतामा आधारित पुस्तक ब्याक् एल्क स्पिक्स (जोहन् जी नेहार्टले १९३२, १९५९, १९७२ मा सङ्कलित र संयोजित, युनिभर्सिटी अफ् नेब्रास्काले १९८८मा छापेको) बाट थाहा लाग्छ । उनीहरूले कुकुर, घोडा र बिसनलाई नै देवताका रूपमा मानेका छन् । धामीलाई देवताले शक्ति दिन्छन् । कुनै मानवीय वस्तुले उसको बिगार गर्न सक्दैन । अमेरिकाका आदिवासीहरू प्रकृतिको काखमा बसोबास गर्थे । खोला, नदी र मूलका पानी पिउँथे । फलफूल, सिकार र अन्नबाट गुजारा हुन्थ्यो । धरतीलाई सबै मानव पशुपक्षीको साभा थलोका रूपमा लिनथे । जमीन किनबेच गरिने वस्तु होइन, यहाँ सबैले बसोबास गर्ने र गुजारा गर्ने थलो हो भन्ने उनीहरूको मान्यता थियो । त्यसैले युरोपियनहरू आएर बसोबास गर्दा उनीहरूले अष्ठचारो मानेनन् तर उनीहरूले जमीन घेर्न र कम्पाउण्ड लगाउन थालेपछि समस्या आउन थाल्यो । आदिवासीको ठाउँलाई आप्रवासी युरोपियनले घेर्दै

लगेर उनीहरूलाई बस्ने ठाउँ नै नरहने बनाए । ठुल्लुला सूतीका र कपासका फार्म खोलेर अफ्रिकाबाट मानिस ल्याएर दास बनाएर कज्याए । मानव बेचबिखनमा आधारित व्यापार चलाए र आवश्यक श्रमिक जनशक्तिको अभाव त्यसैबाट पूर्ति गरे । कहाँको आदिवासीको प्रकृतिमा आधारित समाज र कहाँको मान्छे किनबेच गर्ने युरोपेली आप्रवासी समाज तुलना नै हुँदैन । आप्रवासीले आदिवासीको जीवनशैली अपनाएको भए मानव शोषणको इतिहास अहिलेजस्तो विकराल हुने थिएन । काला गोराको भेद यस हदसम्म नकारात्मक हुने थिएन । बाइबलले युरोपियनहरूलाई सिकाएको हामी असली मान्छे, हाम्रो ईश्वर असली र अरू सबैका ईश्वर नक्कली, मान्छे पृथिवीको मालिक हो यहाँ भएका सबै जीवजन्तु उसको उपभोगका लागि हो । यस क्रिश्चियन दर्शन र मान्यताले मानिसलाई प्रकृतिमाथि राक्षस हुन/असहिष्णु हुन प्रेरित गर्‍यो । दुखद् कुरा लगभग सारा धरतीमा युरोपका क्रिश्चियनको उपनिवेश कायम भयो । उनीहरूको सभ्यता, संस्कृति र रहनसहन आदर्श बन्यो । उनीहरू जहाँजहाँ गए यही प्रकृति विरोधी आदर्श बोकेर गए र सबैलाई यही सिकाए । वातावरण प्रदूषणको दार्शनिक पृष्ठभूमिको श्रेय क्रिश्चियन धर्म र दर्शनलाई जान्छ । यसरी अमेरिकामा युरोपियनहरूले वातावरण बिगारे अन्ततः सारा संसारमा वातावरण उनीहरूकै कारणबाट विग्रियो ।

हामीले अफ्रिकाको पूराना सभ्यता खासगरी मिश्रको प्राचीन सभ्यता हेर्‍यौं भने, चीनमा विकास भएको कन्फ्युसस् र ताओका दर्शन हेर्‍यौं भने प्रकृतिबाट सिक्ने कुरा छ । चीनको कम्फु, जापानको जुठो कराटेमा सिकाउने टेक्निक पशुपंक्षीले आफ्नो सुरक्षाका लागि प्रयोग गर्ने तरिकाबाट लिइएको देखिन्छ । बौद्ध साहित्यका जातक कथाहरू सबैजसो पशुपंक्षीको भूमिका आधारित रहेका छन् । बुद्धले कयौं पटक पशुपंक्षीको स्वरूप धारण गरेर अरूको उद्धार गरेको प्रसङ्ग आउँछ । पशुपंक्षीले करुणा, दया, क्षमा र शान्तिको भूमिका निर्वाह गरेका अनेकौं उदाहरणहरू छन् । बुद्धले सुगा चराका स्वरूपमा जङ्गलमा आगो लागेका बेला नदीबाट आफ्नो ठूडमा पानी ल्याएर आगो निभाउने प्रयास र त्यहाँका जीवहरूको जीवन बचाउने प्रयास गरेको कथा प्रसिद्ध छ ।

प्रकृति र मानवबीचको सम्बन्धबारे हजारौं वर्षअघि लेखिएका वेदहरूमा जस्तो स्पष्ट चर्चा अन्यत्र पाइँदैन । अथर्ववेदको द्वादश काण्डको पहिलो सूक्त पृथिवीको बारेमा रहेको छ । यसलाई **पृथिवी सूक्त** या **भूमि सूक्त** भनिन्छ र यसमा ६२ मन्त्र छन् । सबै मन्त्रमा पृथिवीले हामीलाई बसोबास गर्न, जीविका चलाउन, जिउँदो हुँदा खेल्ने डुल्ने ठाउँ र मरेपछि यसै माटोमा समाहित हुन दिएकोमा आभार व्यक्त गरिएको छ । श्रद्धासाथ नमन गरिएको छ भने समृद्धिका लागि, अन्न, पशुधन, रत्नधन आदि ऐश्वर्यका लागि अनुरोध गरिएको छ । यस सूक्तको १२औं मन्त्रमा हामी सबै पृथिवीका सन्तान हौं । उनी हामी आमा हुन् र पर्जन्य हाम्रा पिता हुन् भनेर मानव र पृथिवीबीच पारिवारिक सम्बन्धको घनिष्ठता देखाइएको छ “भूमि पुत्रो अहं पृथ्वीयाः । पर्जन्यः पिता” । पहिलो मन्त्रमा पृथिवी सबैकाल अर्थात् भूत, वर्तमान र भविष्यमा सबै जीवलाई पालन गर्ने आमा हुन् भनिएको छ भने दोस्रो मन्त्रमा रोगनिवारक औषधी दिने धरती नै हुन् भनिएको छ । “नानावीर्या औषधीर्या विभर्ति पृथिवी” । चौथो र पाँचौंमा पृथिवीमा रहेका जलस्रोतले गर्दा हामीलाई श्रेष्ठ भोग्य पदार्थ उपलब्ध भएका छन् । अन्न, पशु, वृक्ष र वनस्पति उपलब्ध भएका छन् । यसको साथै पृथिवीले हामीलाई ज्ञान विज्ञान, शौर्य, तेज, वीर्य र ऐश्वर्य दिउन् । दशौं मन्त्रमा भनिएको छ: यस पृथिवीलाई अश्विनीकुमारले मापन गरेका हुन्, विष्णुले यहाँ विभिन्न पराकमी

कर्म गरे भने इन्द्रदेवले दुष्टहरूको दलन गरी धरतीलाई बचाइराखेका हुन् । हुने जमीन विस्तार गरिदिन अनुरोध छ । सत्रौँ मन्त्रमा आमाका स्वरूपमा पृथिवीको सेवा गर्नुपर्छ । पृथिवीको केन्द्रभाग अग्नि तत्वको भाग हो । अग्नि तत्व सर्वत्र हुन्छ । जस्तै—जलवर्षाको मेघमा बिजुली, दुङ्गाहरूमा चकमक, जीवहरूमा जठराग्नि र आकाशमा सूर्य (१९,२०)। धरती सतहमा दुङ्गा देखिन्छन् तरभन्नी तहमा सुन र रत्नहरूका खानी छन्, त्यस्तै रत्नमयी पृथिवीलाई हाम्रो नमन छ (२६) । धरतीको कल्याणकारी भूमिकाका लागि हामी हवि अर्पण गर्दछौँ (२९) । पश्चिमा जगतले धेरै पछि पत्ता लगाएको तथ्य पृथिवी सूर्यका वरिपरि घुमिरहन्छ । ऋषिहरूले हजारौँ वर्षपहिले पत्ता लगाएका थिए । यस सूक्तको ३७ मन्त्रमा पृथिवीको घुम्ने कुरा देखाइएको छ, “याप सर्प विजमाना विमृग्वरी”। त्यसैगरी ४८ औँ मन्त्रमा गुरुत्वाकर्षण शक्ति भएकी पृथिवी सूर्यका चारैतिर घुम्छिन् “वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय”। ६० औँ मन्त्रमा अन्तरिक्षबाट विश्वकर्माले पृथिवीलाई निकालेका थिए भनिएको छ । अहिले विज्ञान पनि धरती धेरै वर्षपहिला अन्तरिक्षमा भएको विस्फोटबाट पृथिवी जन्मिएको भन्छ, त्यसै सिद्धान्तलाई विग्व्याड सिद्धान्त भनिन्छ ।

अथर्ववेदको १४ काण्डको सूक्त दुइको १० मन्त्रमा कयौँ रोगहरू आमाबाबुबाट सन्तानमा सरेर आउछन् भनिएको छ ।

पृथिवी, अन्तरिक्ष र आकाश सबै बन्धु बान्धव

वेदका अनुसार समस्त मानव जातिका पिता आकाश हुन् । पृथिवी आमा, सोम भाइ र अदिति बहिनी हुन् (अथर्व.१०.१०.१२)। अथर्ववेदको (१२.१) भूमि सूक्त हो यसमा दुइ खुट्टे, चार खुट्टे सबैकी धरती आमा हुन्, यिनले हाम्रो कल्याण गर्छिन् भनिएको छ । अथर्ववेदमा पृथिवी सबैलाई दुध पिलाउने धायी आमा ‘विश्वधायस्’ (१२.१२७) भनिएको छ । सबै खाले औषधी दिने ‘नानावीर्या औषधियां विभर्ति’ (१२.१२), जङ्गलमा फलदिने ‘यस्यामन्नं कृष्टय’ (१२.१३), खेतवारीमा जौ, धानजस्ता अन्न हुने ‘यस्यामन्नं बीहियवौ’ (१२.१४२), अन्नले औषधीको काम गरेर शरीर र प्राण बचाइदिने पृथिवी आमा हुन् ‘मातरमोषधीनाम्’ (१२.१७) । त्यसैले पृथिवीले कामधेनु गाइले जस्तै हाम्रो बाँच्ने र स्वस्थ हुने इच्छा पूरा गरिदिने हुनाले यिनलाई ‘कामधुक्ष’ (यजु.१.३) भनिएको छ र विश्वको आयुको आधार (यजु.१.४) पनि भनिएको छ ।

शास्वत नियम ‘ऋतम्’

वेदले सारा संसार, चराचर जगत र मानव जीवनसमेत एउटा निश्चित प्राकृतिक नियमले चलेको छ । प्रत्येक वस्तु या व्यक्तिले त्यस शास्वत नियम या नित्य नियमलाई पालना गर्नुपर्दछ, भन्दछ । वेदको भाषामा त्यो ‘ऋत’ हो । कसैले त्यसलाई सत्य पनि भनेका छन् तर वास्तवमा ऋतको दायरा फराकिलो छ । यो शास्वत नियम हो, सत्य ऋतभित्र नै पर्दछ । यस शास्वत नियमको परिधिमा पृथिवी, अन्तरिक्ष, आकाश, जीव जन्तु दिन, रात, समय र दिशा पनि पर्दछन् । सुव्यवस्थित तरिकाले संसार चल्नका लागि सबैले यस नियमलाई पालना गर्नुपर्दछ । ऋग्वेदको दशम मण्डलको १९० सूक्तका १-४ मन्त्रमा ऋतम्को स्पष्ट व्याख्या दिइएको छ ।

जीवनको लक्ष्य सत्यको खोजी

वेदमा जीवनको आदर्श असत्यबाट सत्यतिर जाने प्रतिज्ञा गर्नु हो “इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि” (यजु. १.५) । आफूभित्रको खराबी र विकृतिलाइ नष्ट गर्ने हो ‘प्रतुष्टा अरातयो’ (यजु.१.७) । प्रत्येक मानिसले सक्रिय भएर काम गर्दै स्वस्थ रहेर सय वर्ष बाँच्ने कामना नै वेदको जीवन दर्शन हो “कुर्वन्नेवेहकर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” आदर्श जीवनको अर्को कुनै बाटो छैन भनिएको छ (यजु. ४०.२) । सत्यको खोजी जीवनको लक्ष्य हो ।

प्राणीमात्रमा समानताको भाव

शुक्ल यजुर्वेदको ४० औं अध्यायको ६ र ७ मन्त्रलाई पढ्यौं भने स्पष्ट शब्दमा प्राणीमात्रको तत्व एउटै मानिएको छ । वेदको जीवन दर्शन सबै चराचरभित्र आफूलाई देख्ने र आफूभित्र सबैलाई देख्ने दर्शन हो, भेदभावको दर्शन होइन । त्यसैले कसैलाई घृणा गर्ने छि; छि; दुर्दुर् गर्ने प्रश्न नै उठ्दैन । चराचर जगतमा समरूपता भएपछि, सबै आफू, आफू सबै भएपछि शोक र मोहको पनि प्रश्न उठ्दैन ।

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मनेवानुपश्यति

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगप्सते ।६।

यस्मिनसर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ।७।

पूर्णताबाट पूर्णता प्राप्ति

वेदले पूर्णताको अपेक्षा राख्दछ र धरती, अन्तरिक्ष र आकाशमा रहेका अस्तित्व पूर्णताबाट निस्केका हुन् र पछि पूर्णतामा नै फर्किने हुन्, यसरी सबै पूर्ण नै छ, न बुझेरमात्र अपूर्ण प्रतित भएका हुन् ।

ओम् पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

यजुर्वेदको धेरै ठाउँमा राष्ट्रको कामना छ, मलाई राष्ट्र देऊ (१०.२), राष्ट्रमा उन्नतिको कामना गरिएको छ । हामी राष्ट्रप्रति सचेत हुनुपर्छ भनिएको छ (११.२३) । अत्यन्त पवित्र सदासयता राखिएको छ । राष्ट्र सुरक्षित रहोस् । यसको गरिमा समृद्धि बढोस् । कसैले यसलाई नाश गर्न न सक्नु (१२.११) ।

शान्तिको महत्त्व

वेदको शान्तिपाठका मन्त्रले आकाशमा, अन्तरिक्षमा, पृथिवीमा, रुखविरुवा, देवताहरूमा शान्ति, चारै दिशामा शान्ति र कल्याण होस् । शरीरका अङ्ग, अङ्गले कल्याणको काम गरुन् । सबैको सुख निरोगी,

कल्याण भएको मात्र देख्न सुन्न पाइयोस् । वेदको समग्र कल्पना र पूर्ण कामना सबै परिवारमा र सबै राष्ट्रमा र अन्तर्राष्ट्रमा समेत सुख समृद्धि होस् भन्ने नै हो ।

द्यौः शान्ति अन्तरिक्ष शान्ति पृथिवी शान्ति, राप शान्ति ओषधय शान्ति.....

भदं कर्णेभि श्रुणुयाम देवा भदं पश्येम स्थिरजत्रा.....

निष्कर्ष

समग्र वैदिक साहित्यले अनन्त ब्रह्माण्ड, चराचर जगत व्यक्ति र समष्टिलाई सापेक्षतामा हेर्ने सकारात्मक सोच विकास गराउँदछ । जसरी ब्रह्माण्डमा जीवजन्तु, बोटविरुवा, जड र चेतन पञ्च तत्वको संयोजनबाट बनेका छन् र मृत्युपश्चात् तिनै तत्वमा गएर समाहित हुन्छन् । मानव शरीर पनि तिनै तत्वबाट बनेको छ । बाँच्दासम्म पनि तिनकै संयोजनबाट जीवन चलिरहन्छ, र मरेपछि पनि शरीरमा रहेका तत्व ब्रह्माण्डमा रहेका तत्वसँग एकाकार हुन्छन् । वैदिक साहित्यले सकारात्मकता हाम्रो नशा, नशामा प्रवाह गर्दछ । यसले परिवार, समाज र राष्ट्रको सुख, शान्ति र समृद्धिको अथक कामना गर्दछ । आजको मानिसका लागि यो उर्जाको स्रोत हो । प्रेरणाको स्रोत हो । समतामूलक समाज निर्माणका लागि सैद्धान्तिक आधार भूमि हो । म हुकक भएर के दावा गर्न सक्छु भने वेद र वैदिक साहित्य विश्व सम्पदा हुन्, यिनको गम्भीरतासाथ अध्ययन गर्नुभै भने हाम्रो समाजमा रहेको जातीय भेदभाव र छुवाछूत हटाउन सहयोग पुग्नेछ । वैदिक साहित्यले समस्त चराचर जगतमा मङ्गलमय कामना गर्दछ । सबै मानवमात्र सुखी होउन्, निरोगी होउन्, सबैको कल्याण र मङ्गल होस् र कोही पनि दुखी न होस् भनी कामना राख्दछ ।

सर्वे भवन्तु सुखिन सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

ऋग्वेद (भाग ४) २०१६. हिन्दी अनुवाद आचार्य वेदान्त तीर्थ.दिल्ली: मनोज पब्लिकेशन्स ।

ऋग्वेद २०१३. अङ्ग्रेजी अनुवाद, तुलसीराम, दिल्ली: आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट ।

ऋग्वेद (६ भोलुम्). प्रथम सं. १९७७, द्वि. सं. १९९० अङ्ग्रेजी अनुवाद, एच् एच् विल्सन्. दिल्ली: नाग पब्लिसर्स ।

सरस्वती, दयानन्द, २०१०. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका अङ्ग्रेजी अनुवाद घासीराम. दिल्ली: गोविन्दराम हासानन्द ।

शुक्ल यजुर्वेद वि. सं. २०१६. नेपाली अनुवाद ऋषिराम पोखरेल र राधारमण उपाध्याय, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

- शुक्ल यजुर्वेद. २०७४, नेपाली अनुवाद आचार्य, सुदर्शन जोशी, काठमाडौं: गुडविल पब्लिकेशन प्रा.लि.।
- शुक्ल यजुर्वेद २०१३, अङ्ग्रेजी अनुवाद, तुलसीराम. दिल्ली: आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट ।
- शुक्ल यजुर्वेद (भोलुम् १ र २), १९९४, अङ्ग्रेजी अनुवाद सत्यप्रकाश स्वामी । दिल्ली: वेद प्रतिष्ठान ।
- विद्यालङ्कार, वृद्धदेव, वि.सं.२०३५. ऋग्वेदमण्डल मणिसूत्र, दिल्ली: समर्पण शोध संस्थान ।
- विद्यालङ्कार, वृद्धदेव वि.सं.२०३५. यजुर्वेद-अथर्ववेद भाष्यम्, दिल्ली: समर्पण शोध संस्थान ।
- सरस्वती, सत्यप्रकाश स्वामी १९८८ द ऋक्-यजु प्रिफेसेस्, दिल्ली वेद प्रतिष्ठान ।
- अथर्ववेद संहिता (भोलुम् २), २०१३ हिन्दी अनुवाद, आचार्य श्रीराम शर्मा, भगवती देवी शर्मा, मथुरा: येग निर्माण योजना ट्रस्ट ।
- अथर्ववेद संहिता (भोलुम् ५) १९७३ अङ्ग्रेजी अनुवाद सत्यप्रकाश स्वामी । दिल्ली: वेद प्रतिष्ठान ।
- कठ उपनिषद् १९८७ अङ्ग्रेजी अनुवाद .स्वामी गम्भिरानन्द अद्वैत आश्रम ।
- मुण्डकोपनिषद् १९८७ अङ्ग्रेजी अनुवाद स्वामी गम्भिरानन्द अद्वैत आश्रम ।
- गिरि, रामानन्द स्वामी नेपाली अनुवाद र व्याख्या वि.सं.२०७३ ईशादि दश उपनिषद् .देवघाट : महेश संस्कृत गुरुकुलम् ।

मानवताविरुद्धको अपराध : मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार र नियन्त्रणका चुनौतिहरू

कृष्णजीवी घिमिरे

सारसङ्क्षेप

मानव बेचबिखन र ओसारपसार अपराधको क्षेत्र विस्तार हुँदै गएको, अपराधको तुलनामा नगण्य मुद्दामात्रै अनुसन्धान हुने गरेको र अनुसन्धान गरिएका नगण्य सङ्ख्याबाहेक सबै मुद्दा चलाएर अधिकांश मुद्दाहरू असफल भइरहेको र कसुर ठहर भएका मुद्दाहरूमा पनि पीडितले क्षतिपूर्ति नपाउने गरेको देखिएबाट पीडितहरू थप पीडित हुन गई मानव अधिकारको पनि हनन हुन गएको देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा यस्ता मुद्दामा प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचलाउने र असफलताको प्रतिशत घटाउँदै लैजान अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउने, अनुसन्धानमाथिको नियन्त्रणलाई कसिलो बनाएर सिर्जनात्मक ढङ्गले मजबुत प्रमाण प्राप्तिको स्तरसम्म पुऱ्याउन लगातारको मेहनत लगाव र सकारात्मक दबावको आवश्यकता देखिएको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा औँल्याइएका समस्या र कमजोरी तथा चुनौतिहरूका सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएका सुधारका क्षेत्रहरूलाई मनन गर्दै सम्बन्धित निकायहरूले भविष्यमा आफुलाई युगिन हाँकलाई सामना गर्न सक्ने बनाउनु जरुरी देखिन्छ ।

१. विषय प्रवेश

मानव बेचबिखनसम्बन्धी अपराध मानवता विरोधी, जघन्य, घृणित एवम् निन्दनीय अपराध हो । मानव अधिकारका दृष्टिले मानव बेचबिखन र ओसारपसार कार्य मानव अधिकारको यस्तो घोर उल्लङ्घन हो, जसमा एउटा मानवले आफूजस्तै अर्को मानवका विरुद्ध विभिन्न किसिमका शोषण, हैरानी, दुर्व्यवहार, फाइदा, अपमान, तथा विविध अमानवीय, अशोभनीय र गैरकानुनी व्यवहार गर्दछ । यसैले यस अपराधलाई जुनसुकै फौजदारी न्यायप्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकले पनि फौजदारी कसुर कायम गरी सजाय गर्ने प्रावधान राखेका हुन्छन् । मानव बेचबिखनको अपराध कुनै न कुनै रूपमा परम्परादेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । यस अपराधले मानवीय, गोपनीय, शोषणविरुद्धका हकजस्ता मानव अधिकारहरूलाई हनन गरिराखेको हुन्छ । अहिले मानव बेचबिखनको अपराध सङ्गठित रूपबाट गर्ने प्रवृत्ति पाइएको

छ, र यो अपराध राज्यका सिमानाभित्र मात्र सीमित नभई यसले आफ्नो प्रभाव अन्तरराज्यीय रूपमा पनि पार्दछ। सङ्गठित अपराध समूहले यसलाई अहिले एउटा फाइदाकारी इलमको रूपमा लिने गरेको देखिएको छ।

नेपाल सरकार २० औं शताब्दीको मध्यसम्म मानव बेचबिखन कार्यको प्रयोजन दासदासी, यौनसन्तुष्टी अर्थात् भोगविलासको लागि युवतीहरूको बेचबिखन र एकठाउँबाट अर्को ठाउँमा ओसारपसार तथा आपूर्ति गर्ने क्रियासँग सीमित भए पनि अहिले यसको दायरा फराकिलो भएको छ। वर्तमान समयमा यौन शोषणका लागि महिलाको मात्र बेचबिखनभन्दा पनि मानवको जुनसुकै उद्देश्यबाट बेचबिखन, ओसारपसार तथा अझ बढी मानव अङ्ग बेचबिखन र स्वयम् तथा अरूको कारणबाट वेश्यावृत्तिमा संलग्न हुनेजस्ता कार्य समेतमा विस्तारित हुन पुगेको छ। अधिकारवाद (अर्थात् न्यूनतम मानव अधिकार) का दृष्टिले हेर्दा यो अपराधबाट पीडितहरूका कैयन अधिकारको उल्लङ्घन भएको पाइन्छ।¹ यस्ता अपराधहरूका विरुद्ध लड्न केवल राष्ट्रिय कानून र राष्ट्रिय सङ्गठनहरूमात्र पर्याप्त नभई विभिन्न, अन्तर्राष्ट्रिय, बहुपक्षीय, क्षेत्रीय, द्विपक्षीय सन्धि, महासन्धिहरूको तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका लागि विभिन्न सङ्गठनहरू स्थापित भएका छन्। खास गरी मानव बेचबिखनका क्रियाकलापभित्र महिला, बालबालिका, पुरुषहरू सबै समेटिए पनि महिला तथा बालबालिका अत्यधिक सिकार हुने गरेबाट महिला तथा बालबालिकाहरू नै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका लक्षित वर्गको रूपमा निशाना बनेका छन्।

विसौं शताब्दीको अन्तिम दशक यता खासगरी विश्वव्यापारीकरण, उदारीकरण, शीतयुद्धको अन्त्य र खुला बजार व्यवस्थाको प्रभावसँगै यौनजन्य उद्देश्यका कारणहरूबाट हुने विक्री तथा ओसारपसारमा मात्र सीमित नभई श्रमिक ओसारपसार, घरेलु कामदार, धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीको नाममा अत्याधिक महिला तथा बालबालिकाहरू विदेश पुऱ्याउने कार्यसम्म यसको क्षेत्र विस्तार भइरहेको छ। बेलायतको CPS Policy मा भनिएको छ, "It is a form of modern day slavery and involves the recruitment and movement of the most Vulnerable men, Women and Children to exploit them in degrading situations for financial rewards for their traffickers. Trafficking often takes place across international borders."² यो अपराध विश्व अपराध उद्योगका दृष्टिले सबैभन्दा छिटो वृद्धि, अत्याधिक मुनाफा, कम जोखिम र पटकपटक गर्न सकिने विनिमयको संसाधनको रूपमा विकसित भइरहेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय सापेक्षतामा नेपालको सन्दर्भसमेत केही भिन्न परिस्थिति र अवस्था देखिए पनि मूल रूपमा फरक छैन। खासगरी मानव बेचबिखनका सन्दर्भमा मुलुकी ऐन, २०२० मा जीउ मास्नेबेच्नेको महल, २०४३ सालमा विशेष ऐनको रूपमा जीउ मास्नेबेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ आएको थियो। यस

1 "Analysing human trafficking with the right-based approach, it is essential to consider rights to prevention, rescue, protection, rehabilitation and assurance of justice" National Human Rights Commission, National Report on Trafficking in Persons in Nepal, 2019, p. 68

2 CPS policy for prosecuting Cases of Human Trafficking, Crown prosecution service London, UK May 2011 at 1.

विशेष ऐनलाई खारेज गरी २०६४ सालमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ जारी भएको छ। यस कानूनको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनका क्रममा अनुसन्धान र अभियोजन फितलो र कमजोर रहेकोले यस खालको सङ्गठित अपराध रोक्ने दिशामा आशातित सफलता मिलेको छैन। यसको साथै राज्यका तर्फबाट अनुसन्धान र अभियोजनले रोकथाममूलक कार्य सफलतापूर्वक सञ्चालन गरेको पनि पाइँदैन। यस परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत लेखमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (यस पछि मानव बेचबिखन उल्लेख गरिएको) मुद्दामा परिभाषा, अन्य मुलुकको तुलनात्मक अवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू, नेपालको अवस्था, समस्या तथा चुनौतिहरूबारे विश्लेषण गरिएको छ।

२. अपराधको परिभाषा र प्रकृति

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराधको विश्वव्यापी स्वरूप रहेको परिप्रेक्ष्यमा नियन्त्रण कार्यमा नेपालको पनि दायित्व शीर्ष स्थानमा रहने तर यस अपराध नियन्त्रणका प्रयासहरू कामयावी हुन नसकेकै कारण नेपालमा यस अपराधको फैलावट क्षेत्र र सङ्ख्या घटनुको सट्टा निरन्तर बढ्दै गएको तथ्याङ्कले पुष्टि गरेको छ।³ यस अपराधको स्वरूप बदलिँदै गइ वर्तमान विश्व परिवेशसम्म आइपुग्दा यस अपराधलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा व्यापक परिवर्तन आइसकेको छ। त्यसैले मानव बेचबिखन अपराधअन्तर्गत सामान्य बोलीचालीमा मानवीय शोषणका बहुस्वरूपलाई जनाउँछ भनी यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ: "The term "Human Trafficking" is used in common parlance to describe many forms of exploitation of human beings."⁴ विभिन्न मुलुकका कानून, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था तथा विद्वानहरूले आ-आफ्नो परिवेशमा यो अपराधलाई परिभाषित गर्दै आएका छन्।

वर्तमान विश्व परिवेशमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराध अत्यन्तै तीव्र गतिमा फैलिँदै गएको सङ्गठित अपराध हो। यो अपराधको प्रकृति अन्तरदेशीय साथै विश्वव्यापी रूपमा घटित भइरहेको छ। यो अपराध व्यक्ति र राज्यविरुद्ध हुने त छँदैछ साथै ठुलाठुला अपराधिक गिरोहहरूले बलियो सञ्जालमार्फत गराउने गर्दछन्। त्यसैले यो अपराध लागूऔषध र अवैध हातहतियार ओसारपसार तथा विक्रीपछिको तेस्रो ठुलो नाफा कमाउने अपराधको रूपमा परिणत भइरहेको पाइन्छ (Trafficking of human being is in alarming situation as it is ranked as the third largest criminal industry in the world, right behind arms trafficking and drug trafficking)⁵। एक आंकडाअनुसार विश्वमा हरेक वर्ष कम्तीमा सात लाखदेखि ४० लाख मानिसहरू विक्री र ओसारपसार गरिन्छन् र कम्तीमा सात लाखदेखि ४० लाख अमेरिकी डलर आर्जन गरिन्छ। जुन विश्व अपराध उद्योगका दृष्टिले सबैभन्दा छिटो वृद्धि, अत्याधिक मुनाफा, कम जोखिम, अत्यन्तै कम लगानी र पटकपटक गर्न सकिने विनिमयको

3 मानव बेचबिखन मुद्दा असफलताको स्थिति (अनुसन्धानमूलक अध्ययन), प्रकाशक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल, २०७१, पृष्ठ २

4 US Department of Justice, Human Trafficking Prosecution Unit, cited in <http://www.justice.gov/crf/about/crim/> htpu.phq site visited on 2021/03/6

5 Youth Advocate Programme International, "Child Trafficking and Organized Crime", cited in www.yapi.org, at 1

संशाधनजस्ता अपराध उद्योगको रूपमा विस्तार भइरहेको छ।⁶ अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको मानव विशेष गरी महिला तथा बालबालिकाहरूको बेचबिखनलाई रोक्ने, दबाउने र सजाय गर्ने पूरक उपलेख, २००० का अनुसार मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार भन्नाले शोषण गर्ने उद्देश्यले मानिसहरूलाई धम्की, बल प्रयोग गरेर वा अन्य तरिकाले जबरजस्ती बन्धक बनाएर, जालसाजी गरेर, ढाँटेर, शक्ति वा ओहदाको दुरूपयोग गरी, लोभ देखाएर, पैसा लिएर वा अन्य कुनै फाइदाको आशा देखाएर भर्ती गर्ने सहमति गराई अर्को व्यक्तिमाथि नियन्त्रण कायम गरी विक्री गर्ने उद्देश्यका साथ एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लैजाने वा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लगेर राख्ने वा आश्रयमा दिने कार्यलाई जनाउँछ।⁷ यसले गरेको परिभाषालाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त परिभाषाको रूपमा लिइन्छ। यसैगरी SAARC Convention ले यसरी परिभाषा गरेको छ: "Trafficking" means the moving, selling or buying of women and children for prostitution within and outside a country for monetary or other considerations with or without the consent of the person subjected to trafficking"⁸

Coalition against Trafficking in Women (CATW) नामको संस्थाले दिएको परिभाषाअनुसार "Trafficking is the recruitment and/or the transportation of persons by others using violence or the threat of violence, abuse of authority or dominant position, deception or other forms of coercion, for the purpose of exploiting them sexually or economically for the profit or advantage of others, such as recruiters, procurers, traffickers, intermediaries, brothel owners and other employers, customers, or crime syndicates"⁹

संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा ओसारपसार एवम् बेचबिखनकोबारेमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार नियुक्त विशेष प्रतिवेदक (Special Rapporteur) राधिका कुरामारास्वामीले यसरी परिभाषा गर्नुभएको छ: "Trafficking in persons means the recruitment, transportation, purchase, and sale. Transfer, harboring or receipt of persons: By threat or use of violence, abduction, force, fraud, deception or coercion (including the abuse of authority), or debt bondage, for the propose of: placing or holding such person, whether for pay or not, in forced labor or slavery-like practices, in a community other than the one in which such person lived at the time of original act described."¹⁰

युरोपियन मानव अधिकार महासन्धि (European Convention on Human Rights) ले ओसारपसार

6 Fighting Human Trafficking, cited in <http://www.rescue.org/our-work/anti-trafficking-initiative>

7 The **Protocol** to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children, 2000, was adopted by General Assembly resolution 55/25, Article 3

8 SAARC Convention on Preventing and Combating the Trafficking in Women and Children for Prostitution, 2002, Article 1.3

9 यौन शोषणका लागि महिला तथा बाल बालिका ओसार पोसार तथा बेचबिखन अपराधको अभियोजन तथा न्यायिक कारवाहीसम्बन्धी दिग्दर्शन, सेलर्ड, २०५९, पृ ४

10 पूर्वपाद

तथा बेचबिखनलाई निम्नानुसार परिभाषित गरेको छः "Trafficking in human beings means subjection of a person to the real and illegal way of other person by using violence or menaces or by abuse of authority or intrigue, especially with a view to the exploitation of prostitution, homes of sexual exploitation and assault or minors or trade in abandoned children. These forms of exploitation also include the production, sale or distribution of child-pornography material."¹¹

मानव ओसारपसारको दृष्टिबाट एउटा मुलुकबाट अर्को मुलुकमा श्रमिक ओसारपसार तथा शोषणलाई पनि मानव ओसारपसारको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । केवल श्रमको नाममा पीडितलाई एक ठाँउबाट अर्को ठाँउमा लैजाने कार्यलाई पनि मानव ओसारपसारको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ, अर्थात "Trafficking entails the recruiting, transporting, or harboring of a person, by means of force, fraud, coercion, or other threats, for the purposes of exploiting that person in subsequent forced labor. Unlike traditional cases of human smuggling, in trafficking the relationship between the victim and the trafficker may or may not cease after the victim has been transported; in many cases the victim may be passed from one trafficker to another."¹²

भारतीय दण्ड संहिताअनुसार "Trafficking is kidnapping or abduction of a women with intent to marry her by force or to force her into illicit intercourse or to compel her directly or indirectly to go from a place for this purpose where the girl happens to be a minor even including her by any means to go from any place."¹³

नेपाली कानूनमा मानव बेचबिखन भन्नाले जीउ मास्नेबेच्ने कार्यलाई समेट्दछ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले मानव बेचबिखनअन्तर्गत कुनै पनि उद्देश्यले मानिस बेच्ने वा किन्ने, कुनै प्रकारको फाइदा लिई वा नलिई वेश्यावृत्तिमा लगाउने, प्रचलित कानूनबमोजिम बाहेक मानिसको अङ्ग फिक्ने र वेश्यागमन गर्ने कार्यलाई र मानव ओसारपसारअन्तर्गत किन्ने वा बेच्ने उद्देश्यले मानिसलाई विदेशमा लैजाने, वेश्यावृत्तिमा लगाउने वा शोषण गर्ने उद्देश्यले कुनै प्रकारले ललाइफकाइ, प्रलोभनमा पारी, भुक्काइ, जालसाज गरी, प्रपञ्च मिलाइ, जबर्जस्ती गरी, करकापमा पारी, अपहरण गरी, शरीर बन्धक राखी, नाजुक स्थितिको फाइदा लिई, बेहोस पारी, पद वा शक्तिको दुरुपयोग गरी, अभिभावक वा संरक्षकलाई प्रलोभनमा पारी, डर, त्रास, धाक, धम्की दिई वा करकापमा पारी कसैलाई बसिरहेको घर, स्थान वा व्यक्तिबाट छुटाइ लग्ने वा आफूसँग राख्ने वा आफ्नो नियन्त्रणमा लिने वा कुनै स्थानमा राख्ने वा नेपालभित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा वा विदेशमा लैजाने वा अरू कसैलाई दिने कार्यहरूलाई समावेश गरेको छ ।

11 European Convention on Human Rights, Article 2

12 Whitney Shinkle, PREVENTING HUMAN TRAFFICKING:AN EVALUATION OF CURRENT

EFFORTS, cited in <http://www.12.georgetown.edu/sfs/isim/Publications.pdf> , visited on 2021/03/6

13 Indian Penal Code, 1860, section 366.

अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा मानव ओसारपसार र बिक्रीका स्वरूपमा विशेषतः श्रम बिक्री तथा शोषण, वैदेशिक रोजगारी वा श्रम निर्यात, श्रमको नाममा लगी यौन शोषण गरिएका महिला तथा बालबालिका वा यौन शोषण गर्न ओसारपसार वा बिक्री गरिएका महिला तथा बालबालिका ओसारपसारको कार्य र यस जघन्य कार्यको रोकथाम तथा नियन्त्रणका सन्दर्भमा तथा यस्ता मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन सन्दर्भमा यसको प्रकृतिगत स्वरूप खुट्याउनुपर्ने हुन्छ। सङ्गठित अपराध, धन आर्जन गर्ने अभिलाषा, अत्यन्तै ठुलो सञ्जाल वा गिरोह, अधिकांशत एउटा देशबाट अर्को देशमा गरिने तस्करी, भुट्टा बहाना यस अपराधका प्रकृतिगत विशेषता हुन जसले गर्दा अन्य अपराधभन्दा यो अपराध बेग्लै प्रकृतिको देखिन्छ।¹⁴

३. विशेषता तथा तहगत स्वरूपहरू

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराध अन्य कुरा बिक्रीजस्तो सहज ढङ्गको व्यापार होइन। केही घटनामा केवल केही व्यक्ति संलग्न भएर यस्तो अपराध गरेको देखिए पनि सुरुआतदेखि उपभोग चरणसम्म पुग्दा अन्ततोगत्वा ठुलै गिरोहको संलग्नता रहेको हुन्छ। सुरुआतको चरणमा सफेद पोसाकमा आइ फकाउने, प्रलोभन दिने, विश्वास पार्ने, घरपरिवारलाई कतिपय अवस्थामा थाहा नदिई पृथक गर्ने, क्षणिक विश्वासप्रद देखाउनेजस्ता कार्यमा एकलो संलग्नता वा दुई, तीन जनामात्र आवरणमा देखिएका हुन सक्दछन्। यसरी देशको सीमा कटाउदासम्म वा कोठीसम्म पुऱ्याउँदा पनि सीमित व्यक्ति रहेर तहगत स्वरूपहरू सञ्चालित हुँदा यसको सञ्जाल (Network) र सङ्गठित स्वरूप (Organized feature) प्रकट नहुन सक्छ। तर जसै कोठीमा पुऱ्याइन्छ वा बिक्री भई कार्यगत रूपमा दुरूपयोग हुँदासम्म भने यसले जसरी खहरेले नदी हुँदै सागरमा गएपछि बिलय भएजस्तै बृहत् सञ्जालमा प्रवेश गरिसकेको हुन्छ।

यसको तहगत स्वरूपका सन्दर्भमा मानव तस्करी तथा बेचबिखन र ओसारपसारको सञ्जालमा संलग्न रहने विभिन्न एकाइ वा भूमिकाबारेमा दुइटा बिस्तृत अध्ययन विवरण उल्लेखनीय रूपमा रहेका छन्। यसमा धेरै समानता र केही भिन्नता रहेको देखिन्छ। Bajrektarevic ले सन 2000 मा गरेको अध्ययन (Bajrektarevic 2000a, 19-21; 2000b, 6) ले मानव तस्करी तथा बेचबिखन र ओसारपसार कार्यमा संलग्न सङ्गठनहरूको समतह (horizontal design) बारे उल्लेख गर्दै ती तहहरू धेरै विशिष्टिकृत वा विशेष भाग वा उपयुक्त बहाव (Sequential) युक्त सञ्चालनका सहायक एकाइका रूपमा रहन्छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन्। मानव तस्करी तथा बेचबिखन र ओसारपसार वृत्तका सबै एकाइहरूमध्ये दुई एकाइहरू भने साभ्ना रहेका छन्। Exploiting एकाइ र Re-escort एकाइले मानव बेचबिखन र ओसारपसार गरिएका व्यक्तिको सन्दर्भमा कार्य गर्ने सञ्जाललाई मात्र सेवा पुऱ्याउने गर्दछ भने व्यवस्थापन एकाइ (Management unit) ले ठाडो तहगत अवस्था (Vertical structure) लाई कायम गर्ने र सहायक एकाइहरूबारे जानकारी लिई यिनलाई नियन्त्रण गर्ने गर्दछ। सबै सहायक एकाइहरू समतहमा सङ्गठित भएका हुन्छन् र अन्य सहायक वा ससाना एकाइहरूबारे ज्यादै थोरै जानकारी राखेका 14 कृष्णजीवी घिमिरे, मानव बेचबिखन र ओसारपसार अपराधमा अभियोजन: उपलब्धी, समस्या र चुनौतिहरू, मानव बेचबिखन र ओसारपसार: कानुनशास्त्रीय दृष्टिकोण तथा अनुसन्धान, प्रकाशक अमेरिकन बार एसोसिएसन रुल अफ ल इन्सिपयटिभ र काठमाडौं स्कुल अफ ल, २०१२ नोभेम्बर,

हुन्छन्। यसमा रहने एकाइहरू र यिनका कार्यहरूबारे यसरी उल्लेख गरिएको छः¹⁵

Management/supervising unit: This unit drafts, plans, finances, manages, and supervises the whole operation and maintains a criminal structure that is both operable and profitable;

Recruitment unit: advertises the organization and recruits new clients through means ranging from the informal (word of mouth) to formal advertisements in the press or internet or the use of travel agencies;

Escort unit: responsible for transport from the source countries through the transit countries to the country of destination;

Corrupted public officials: although they may not function as an integrated group, their behavior is instrumental in facilitating the smuggling and trafficking networks;

Guiding/navigating unit: individuals who know and make arrangements in the local environment;

Supporting/logistics unit: this unit provides supporting services such as food and safe houses;

Debt collecting unit: responsible for collecting transportation fees and keeping smuggled and trafficked persons isolated in safe houses;

Exploiting unit: operates in the destination country and may consist of numerous sub-units involved in various activities (exploitation in prostitution, pick-pocketing, car theft, drug smuggling or begging);

Re-escort unit: these units are responsible for “escorting” or rotating trafficked persons (usually those forced into prostitution) between cities or countries.

सन् १९९९ मा Schloenhardt ले गरेको यसबारेको अर्को अध्ययन (Schloenhardt १९९९: २१७-२१९) ले पनि यस्ता प्रकृतिका सङ्गठनमा विशेष कार्यका लागि संलग्न हुने प्रत्येक व्यक्तिको कैयन भूमिकाहरू रहेका हुन्छन् भन्दै उनले सङ्गठनमा जो संलग्न भएका हुन्छन्। अन्ततोगत्वा यस अपराधमार्फत मुद्रा निर्मलीकरण कार्यका लागि जिम्मेवार हुन्छन् भनेका छन् भनेर उनीहरूको कार्य र तहगत अवस्थालाई सम्बोधन गरेका छन्।^{१६} उल्लिखित विभिन्न तहगत स्वरूप (Stage) मा वा कार्यगत सक्रियताको तहगत हरेक देशमा घटित हरेक अपराधमा हुबहु नै हुन्छ भन्न सकिन्न तथापि एउटा सञ्जालयुक्त सङ्गठित अपराध घटाउने सिलसिलामा नेपाल जस्ता अशिक्षा, बेरोजगार, गरिवी र अल्पविकसित अवस्थाबाट

15 COALITIONS AGAINST TRAFFICKING IN HUMAN BEINGS IN THE PHILIPPINES, Research and Action Final Report on Anti-Human Trafficking Unit Global Programme against Trafficking in Human Beings, UNITED NATIONS, Vienna 2003 at 31.

16 Ibid

गुञ्जिरहेका मुलुकहरूमा घटित हुने यस प्रकृतिको जघन्य अपराधको तहगत चरणसँग हदसम्म मिल दोजुल्दो रहने गरेको पाइएको छ। अपराध नियन्त्रण सन्दर्भमा नेपालको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका लागि उल्लिखित अध्ययनहरूको निष्कर्ष ज्यादै महत्त्वपूर्ण र मननीय रहेका देखिन्छन्।

४. अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी अपराध विश्वव्यापी समस्या भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा यो अपराध नियन्त्रणका लागि विभिन्न दस्तावेजहरू पारित गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। यस क्रममा सामान्य महासन्धिको रूपमा दासत्व महासन्धि, १९२६, महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९, सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९६५, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धपत्र, १९६६, यातना तथा क्रूर अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार तथा सजायविरुद्धको महासन्धि, १९८४, बाल अधिकार महासन्धि, १९८९, बाल श्रमको निकृष्ट प्रकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नम्बर १८२, १९९९ रहेका छन् र नेपालले यी दस्तावेजहरूलाई अनुमोदन पनि गरिसकेको छ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा केन्द्रित विशेष अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा मानव बेचबिखन तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषण नियन्त्रण महासन्धि, १९४९, मानव विशेषगरी महिला तथा बालबालिकाविरुद्धको बेचबिखनलाई रोक, दबाउन र सजाय गर्न अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सङ्गठित अपराधविरुद्धका महासन्धिको उपलेख, २०००, वेश्यावृत्तिको लागि महिला र बालबालिकाको बेचबिखनविरुद्धको सार्क महासन्धि, २००२, बाल अधिकार महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लीलता प्रदर्शनसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २००० लगायत रहेका छन्। यहाँ केही लिखतहरूमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धमा भएका मुख्य प्रावधानको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

४.१. वेश्यावृत्तिको लागि महिला र बालबालिकाको बेचबिखनविरुद्धको सार्क महासन्धि, २००२

यस महासन्धिको प्रस्तावनामा वेश्यावृत्तिको लागि हुने बेचबिखन रोकथाम गर्ने बेचबिखनको लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान, तहकिकात, अभियोजन कारबाही र सजायको लागि प्रभावकारी क्षेत्रीय सहयोगको महत्त्वलाई मनन गर्दै वेश्यावृत्तिको लागि हुने बेचबिखनबाट पीडित व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्ने र उनीहरूको पुनःस्थापना र फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा सहयोगलाई सुदृढ पार्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको उल्लेख छ। यस महासन्धिमा महासन्धिको सदस्य राज्यहरूले कुनै पनि प्रकारको बेचबिखनलाई आ-आफ्नो फौजदारी कानूनअन्तर्गतको कसुरको रूपमा परिभाषित गरी उपयुक्त सजायको व्यवस्था गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी कदम चाल्ने, बेचबिखनका लागि कुनै ठाउँ दिने, भाडामा दिने वा उपलब्ध गराउनेलाई, कसुरका लागी लगानी गर्ने, दुरुत्साहन दिने वा उक्साउनेलाई समेत सजायभागी गराउने उल्लेख छ।^{१७}

१७ वेश्यावृत्तिको लागि महिला र बालबालिकाको बेचबिखनविरुद्धको सार्क महासन्धि, २००२, धारा ३

४.२ बाल अधिकार महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अशिललता प्रदर्शनसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २०००

यस इच्छाधीन आलेखले बाल अधिकार महासन्धिको धारा १, ११, २१, ३२, ३३, ३४, ३५ र ३६ को कार्यान्वयनका सन्दर्भमा अवलम्बन गर्नुपर्ने मापदण्डहरूकोबारेमा उल्लेख गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बालबालिकालाई वेश्यावृत्ति, अशिललता तथा विक्रीको उद्देश्यले गरिने ओसारपसारको सम्बन्धमा रोकथाम तथा कानुनी रूपमा नियन्त्रण गर्न कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ । यसैगरी बालबालिकालाई यौन दुराचार, मुनाफाको दृष्टिले बालबालिकाको कुनै अङ्ग स्थानान्तरण, जबर्जस्ती श्रम, अशिललता, वेश्यावृत्ति लगायतका कार्यको उद्देश्यले गरिने जुनसुकै कार्यलाई हरेक राज्य पक्षले न्यूनतम मापदण्डसहितको कानुनी व्यवस्था गरी उल्लङ्घन गरेमा दण्डित गर्ने कानून (Penal law) को प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ ।^{१८}

४.३ जीउ मास्नेबेच्ने तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषण नियन्त्रणको लागि बनेको महासन्धि, १९४९

यस महासन्धिले महिलाहरूको मन्जुरीविना वेश्यावृत्तिमा लगाउने कार्यलाई अपराधको रूपमा राखेको छ । वेश्यालय सञ्चालन गर्ने लगानी गर्ने वा स्थान भाडामा दिने र लिने व्यक्तिलाई कसुरदार मानी सजाय गर्ने प्रावधान यसमा रहेको छ ।^{१९}यो महासन्धिले बेचबिखन र ओसारपसारलाई वेश्यावृत्तिको निमित्त हेर्ने भनि बेचबिखनलाई सीमित घेराभित्र राखेको छ ।

४.४. महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९

महिला समानता र विकाससम्बन्धी सबै पक्षहरू एकीकृत रूपमा समेटि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् १९७९ मा पारित गरेको महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने यस महासन्धिलाई नेपालले पनि अनुमोदन गरेको छ । यस महासन्धिले महिलाको सबै प्रकारको बेचबिखन र महिलालाई वेश्यावृत्तिमा लगाइ शोषण गर्ने कार्य अन्त्य गर्नेसम्बन्धी आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्ने जिम्मेवारी सबै राज्यलाई हुने उल्लेख गरेको छ ।^१ यसअन्तर्गत बनेको CEADAW Committee को सिफारिस नं १९ मा महिला तथा बालबालिकाविरुद्ध हुने हिंसाका सम्बन्धमा राज्यका दायित्वहरू परिपालन गर्न स्पष्ट दिशाबोध गराएको छ ।

४.५ बाल अधिकार महासन्धि, १९८९

यस महासन्धिले बालबालिकालाई अवैध रूपमा विदेशमा स्थानान्तरण र विदेशबाट नफर्काउने कुराको कुराको विरुद्ध लडन पक्षराष्ट्रहरूले पाइला चाल्नुपर्ने^{२०} उल्लेख गर्दै कुनै पनि उद्देश्यका लागि वा कुनै पनि रूपमा बालबालिकाको अपहरण, बेचबिखन र ओसारपसारमा रोक लगाउन पक्षराष्ट्रहरूले राष्ट्रिय,

१८ बालअधिकार महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अशिललता प्रदर्शनसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख २०००, धारा ३

१९ जीउ मास्नेबेच्ने तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषण नियन्त्रणको लागि बनेको महासन्धि, १९४९, धारा १ र २

२० बाल अधिकार महासन्धि १९८९, धारा ११

द्विपक्षीय र बहुपक्षीय उपायहरू अपनाउनुपर्ने उल्लेख छ।²¹

४.६ मानव विशेष गरी महिला तथा बालबालिकाहरूको बेचबिखनलाई रोक्न, दबाउन र सजाय गर्न अन्तरदेशीय रूपमा सङ्गठित अपराधविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको उपलेख, २०००

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारविरुद्धमा बनेको यस उपलेखले मानव ओसारपसारको प्रष्ट परिभाषा गरेको छ। मानव बेचबिखन विशेष गरी महिला, तथा बालबालिकाको बेचबिखनविरुद्ध लड्न र प्रभावकारी कार्य गर्नका लागि उद्गम स्थल, मार्ग र गन्तव्य राज्यहरूमा बेचबिखन गर्ने, अपराधीहरूलाई संजाय गर्न बनेको यो उपलेख हो। यसले बेचबिखनको परिभाषाअन्तर्गत मानिसहरूको ओसारपसार भन्नाले “शोषण गर्ने उद्देश्यले मानिसहरूलाई धम्की, बल प्रयोग गरेर वा अन्य तरिकाले जबर्जस्तीपूर्वक बन्धक बनाएर, जालसाजी गरेर ढाँटेर, शक्ति वा ओहदाको दुरूपयोग गरी लोभ देखाएर पैसा दिएर वा अन्य कुनै फाइदाको आशा देखाएर भर्ती गर्ने सहमति गराइ अर्को व्यक्तिमाथि नियन्त्रण कायम गरी बिक्री गर्ने उद्देश्यका साथ एक ठाँउबाट अर्को ठाँउमा लैजाने, लगेर राख्ने, आश्रयमा लिने कार्य बुझाउँछ” भन्ने उल्लेख छ।²² यसैगरी शोषण गर्ने उद्देश्यले कुनै पनि बालबालिकाको निकृष्ट भर्ती गर्ने, ओसारपसार गर्ने, स्थानान्तरण गर्ने आश्रयमा लिने वा उनीहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखी छोड्नेजस्ता कार्यले मानव ओसारपसारलाई बुझाउने यसमा उल्लेख गरिएको छ।²³

५. केही मुलुकका कानुनी व्यवस्था तथा व्यवहारिक अवस्था

मानव बेचबिखन र ओसारपसार विश्वव्यापी सङ्गठित अपराध भएको र अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारको विषय भएकाले हरेक मुलुक चाहे विकसित वा विकासोन्मुख नै किन नहुन् कुनै न कुनै रूपमा यसलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी नियन्त्रणका प्रयास गर्दै आएको पाइन्छ। मानव अधिकारका दृष्टिले उन्नत मानिएको वर्तमान एक्काइसौं शताब्दीमा समेत मानव सभ्यताको कलङ्कका रूपमा रहेको यो समस्या विश्वमै एक चुनौतीपूर्ण विषय बनेको छ। मानव विशेष गरी महिला, बालबालिका र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शोषण र दासतामा राख्ने कार्यले विभिन्न आयाम र स्वरूपमा भन भन बढावा पाएको देखिन्छ।²⁴ आधुनिक दासताको रूपमा समेत रहेको मानव बेचबिखन र ओसारपसार मुद्दामा अभियोजन र कसुर ठहरतर्फ हेर्दा Palermo Protocol लाई अनुमोदन गर्ने राष्ट्रहरूमा सन् २०१९ मा ११८४१ मुद्दा अभियोजन भएकोमध्ये ९५४८ मुद्दामा कसुर ठहर भएको थियो।²⁵ केहि मुलुकहरूमा मानव बेचबिखन र ओसारपसारको परिभाषा नियन्त्रणसम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था र अभियोजनसम्बन्धी वर्तमान अवस्था यस प्रकार रहेको पाइन्छ।

21 ऐ धारा ३५

22 धारा ३(१)

23 धारा ३(५)

24 नेपालमा आधुनिक दासता विषयक अनुसन्धान प्रतिवेदन, प्रकाशक शक्ति समूह, काठमाडौं, नेपाल, २०७६ माघ, पृष्ठ

25 Department of Justice, Trafficking in Persons Report, June 2020, USA, at 43

५.१ बेलायत

बेलायतमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका सन्दर्भमा सान्दर्भिक अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा The European convention on Human Right (यसलाई बेलायतको कानून Human Right Act 1998 मा समावेश गरिएको थियो), The Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children supplementing the United Nations Convention on Transnational Organised Crime (Palermo 2000), The International Labour Organisation (ILO) Conventions No 29 and 182, The Council of Europe Convention on Action Against Trafficking in Human Beings 2005, Convention Against the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), United Nations Convention on the Rights of the Child रहेका छन्। आन्तरिक कानूनहरूमा Sexual Offences Act 2003²⁶, Asylum and Immigration (Treatment of claimants) Act 2004, Coroners and Justice Act 2009, Immigration Act 1971, Offences against the Persons Act 1861, Proceeds of Crime Act 2002, Violent Crime Reduction Act 2006, Modern Slavery Act of 2015 (MSA), Abduction Act 1984 लगायत रहेका छन्।

बेलायतमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराध नियन्त्रणका लागि प्रहरी र Serious Organized Crime Agency (SOCA) जिम्मेवार अनुसन्धान निकाय रहेका छन् र केही हदसम्म अन्य निकायहरूले (जस्तो: UK Border Agency) पनि नजिकबाट कार्य गर्ने गरेको पाइन्छ। यसैगरी Home office Guidance "Achieving Best Evidence in Criminal Proceedings: Guidance for vulnerable or Intimidated witnesses, including Children", Safeguarding Children and young People From Sexual Exploitation, 2009, A Guide to Legal Remedies for Trafficked Persons in the UK लगायतका Guidance हरू पनि रहेका छन्। बेलायतमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा भएको अभियोजन, यसको सफलता तथा असफलतातर्फ हेर्दा त्यहाँको Home Office का अनुसार सन् २०१९ अक्टोबरसम्म १०९० मुद्दा अनुसन्धान भएको थियो। यो सङ्ख्या २०१८ मा ११२४ रहेको थियो। त्यहाँ Crown Prosecution Service बाट सन् २०१९ मा ३४९ जना अभियुक्तहरूलाई अभियोजन गरिएकोमा २५१ जनालाई कसुर ठहर भएको थियो। सन् २०१८ को तथ्याङ्क हेर्दा २९४ जनालाई अभियोजन गरेकोमा १९१ जनालाई कसुर ठहर भएको थियो।^{२७}

५.२ संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकामा फौजदारी संहिताको शीर्षक १८, परिच्छेद ७७ मा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार कार्यबारेमा परिभाषित गरिएको छ। संयुक्त राज्यले लगभग एक सय ५० वर्षअगाडि नै सबै प्रकारका मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार कार्यमाथि प्रतिबन्ध लगाएको थियो। खासगरी अमेरिकी संविधानको १३ औँ संशोधनमा दासत्व तथा जबर्जस्ती काममा लगाउनु नपाउनु गरी सुनिश्चितता

26 यस ऐनको दफा ५७ मा अन्यत्रबाट बेलायतमा ओसारपसार अपराध गरिएको, दफा ५८ मा बेलायतभित्रै ओसार

पसार गरेकोमा र दफा ५९ मा बेलायतवाहिर ओसारपसार गरिने कार्यलाई समेटिएको छ।

27 US Department of State, Trafficking in Persons Report, June 2020, at 520

गरिएको छ। त्यहाँ Trafficking Victims Protection Act, 2000 जारी गरेपछि र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विधेयकको निरन्तर तथा दीगो अठोटका कारण अनुसन्धान तथा अभियोजन कार्यमा नाटकीय रूपमा प्रभावकारिता वृद्धि भएको बताइन्छ। त्यहाँ मानव बेचबिखन/ओसारपसार मुद्दामा Department of Justice (DOJ), Department of Homeland Security (DHS), Department of State (State), Department of Defense (DOD) प्राथमिक रूपमा सङ्घीय अनुसन्धान निकायहरू हुन्। त्यहाँ सन् २०१९ मा DHS बाट १०२४ ओटा मुद्दा अनुसन्धान भएको थियो, जुन सङ्ख्या २०१८ मा आठ सय ४९ थियो। DOJ ले सन् २०१९ मा छ सय सात ओटामा अनुसन्धान गरेको थियो, जुन सङ्ख्या सन् २०१८ मा छ सय ५७ रहेको थियो। State ले सन् २०१९ मा एक सय ३४ मुद्दा अनुसन्धान गरेको थियो, जुन सङ्ख्या सन् २०१८ मा एक सय ४८ रहेको थियो। DOD ले सन् २०१९ मा ६५ मानव बेचबिखन ओसारपसार मुद्दा अनुसन्धान गरेको थियो, जुन सङ्ख्या सन् २०१८ मा एक सय १९ रहेको थियो। मुद्दा अभियोजनतर्फ सन् २०१९ मा DOJ ले दुई सय २० मुद्दा चलाएकोमा चार सय ७५ जना अभियुक्तलाई सजाय ठहर भएको थियो।^{२८}

५.३ भारत

भारतमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणका लागि विशेष कानूनको रूपमा Immoral Trafficking (Prevention) Act 1956 (ITPA) कार्यान्वयनमा रहेको छ। यस ऐनले मानव ओसार पसार व्यापारिक रूपमा यौन शोषण (Commercial Sexual Exploitation) लाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराधअन्तर्गत राखेको छ। यस अन्तर्गत मसाज पार्लरदेखि फ्रेण्डसीप क्लबसम्म (Under the facade of massage, parlours, bar tending, tourist circuit, escort services, friendship clubs etc.) का यौन गतिविधिहरूलाई पनि समेटिएको पाइन्छ। यसका अलावा भारतमा Indian Penal Code (IPC) को दफा ३७० भौतिक शोषण नियन्त्रणसँग सम्बन्धित छ भने दफा ३७२ र ३७३ बाल यौन शोषणसँग सम्बन्धित (Exploitation of Children through prostitution) सँग सम्बन्धित रहेका छन्। यसै गरी यससँग सम्बन्धित The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000 तथा Protection of Children From Sexual Offenses Act (POCSO) पनि महत्वपूर्ण रहेका छन्। ITPA को दफा २२ बमोजिम यसअन्तर्गतका मुद्दा हेर्न राज्य सरकार वा केन्द्रीय सरकारले छुट्टै विशेष अदालत गठन गर्ने उल्लेख छ। भारतमा IPC अन्तर्गत चलाइएका मानव बेचबिखन/ओसारपसार मुद्दाको सङ्ख्या हेर्ने हो भने घट्दो रहेको पाइन्छ। सन् २०१६ मा यो सङ्ख्या ५२१७ सन् २०१७ मा २८५४ रहेकोमा सन् २०१८ मा १८३० मुद्दा दर्ता भएको देखिन्छ। चलाइएका मुद्दामा सफाइको दर सन् २०१८ मा ८३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ।^{२९}

28 US Department of State, Trafficking in Persons Report, June 2020, p.521

29 US Department of State, Trafficking in Persons Report, 2020, P 259

६ नेपालमा मानव बेचबिखन र ओसारपसार अपराध र नियन्त्रणको अवस्था

६.१. विगतको अवस्था

मानव बेचबिखन र ओसारपसार अपराधको बहुस्वरूपहरूमा नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा अधिकांश भारतमा तथा अन्य मुलुकहरूमा गरिने प्रत्येकमा विक्री र श्रमिकको नाममा अन्य मुलुकमा लागि यौन शोषण गर्ने वा यौन धन्दामा लगाउने कार्य नै प्रमुख रूपमा रहेका छन्। यसरी प्रत्येक वर्ष विदेशमा विक्री गरिएका महिला तथा बालबालिकाको सङ्ख्या पाँचसात हजारको हाराहारीमा रहेको तथ्याङ्कहरू गैरसरकारी संस्थाहरूले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।³⁰ अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनअनुसार वर्षेनी १२,००० महिला तथा बालबालिकाहरू व्यावसायिक यौन शोषणका लागि बेचबिखन हुने गरेका छन् जसमा ५० प्रतिशतभन्दा बढी १६ वर्षमुनिका बालिकाहरू छन्।³¹ Pauline O'Dea,ले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार समस्याका विषयमा UNICEF का लागि तयार पारेको प्रतिवेदनमा सन् १९९२ मा नेपाल सरकारले घोषणा गरेको महिला तथा बालबालिकाको सङ्ख्या दुई लाख रहेको थियो भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ।³² यसैगरी स्वदेशभित्रै पनि गरिने देहव्यापार तथा ओसारपोसारको प्रयोजनका लागि भण्डै ६०,००० महिला तथा बालबालिकाहरू बेपत्ता पारिएका अनुमानित तथ्याङ्क प्रकाशित भएको,³³ आ.व. २०७२/७३ बेचबिखन तथा ओसारपसारको जोखिममा परेका र ३९०० व्यक्तिहरू हराइरहेको अनुमान गरिएको छ। जोखिममा परेका १६०० मा ९८ प्रतिशत महिला, ५० प्रतिशत बालबालिका र ५० प्रतिशत वयस्क रहेको छ।³⁴ तथ्याङ्कबाट पनि नेपालको विद्यमान कानुनी व्यवस्था र नियन्त्रण कार्य चुनौतिपूर्ण बन्दै गइरहेको पाइन्छ।

६.२ कानुनी व्यवस्था

मानव बेचबिखन र ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४

साविकको जीउ मास्नेबेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ लाई खारेज गर्दै यो ऐन जारी गरिएको छ। साविकको ऐनमा बदलिँदो विश्वपरिवेश, अपराध र अपराधीकरणको प्रवृत्ति, सम्पत्ति जफत, क्षतिपूर्ति, पीडितको सुरक्षा अवस्था, पुनःस्थापना, सुनुवाइ लगायतका कैनन कुराहरूमा अभाव भएको देखिएकोले यो ऐन जारी भएको पाइन्छ। यस ऐनका महत्त्वपूर्ण व्यवस्था तथा विशेषताहरू यसप्रकार रहेका छन्:

30 मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संयन्त्र तथा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन प्रशिक्षण पुस्तिका, UNDP/FWLD, २०६१ पृ ५

31 ILO, Nepal Trafficking in Girls with Special Reference to Prostitution M A Rapid Assessment-2001, cited in ibid

32 Yubaraj Sangroula, Trafficking in Women and Girls: With Special Reference to Countries in South Asia, at 8, cited in <http://www.ksl.edu.np/cpanel/pics/traffickingarticleforSouthAsianJournal.pdf>, visited on 2021/03/6 यौन शोषणका लागि महिला तथा बाल बालिका ओसारपसार तथा बेचबिखन अपराधसम्बन्धी अनुसन्धान दिग्दर्शन, सेलर्ड, २०५९, पृ ७

34 मानव बेचबिखनको अवस्था राष्ट्रिय प्रतिवेदन, आ.व. २०७२/७३, प्रकाशक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७४ असार, पृष्ठ ७२

- कसुरको दायरा फराकिलो बनाइ बेचबिखन (मानव अङ्ग भिकने, वेश्यावृत्ति, वेश्यागमनसमेत) र ओसारपसारलाई समेटिएको, परिभाषा व्यापक बनाइएको,
- साबिकको भन्दा फरक परिप्रेक्ष्यमा मानव बेचबिखन र ओसारपसारलाई समेटिएको,
- जुनसुकै किसिमसँग वेश्यावृत्तिमा लगाउन निषेध, वेश्यागमन गर्नेलाई पनि अपराध मानिएको,
- दास तुल्याउने तथा बाधा बनाउने कार्यलाई कसुरको रूपमा समेटिएको,
- कानूनबमोजिम बाहेक मानव अङ्ग भिकने कार्यलाई कसुर मानेको
- उजुरी गोप्य राख्ने व्यवस्था,
- पीडितको उजुरी अन्य क्षेत्रको भए पनि प्रमाणित गर्नुपर्ने र त्यस्तो बयान पीडित उपस्थित नभए पनि प्रमाणमा लिनुपर्ने,
- सामान्यतया थुनामा राखेर पुर्पक्ष गर्ने अपराध³⁵
- पीडितलाई उपचार, सामाजिक रूपमा पुनःस्थापना र पारिवारिक रूपमा पुनर्मिलन गराउन पुनःस्थापना केन्द्र तथा पुनःस्थापना कोषको व्यवस्था । कसुरदारको न्युन आय भएमा यस कोषबाट क्षतिपूर्ति भराउन सकिने व्यवस्था,
- जुलुमीको पञ्जाबाट भाग्ने तथा उम्कने सिलसिलामा केही गर्दा ज्यान गए वा घाइते भए कुनै बात नलाग्ने,
- जरिवानाको रकमबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था,
- कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति कसुरसँग सम्बन्धित घर जग्गा, सरकारी साधन जफत हुने व्यवस्था,
- सूचना दिने व्यक्तिलाई पुरस्कार दिने व्यवस्था,
- सुराकीको विवरण गोपनीय राख्ने व्यवस्था,
- अभियुक्त गवाह भई सहयोग गरेमा सजाय दाबीमा छुट दिने व्यवस्था,
- पुनःस्थापना समितिको व्यवस्था,
- पीडित उजुरवालाको सुरक्षा तथा पीडितको नाम/तस्वीर प्रचार प्रसारमा निषेध,
- बन्द इजलाशमा सुनुवाइ गर्ने व्यवस्था,
- गोपनीयताको प्रत्याभूति,

34 यस सन्दर्भमा मानव बेचबिखन तथा ओसार पोसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ८ मा दफा ४(घ) बाहेक अन्य कसुरमा अदालतले अभियुक्तलाई थुनामा राखेर कारवाही गर्नुपर्ने उल्लेख भएकोमा कमलेश द्विवेदीविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय भएको मुद्दामा विशेष इजलासबाट मुलुकी ऐन, अ.व. १९८ को अवस्था थुनछेकका लागि पर्याप्त नै रहेको हुँदा उक्त दफा ८ अमान्य र बदर घोषित गरिएको छ । अ.व. १९८(२) बमोजिम पनि प्रस्तुत अपराध थुनामै राखेर पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराधभित्र पर्दछ । मिति २०७२/६/१४ मा समेत यो व्यवस्थामा संशोधन भइ दफा ४(१) (घ) बाहेक अन्य कसुरमा थुनामा राख्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ ।

- प्रमाणको भार प्रतिवादीमा, कसुर पुष्टचाईमा सहजता
- ऐनको बर्हिक्षेत्रीय प्रयोग,
- पीडितको बयान प्रहरीले मात्र गराउने,
- माथिल्लो हदको सजाय (२० वर्ष कैद र दुई लाख जरिवाना) र सजायको हद नहुने/नखापिने अवस्था,
- बचाउको केही कार्य गर्दा अपराधी मर्न गएमा बात नलाग्ने,
- साक्षीको भ्रमण खर्च सरकारी वकिल कार्यालयबाट दिइने र
- दोभाषे, साङ्केतिक भाषा विज्ञ वा अनुवादक राख्ने र सरकारले भुक्तानी दिने ।

यस ऐनको कार्यान्वयनतर्फ हेर्दा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराधमा प्रहरीमा दर्ता भई अनुसन्धान भएका मुद्दाहरूको तथ्याङ्क यस्तो रहेको छः^{३६}

नेपाल राज्यभर अनुसन्धान भएका मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी मुद्दाको विवरण	
आर्थिक वर्ष	मुद्दा दर्ता सङ्ख्या
२०७१/०७२	१८३
२०७२/०७३	२२८
२०७३/०७४	२२७
२०७४/०७५	३०८
२०७५/०७६	२४७

यसै गरी सरकारी वकीलबाट अभियोजन गरिएका मुद्दाहरूको तथ्याङ्क हेर्दा दर्ता भएका मुद्दा र जिल्ला तहमा पछिल्लो पाँच वर्षमा प्राप्त सफलताको तुलनात्मक नतिजा यस्तो अवस्था देखिन्छः^{३७}

अभियोजन कार्यान्वयन पक्ष, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय									
आ.व.	लागत				फर्छ्यौट				बाँकी
	मुद्दाको नाम	गत वर्षको	यस वर्षको	जम्मा	कसुर कायम	सफाई	अन्य	जम्मा	
२०७१/०७२	मानव बेचबिखन	२०८	२२३	४३१	१३१	१०७	१	१३९	१९२

36 श्रोत: प्रहरी प्रधान कार्यालय, काठमाडौं, नेपाल

37 श्रोत: महान्यायाधिवक्ताको विभिन्न वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरू

२०७२/०७३	मानव बेचबिखन	३९५	२९८	६९३	१३०	११५	१	२४३	१४९
२०७३/०७४	मानव बेचबिखन	४५४	३०३	७५७	१५३	११३	४	२७०	१८४
२०७४/०७५	मानव बेचबिखन	४७६	२८५	७६१	१०१	११३	१	२१५	२६१
२०७५/०७६	मानव बेचबिखन	४७६	२३८	७१४	११०	१२५	१०	२४५	२३१

सङ्गठित अपराध नियन्त्रणसम्बन्धी ऐन, २०७०

मानव बेचबिखनसम्बन्धी अपराध सङ्गठित अपराधको कोटीमा पर्ने अपराध पनि हो । सङ्गठित अपराध वर्तमान विश्वको लागि एक प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । हरेक राज्यको लागि सङ्गठित अपराध समस्याको रूपमा रहेकोले यसलाई नियन्त्रणका लागि विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । नेपाल पनि यस समस्याबाट पछाडि हट्न सक्दैन । सङ्गठित अपराध निवारण ऐनले अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा नवीनतम् अवधारणा र पद्धति अवलम्बन गरे पनि सो अनुसार प्रयोग भएको पाइँदैन । कानुनी व्यवस्था नयाँ तर हाम्रो पद्धति र जनशक्ति पुरानै हुँदा कानुनको प्रयोग र कार्यान्वयनमा फरकपन आएको देखिँदैन ।^{३८} नेपालसमेत पक्षराष्ट्र भइसकेको UN Convention on Transnational Organized Crime, २००० अन्तर्गतका ३ छुट्टाछुट्टै Protocal मध्ये Human Traffickingसम्बन्धीको एउटा महत्त्वपूर्ण ० रहेको छ । यसै परिवेशसमेतमा बनेको यस कानुनले खास गरी कसुरको प्रकृति, प्रमाणको मूल्याङ्कन, पीडित तथा साक्षी संरक्षण सम्बन्धका विषयवस्तुहरूमा सानिध्यता देखिन्छ । नेपालमा छुट्टै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ र ऐ. नियमावली, २०६५ विशेष कानुनका रूपमा रहेका हुनाले यस प्रकृतिका अपराधहरूमा भने सोहीबमोजिम हुने अवस्था रहन्छ ।

६.३. नीति, कार्ययोजना, निर्देशिका तथा कार्यविधि

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको कार्यलाई समयमै रोकथाम गर्न, यसका कारक तत्वहरूलाई निराकरण गर्न, अपराधलाई नियन्त्रण गर्न र पीडितलाई न्यायको अनुभूति प्रदान गर्न बेचबिखनबाट रोकथाम, बेचिएको अवस्थाबाट उद्धार र उनको मानव अधिकारको सम्मान र फर्किएर आएका व्यक्तिको पुनःस्थापना र पुनःएकीकरणको निमित्त नेपाल सरकारले पनि निश्चित राष्ट्रिय नीति र कार्ययोजना बनाएको छ । यस्ता नीति, निर्देशिका, कार्यविधि तथा कार्ययोजनाहरूमा^{३९} यौन तथा श्रम शोषणका लागि महिला तथा बालबालिका बेचबिखनविरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०५६, लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध कार्ययोजना,

३८ संङ्गठित अपराधसम्बन्धी कानुनको प्रभाव मूल्याङ्कनसम्बन्धी अनुसन्धानमूलक अध्ययन, प्रकाशक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र, रामशाहपथ, काठमाडौं, २०७४, पृष्ठ ७९

३९ A Desk Review Progression in the Trafficking in Persons Scenario and Response for Prevention, Protection and Prosecution, Ministry of Women, Children and Social Welfare, Kathmandu, Nepal, 2016, p. 50

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी मुद्दाको अभियोजन तथा अदालती कारवाहीसम्बन्धी कार्य सञ्चालन निर्देशिका, २०६८, पुनःस्थापना कोष सञ्चालन निर्देशिका, २०६८, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट पीडित/प्रभावितहरूको हेरचाह तथा संरक्षणका लागि राष्ट्रिय न्यूनतम मापदण्ड, २०६८, मनोसामाजिक मनोविमर्श परामर्श निर्देशिका २०६९, पीडित महिला तथा बालबालिका सहयोग कार्य सञ्चालन कार्यविधि, २०७०, मानव बेचबिखनविरुद्धको स्थानीय समिति (गठन तथा परिचालन) निर्देशिका, २०७० रहेका छन् ।

यौन तथा श्रम शोषणका लागि महिला तथा बालबालिका बेचबिखनविरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजनाले मूलतः प्रतिकारात्मक उपाय preventive Aspect प्रबर्द्धनात्मक पक्ष promotional Aspect र उद्धार पुनःस्थापना र सामाजिकीकरणका पक्ष (Rehabilitative Aspects and Reinteractive socialization) लाई बढी जोड दिएको छ । कानुनको कार्यान्वयन, उद्धारका कार्यहरू तथा अन्तरसीमाका विषय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा उठाउनुपर्ने मुद्दाहरू यसका विषयवस्तुहरू हुन् । यस कार्ययोजनाका मुख्य कार्यक्षेत्रहरू निम्नअनुसार रहेका छन् :

- नीति अनुसन्धान तथा संस्थागत विकास,
- कानुन निर्माण र कार्यान्वयन,
- जनचेतना जागरण, वकालत, सन्जाल र सामाजिक परिचालन,
- स्वास्थ्य र शिक्षा,
- आयआर्जन र रोजगारी सिर्जना,
- उद्धार र पुनःसामाजिकीकरण,
- अन्तरसीमा तथा क्षेत्रिय स्तरमा सहयोग परिचालन र
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध कार्ययोजना, २०६८

यस कार्ययोजनाले निम्न कार्यक्षेत्र ओगटेको छ ।

- लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावितहरूको न्यायमा पहुँच सहज बनाउन कानुनी तथा संस्थागत सुदृढीकरण र कानुनको कार्यान्वयन,
- लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावितहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्न समुदायमा आधारित एवम् गाउँस्तरीय घुम्ती सेवा स्थापना एवम् सुदृढीकरण र
- लैङ्गिक हिंसालाई प्रभावकारी एवम् दक्षतापूर्ण ढङ्गले सम्बोधन गर्न स्वास्थ्य क्षेत्रलाई सुदृढ गर्ने ।
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन, २०७४

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले २०७४ असारमा प्रकाशित गरेको मानव बेचबिखनको अवस्थासम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदनमा मानव बेचबिखनविरुद्धको लागि नीति तथा कार्यक्रमहरूका लागि सिफारिस गरेको छ। यसमा निवारणसम्बन्धी, संरक्षणसम्बन्धी, अभियोजन र अनुगमन तथा प्रतिवेदन प्रणाली गरी चार विषय क्षेत्रलाई कार्ययोजनागत रूपमा समेटेको देखिन्छ।⁴⁰

७. समस्या र चुनौतिहरू

क. समस्याहरू

मानव बेचबिखन अपराध मानव अधिकारको जघन्य उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराध हो। अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा नेपालमा मानव बेचबिखन अपराध नियन्त्रणका लागि विशेष कानून बनाइ यसमा समसामयिक संशोधन गर्दै र नियन्त्रणका लागि कडाइ गर्दै आएको ३० वर्ष नाघिसके पनि यस अपराध नियन्त्रणमा उल्लेखनीय सफलता मिल्न सकेको पाइँदैन। यसमा निम्न समस्या र कमजोरी पक्षहरू रहेको पाइँन्छ :

- ❖ मानव बेचबिखनका अत्याधिक घटनाहरू राज्य संयन्त्रको सूचनामा नआउनु, आएका सूचनाहरूलाई पनि अनुसन्धान पक्षले समयमै अभिलेखबद्ध नगर्ने, गम्भीरतापूर्वक लिएर अनुसन्धान नगर्ने, ढिलाइ गर्नाले प्रमाण नष्ट हुने, अनुसन्धान अप्रभावकारी हुन गई यसको असर अभियोजनमा परी अन्त्यमा मुद्दा असफल भइरहेको।
- ❖ जाहेरी लिएर आउँदा पीडित वा पीडितका आफन्त व्यक्तिहरूले अनुसन्धान अधिकारीहरूबाट सहज, सहयोगात्मक, उचित र समन्वयात्मक व्यवहार नपाउनु, आफ्ना कुराहरूलाई निर्धक्कसँग राख्ने वातावरण नहुनु, जसले गर्दा पीडितको पर्याप्त सहयोग पाउने अवस्था नहुनाले यसको असर अभियोजनसम्म पनि नकारात्मक रहने गरेको।
- ❖ विदेशमा बिक्री हुने वा श्रमिकको रूपमा लगेर यौन धन्दामा लगाउने जस्ता गैरकानुनी कार्य गराउँदा ती मुलुकहरूमा गएर प्रमाण बुझ्ने अनुसन्धान गर्ने परिपाटी नै नहुनु।
- ❖ अनुसन्धान गर्दा सुरुमा फकाउने, नाता सम्बन्ध जोड्ने, शहरमा जाने बहाना बनाउने, गाडीमा एक ठाँउबाट अर्को ठाउँमा लैजाने, बिक्री गरेकोमा सम्बन्धित नाका बुझ्ने, बिक्री भएको मुलुकमा बिक्री भएको प्रमाणहरू बुझ्ने र समग्रमा मुद्दा बलियो बनाउने तर्फ प्रयास गरेको नदेखिनु।
- ❖ केवल पीडितको अदालतमा भएको प्रमाणित बयान र शङ्कित व्यक्तिको मौकाको सावित्री बयानमा मात्रै अधिकांश: अनुसन्धान निर्भर रहनु जसले गर्दा अभियोजनको जग नै फितलो र कमजोर रहनु।
- ❖ घटनाबारे जानकारी भरपर्दो र नाम, थर वतन स्पष्ट भएका व्यक्ति बुझ्नुको सट्टा जथाभावी र असम्बद्ध व्यक्ति बोलाएर कागज गराउनाले मुद्दा कमजोर हुने गरेको।

40 मानव बेचबिखनको अवस्था राष्ट्रिय प्रतिवेदन, आ.व. २०७२/७३, प्रकाशक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७४ असार, पृष्ठ ७२

- ❖ अनुसन्धान ज्यादै फितलो हुनु र अनुसन्धानको अप्रभावकारिता नै अभियोजन असफलताको कारण रहनु ।
- ❖ जाहेरी ढिलो पर्नु, जाहेरी लेखाइ फितलो, आशङ्काका आधारमा पर्नु, जाहेरवालाले आफूसँग रहने प्रकृतिका कागजात प्रमाण (जस्तो फोटोहरू, टिकट, रेल्वे टिकट, सिनेमा टिकट लगायतका) हरू हेक्का नराखी सुरक्षित नराख्नु, जाहेरवालाले ठेगाना स्पष्ट हेक्का नै नराख्नु, पीडितको संवेदनशीलताप्रति जागरुक भई अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने सहयोगात्मक भावना अभैसम्म जनमानसमा देखा नपर्नु ।
- ❖ अनुसन्धानको सक्रियता अभैसम्म पनि केवल बयानमुखी नै रहनु र प्राप्त तथ्यहरूको तहगत पुष्ट्याईको स्तरमा अभै पनि अनुसन्धान नै नहुनाले मुद्दा असफल बन्नु ।
- ❖ अपराध पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा स्पष्ट नीति तथा कानुनी व्यवस्था नभएका कारण पीडित/साक्षीहरूको सुरक्षा, निजहरूप्रतिको सम्मानजनक तथा मानवोचित व्यवहार सूचना एवम् जानकारी पाउने अवस्था, गोपनीयताप्रतिको विश्वसनीयता, पीडित/साक्षीमैत्री वातावरण, सदभाव तथा संवेदनशीलता, पीडित/साक्षीको भाषा लगायतका विषयमा नकारात्मक व्यवहार हुने तथा गलत प्रभाव पर्न गई समग्र अनुसन्धान र अभियोजन नै असफल हुन जाने परिस्थिति रहनु ।
- ❖ खानतलासी, बरामदी, सनाखतजस्ता प्रक्रियामा अनुसन्धान गर्दा नै कानुनी रीत नपुऱ्याउनाले पछि सोही कारणले अधिकांश मुद्दाहरू असफल हुनु ।
- ❖ अभियोजन र अनुसन्धानकर्ताबीच समन्वय गर्ने कानुनी व्यवस्था र संयन्त्रको कमी ।
- ❖ अनुसन्धान र सबुद सङ्कलन गर्ने कार्यमा सरकारी वकिललाई प्रारम्भदेखि नै संलग्न गराउनुपर्ने स्पष्ट कानुनी व्यवस्थाको अभाव ।
- ❖ अनुसन्धान सम्बन्धमा सरकारी वकिलले निर्देशन दिने व्यवस्थाको प्रयोगमा उदासिनता रहेको पाइनु ।
- ❖ हल्का प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने परीपाटी । अपराध र कसुरअनुसार सजायको मागदावी लिने परिपाटीको अभाव ।
- ❖ प्रतिव्यक्ति सजाय मागदावी नगरी गोश्वारा रूपमा अभियोजन गर्ने प्रचलन ।
- ❖ अभियोजन कार्यको प्रभावकारी अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सुपरिवेक्षणको कमी ।
- ❖ प्रमाण पर्याप्त नभई अभियोजन नगर्ने परिपाटीको कमी । जस्तोसुकै मुद्दामा पनि अभियोजन गर्ने र दायित्व पन्छाउने प्रवृत्ति ।
- ❖ बयान बकपत्रजस्ता विषयमा सरकारी वकिलले पर्याप्त ध्यान दिन नसकेको अवस्था ।

- ❖ पीडित र साक्षीलाई तत्काल बकपत्र गराउने कानुनी व्यवस्थाको अभावबाट अधिकांश साक्षी पछि आउँदा विपक्षमा (Hostile) हुनु ।
- ❖ साक्षी तथा साक्षी संरक्षण तथा भुठ्ठा बकपत्र गर्ने साक्षीलाई सजाय गर्नेसम्बन्धी एकीकृत कानूनको अभाव ।⁴¹
- ❖ पीडित राहतसम्बन्धी प्रभावकारी कानुनी व्यवस्थाको अभाव ।
- ❖ मुद्दाको सुनुवाइ प्रक्रिया नै नियमित नहुनु र अत्यन्त ढिलो हुने कारणले साक्षीविपक्षमा (Hostile) हुने र मुद्दा असफल हुने, ढिलो गरी सफल भइहाले पनि पीडितले न्याय पाएको महसुस नहुनु ।
- ❖ अदालतबाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने निर्णय भए पनि पीडितले क्षतिपूर्ति पाएको अवस्था नदेखिएकाले क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने पद्धति कमजोर देखिएको ।⁴²
- ❖ अभियोजन पक्ष पीडित, साक्षी र अभियुक्तको अधिकारप्रति उचित सम्मान र संरक्षणमा संवेदनशील हुन नसकेको आरोप लाग्ने गरेको ।
- ❖ खुला सिमाना हुनु । सीमामा भएका सुरक्षा पदाधिकारीहरूको यस अपराध हुन नदिने तर्फको सचेतनाको अभाव तथा निष्कृत्यता । अपराध भएकोमा पनि तत्कालै उपलब्ध हुन सक्ने प्रमाणको संरक्षण तथा अभिलेख गर्ने पद्धतिको अभाव ।
- ❖ अशिक्षा, बेरोजगारी, महिलालाई हेर्ने नकारात्मक दृष्टिकोण जस्ता सामाजिक समस्या ।
- ❖ अभैसम्म पनि राज्यले उचित व्यवहारको अधिकार, बेचिएका वा उत्पत्तिका राज्यमा बेचिएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य, परामर्शको अधिकार, बेचिएका व्यक्ति र निजका सन्तानको स्वेच्छिक मञ्जुरीले स्वदेश फर्कन पाउने अधिकारको संरक्षण गर्ने प्रभावकारी व्यवस्था नहुनु, उद्धार गरिएका व्यक्तिहरूको पनि सामाजिक पुनःएकीकरण कार्यक्रम प्रभावकारी नहुनु ।
- ❖ अनुसन्धान र अभियोजनका स्रोत, साधन, जनशक्तिको अपर्याप्तता तथा भएका जनशक्तिलाई पनि सीपयुक्त र दक्ष बनाउने, पीडित, साक्षी, न्यायका उपभोक्ता र समग्र जनताप्रति गरिने व्यवहारमुखी तालिमहरू नहुनु । केवल तालिमका लागि तालिम हुने गरेको आलोचना हुने गरेको ।
- ❖ वैदेशिक रोजगारीका नाममा मानव तस्करी, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार बढ्दै जानु तर राज्यको समुचित ध्यान नपुग्नु ।
- ❖ वैदेशिक रोजगार र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणमा कार्यरत निकायहरू बीच नै समन्वयको अभाव ।

41 मानव बेचबिखन मुद्दामा पीडित/साक्षीको प्रतिकूल बकपत्र(अनुसन्धानमूलक अध्ययन), प्रकाशक माइती नेपाल, २०७५, पृष्ठ ८१

42 मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी मुद्दामा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था र पीडितको क्षतिपूर्तिमाथिको पहुँचसम्बन्धी अनुसन्धान, प्रकाशक महिला कानून र विकास मञ्च, प्रकाशन नं. १९५, पृष्ठ १५१

ख. चुनौतिहरू

मानव बेचबिखन अपराध नियन्त्रणमा हालसम्मका कानुनी व्यवस्था तथा व्यावहारिक अभ्याससमेतका परिप्रेक्ष्यमा माथि उल्लेखित कैयन् समस्या तथा कमजोरीका अलावा निम्न चुनौतिहरू विद्यमान रहेको पाइन्छः

- ❖ मानव बेचबिखनका तहगत शृङ्खलामा गाउँमा गएर ललाइफकाइ, नाता जोड्ने एउटा व्यक्ति समूह, गाउँबाट शहरसम्म लाग्ने, शहरमा केही समय राख्ने, शहरबाट भारतीय सीमासम्म लाने, सीमा पार गएर गन्तव्यमा पुऱ्याउने र वेश्यालयहरूमा भित्र्याउने छुट्टाछुट्टै समूह हुनाले प्रत्येक समूहको काम कारबाहीलाई पृथकपृथक रूपमा अपराध प्रमाणित गराउने, अभियोजन गर्ने र सजाय गर्ने अदालतलाई ती पृथक तह पनि उत्तिकै अपराधका सक्रिय तह हुन् भनेर आश्वस्त गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण र जटिल रहेको ।
- ❖ भारतमा व्यक्तिगत सम्पत्ति भएता पनि सर्वसाधारणको पहुँच छ भने सार्वजनिक स्थलको रूपमा लिँदै यस्तो स्थान दुरुपयोग गरेमा (जस्तो- होटल) लाइसेन्स खारेज हुन सक्नेजस्ता व्यवस्था नेपालमा नहुँदा यस्ता प्रकृतिका कामकारबाही गरी अपराधमा सहयोग गर्नेलाई कारबाहीको दायरामा ल्याउने काम कठिन रहेको ।
- ❖ लगभग तीन दशक अघि पाच/छ जिल्लामात्र मानव बेचबिखन र ओसारपसारबाट प्रभावित रहेको, एक दशकअघि २६ जिल्ला प्रभावित रहेको भन्ने नेपाल सरकारको पहिचान रहेकोमा हालसम्म झण्डै ७० जिल्लामा मानव बेचबिखन मुद्दाहरू रहेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मुद्दा अभिलेख रहेवाट यस्को फैलावट (Span) बढ्दै जानु तर अनुसन्धान तथा अभियोजनको कार्यशैली, कार्यरत जनशक्ति, संशाधन, युगसापेक्ष प्रविधि र तालिमबारेमा खासै सुधारात्मक अवस्था नहुनु ।
- ❖ मानव बेचबिखनमा एकातर्फ बिहे गर्ने, नाता जोड्ने वा आवरणमा कुनै न कुनै नाता लगाएर विश्वास पार्ने सक्रिय व्यक्ति समूह रहने भएकोले वास्तविक नाता सम्बन्ध नै कायम भएको हो वा गलत अभिप्राय हो भन्ने छुट्ट्याउने विषय र त्यस्ता नाता कायम रहने व्यक्तिका साथमा पछाडिबाट स्थानीय व्यक्ति नै दलालको रूपमा रहने, शहरमा बस्ने दलाल, वेश्यावृत्तिमा संलग्न स्थानीय व्यक्ति, कारखाना तथा काम गर्ने ठाउँमा कार्यरत व्यक्ति, साथीसङ्गीहरू नजिकबाट अर्को आवरणमा रहने र पछि त्यसको लहरो भारत लगायतका अन्य मुलुकमा लैजाने, पुऱ्याउने सङ्गठित गिरोहसम्म पुग्ने हुँदा नाता, सो को आवरण र सम्बन्धको स्तर स्थानीय दलालको उद्देश्य छुट्ट्याउने कार्य अभियोजनका लागि धेरै अप्ठ्यारो कार्य अवस्था रहने गरेको ।
- ❖ अध्ययनअनुसार कम्तिमा ५०००-७००० व्यक्ति वर्षेनी मानव बेचबिखन र ओसारपसारका सिकार भए पनि तीन सयको हाराहारीमा मात्रै मुद्दाहरू अभियोजनको दायरामा आउनुवाट या त उनीहरूको अनुसन्धान र अभियोजनमा पहुँच पुगेको छैन या उनीहरूको राज्यको कानुन र कार्यान्वयन संयन्त्रप्रति विश्वास छैन भन्ने देखिन्छ । दुवै दृष्टि नै राज्यको कानुन कार्यान्वयन

संयन्त्रप्रति चुनौतिपूर्ण रहेको ।

- ❖ नेपालले अनुमोदन गरिसकेका मानव बेचबिखन र ओसारपसारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय लिखतहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन पक्ष र अनुमोदन गर्न बाँकी महत्त्वपूर्ण लिखतहरूको अध्ययन र उपयुक्त देखिएमा अनुमोदन गर्ने प्रश्न ।
- ❖ खुला सिमाना हुँदै अन्य देशहरूमा गई मानव बेचबिखन गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो देखिँदा यसलाई नियन्त्रण गर्न फौजदारी कसुरको अनुसन्धान एवम् अभियोजन प्रक्रियामा ती देशबाट सहयोग पाउनका लागि पारस्परिक कानुनी सहायता (Mutual legal assistance);म्बन्धी सम्झौताहरू गर्ने र कार्यान्वयनमा ल्याउने चुनौती ।
- ❖ विद्यमान फौजदारी न्यायप्रणालीलाई नै समयानुकूल बनाउन मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, सजाय निर्धारणसम्बन्धी कानूनहरूको साथमा साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने चुनौती ।
- ❖ गैरसरकारी क्षेत्रबाट औल्याइएका तथ्याङ्कहरूका आधारमा हेर्दा अभियोजन गरिएका मुद्दाको सङ्ख्या केवल एकदुई प्रतिशत हुन आएको अवस्थामा घटित भएका मानव बेचबिखन अपराधलाई अभियोजनको दायरामा ल्याइ कारवाही गर्ने चुनौति ।
- ❖ अनुसन्धान र विकास (R & D) मा राज्यको लगानी, राज्यको लगानीको अनुपातमा सेवा प्रभावको स्तर, जनविश्वास दिलाउने विषय र जनतामाभ अभियोजनको सफल पहिचानको यक्ष प्रश्न ।
- ❖ मानव बेचबिखन अपराधका शृङ्खलामा नयाँ नयाँ विषयहरू, तौरतरिकाको फौजदारी न्यायप्रणालीमा प्रवेश र ती विषयलाई नियन्त्रण गर्न सक्ने नेतृत्व क्षमताको विकास र बिस्तार ।
- ❖ मानव बेचबिखन अपराधमा पीडितलाई न्याय र अपराधीलाई सजाय भन्ने कुरालाई केन्द्रमा राखी हाक्न सक्ने अभियोजनसँग उपलब्ध जनशक्तिको क्षमता, बजारमा भएको योग्य जनशक्ति आकर्षण गर्ने योजना र पुरातनवादी मानसिकता र परिवर्तनलाई आत्मसात गराउने प्रश्न ।
- ❖ यस ऐनमा २०७२ सालमा संशोधन भए पनि पुनः संशोधनका लागि सुभाब दिन अर्को वर्षमा नै महिला मन्त्रालयमा समिति बनेको परिवेशमा जारी ऐनलाई पूर्णता दिने चुनौति ।
- ❖ वैदेशिक रोजगारीका नाममा मानव तस्करी, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार बढ्दै गएकोले छुट्ट्याएर नियन्त्रण गर्ने चुनौति ।

८. सुधारका लागि सुभाबका क्षेत्रहरू

मानव बेचबिखन अपराध नियन्त्रणमा देखिएका उल्लेखित समस्या, कमजोरी र चुनौतिहरूका समाधान सन्दर्भमा निम्न सुभाबहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- भ्रष्टा बकेमा सजाय गर्ने (Perjury) कानून, साक्षी र पीडितको संरक्षणसम्बन्धी प्रभावकारी

कानून र सौदाबाजीसम्बन्धी कानूनको निर्माण ।

- अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन स्वतन्त्र र छुट्टै अनुसन्धान विभागको स्थापना गरी त्यसलाई व्यावसायिक, निष्पक्ष र दक्ष अनुसन्धान विभागको रूपमा विस्तार गर्ने ।
- अनुसन्धान र अभियोजनलाई समन्वयात्मक ढङ्गले अगाडि बढाउन संयन्त्रहरूको व्यवस्था गर्ने साथै प्रभावकारी अनुगमन प्रणालीको विकास गर्ने ।
- विद्यमान प्रवृत्ति र मानसिकतामा परिवर्तन गरी प्रभावकारी तथा वस्तुगत अनुसन्धान एवम् अभियोजनमा जोड दिने । यसका लागि भौतिक प्रमाणको सङ्कलन, अपराध र त्यसको संलग्नताको आधारमा अभियोजन गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने ।
- हचुवा एवम् गलत कार्य गर्नेलाई जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन उचित दण्ड र राम्रो कार्य गर्नेलाई पुरष्कार (Reward and Punishment) को व्यवस्था ।
- कसुरका आधारमा सजायको मागदावी लिने परिपाटीको विकास गर्ने ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी गरिएका परिपत्रहरू, कार्यनिर्देशिका र विशेष निर्देशनहरूको अनुसन्धान र अभियोजन अधिकारीहरूले अनिवार्यत प्रयोग र पालना गर्नुपर्ने ।
- वस्तुनिष्ठ आधारमा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी प्रतिव्यक्ति सजायको दावी लिने परिपाटीको विकास ।
- अपराधको अनुसन्धान पूर्ण नभएकोमा मुद्दा दायर नगरी अनुसन्धान जारी राख्ने निर्देशन दिई पछि ऐनका हदम्यादभिन्न मुद्दा पेस गर्ने परिपाटिलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने ।
- अपराध अनुसन्धान र अभियोजनलाई राजनीतिकरणबाट सङ्कमित हुनबाट बचाउन अपराधको राजनीतिकरण र राजनीतिको अपराधीकरण गर्न रोक्न अनुसन्धान र अभियोजन दक्ष, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र विश्वसनीय बनाउने ।
- अनुसन्धान र अभियोजन कार्यमा पूर्ण उत्तरदायित्व स्थापित गर्नुपर्ने ।
- वैदेशिक रोजगारीका नाममा बढ्दै गएको मानव तस्करी, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारलाई नियन्त्रण गर्न वैदेशिक रोजगार विभाग र प्रहरीबीच समन्वय बढाउने ।

९. अन्त्यमा,

मानव बेचबिखन र ओसारपसार अपराध मानवीयता विरोधी, अत्यन्तै निकृष्ट र निन्दनीय सङ्गठित अपराध भएकोले यसका कारण पीडित व्यक्तिका कैयन अधिकारहरूको उल्लङ्घन भएको हुन्छ । यस अपराधको फैलावटको दृष्टिले विश्वव्यापी सञ्जाललाई तोड्दै प्रत्येक मुलुकबाट यस अपराध नियन्त्रण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । नेपालमा अपराधीहरूले यो अपराधको स्तर, तौरतरिका माध्यम, तहगत स्वरूपहरू, स्थान, नाकाहरू परिवर्तित र विस्तार गर्दै गएका छन् । तर तद्अनुरूप अनुसन्धान निकायहरूको कार्यमा प्रभावकारिता आएको देखिँदैन । त्यसले गर्दा यससम्बन्धी

भएका अपराध राज्यको सूचनामा नआउने र पीडितहरूले सूचित गरेका मुद्दाहरूको अभियोजन पनि प्रभावकारी नहुनाले धेरै मुद्दाहरू असफल हुने गरेको देखिन्छ। विद्यमान कानुनी व्यवस्थामा भएका जाहेरी प्रमाणित गर्ने, प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने, कडा दण्ड, ऐनको बर्हिक्षेत्रीय प्रयोग लगायतका व्यवस्थाले अभियोजनलाई अभियोग प्रमाणित गर्न धेरै सहज बनाएको भए पनि सफलताको प्रतिशत अन्य मुद्दाहरूमा भन्दा भन् कम रहेको तथ्याङ्क देखिन्छ। मानव बेचबिखन अपराध नियन्त्रणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था अन्य कानुनभन्दा अझ नियन्त्रणकारी भएको र अनुसन्धान तथा अभियोजनलाई प्रमाण सङ्कलन तथा अभियोजन पुष्टि गर्न धेरै सहजता भए पनि अत्यन्तै कमजोर र अप्रभावकारी अनुसन्धानका कारण असफलता बढ्दै गएको देखिन्छ।

मानव बेचबिखन र ओसारपसार अपराधको क्षेत्र विस्तार हुँदै गएको, अपराधको तुलनामा नगण्य मुद्दामात्रै अनुसन्धान हुने गरेको र अनुसन्धान गरिएका नगण्य सङ्ख्याबाहेक सबै मुद्दा चलाएर अधिकांश मुद्दाहरू असफल भइरहेको र कसुर ठहर भएका मुद्दाहरूमा पनि पीडितले क्षतिपूर्ति नपाउने गरेको देखिएबाट पीडितहरू थप पीडित हुन गई मानव अधिकारको पनि हनन हुन गएको देखिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा यस्ता मुद्दामा प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचलाउने र असफलताको प्रतिशत घटाउँदै लैजान अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउने, अनुसन्धानमाथिको नियन्त्रणलाई कसिलो बनाएर सिर्जनात्मक ढङ्गले मजबुत प्रमाण प्राप्तिको स्तरसम्म पुऱ्याउन लगातारको मेहनत लगाव र सकारात्मक दबावको आवश्यकता देखिएको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा औल्याइएका समस्या र कमजोरी तथा चुनौतिहरूका सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएका सुधारका क्षेत्रहरूलाई मनन गर्दै सम्बन्धित निकायहरूले भविष्यमा आफुलाई युगिन हाँकलाई सामना गर्न सक्ने बनाउनु जरुरी देखिन्छ। अन्यथा थप पीडितीकरणका कारण मानव अधिकारका सुन्दर पक्षहरू अन्धकारमा परिणत हुँदै नजाला भन्न नसकिएला।

कानूनव्यवसायीसँग परामर्श र कानूनव्यवसायीमार्फत प्रतिनिधित्व गर्न पाउने अधिकार

विजयप्रसाद मिश्र

सारसङ्क्षेप

कानूनव्यवसायीको परामर्श लिन पाउनु पक्षको हक हो । यो स्वच्छ सुनुवाइको एक हिस्सा पनि हो । नेपालको संविधानको धारा २० न्यायसम्बन्धी हकको उपधारा (२) मा पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानूनव्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने तथा कानूनव्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक हुनेछ । त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानूनव्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ तर शत्रु देशका नागरिकले यो हक नपाउने भनी व्यवस्था गरियो । हाल फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तले आफ्नो पक्षबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी कानूनव्यवसायी राख्न पाउने, कानूनव्यवसायीसँग कानुनी विषयवस्तु र स्थितिको परामर्श गर्न पाउने मौलिक हकको रूपमा नै व्यवस्था गरिएको छ । वि.स. २०५३ सालमा कानुनी सहायता ऐन, २०५३ कै तर्जमा गरी असहाय पक्षले निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने अवस्थाका लागि प्रबन्ध गरियो । यसपश्चात् निर्मित कानुनी व्यवस्थाले कानूनव्यवसायीको परामर्श र निजमार्फत पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने कुरालाई विस्तार गर्दै लग्यो । कानूनव्यवसायीको प्रतिनिधित्व र कानूनव्यवसायीसँग परामर्श लिन पाउने अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा समेत स्थान दिई स्वीकृत गरिएको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालतको कानूनव्यवसायीको परामर्श पाउने र कानूनव्यवसायीको सेवा पाउने विषयसँग सन्निकट सम्बन्ध राख्ने दृष्टिकोण प्रकट छ । पेसामा दक्ष र अनुभवी व्यक्तिको सेवा प्राप्त गर्न समाजका ठुलो तप्कालाई निकै गाह्रो छ भन्ने भनाइ यथार्थ नै हो । त्यस्तै राज्यले हिरासत कक्ष नजिक परामर्श कक्ष भनी व्यवस्था नगरेबाट परामर्शको हक कार्यान्वयनमा बाधा परिरहेको छ । परामर्श कक्षको साटो केरकार शाखाको व्यवस्था उदेक लाग्दो छ । महजुद कमजोरीलाई सच्याइ परामर्श र प्रतिनिधित्वको हक वास्तविक रूपमा कार्यान्वयन गर्ने आजको आवश्यकता हो । यसैबाट मानव अधिकारको प्राप्ति वास्तविक रूपमा सम्भव हुन जान्छ ।

परिचय

थुनामा परेको मानिसले आफूले रोजेको कानूनव्यवसायीसँग परामर्श गर्न पाउने अधिकार मानव अधिकारको एक महत्त्वपूर्ण पाटो हो । परामर्श भनेको कानूनव्यवसायीले आफ्नो पक्षलाई निजको कानुनी स्थितिको बारेमा जानकारी गराउनुका साथै संभावित उपचार र विकल्पहरूको जानकारीसमेत गराउनु

हो । परामर्शको अधिकार अहिले संविधानमै व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट यो निश्पक्ष सुनुवाइको अभिन्न अङ्ग हो भन्ने स्पष्ट छ । कानुनी उपचारसँग सम्बन्धित संवाद र परामर्शको अधिकार मानवका मौलिक र कानुनी हक भएको र आफ्ना पक्षका ती मौलिक र कानुनी हकअधिकारको प्रचलनका लागि पक्षसँगको संवाद र परामर्शलाई पक्ष र कानूनव्यवसायी दुवैको अधिकारको रूपमा समेत हेर्ने गरिन्छ । नेपाल कानूनव्यवसायी परिषद ऐन, २०५० को दफा २२ ले यसलाई मान्यता दिएको छ ।

कानूनव्यवसायीको परामर्श लिन पाउनु पक्षको हक हो भने यो स्वच्छ सुनुवाइको एक हिस्सा पनि हो । फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तले आफ्नो पक्षबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी कानूनव्यवसायी राख्न पाउने, कानूनव्यवसायीसँग कानुनी विषयवस्तु र स्थितिको परामर्श गर्न पाउने मौलिक हकको रूपमा नै व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी देवानी तथा फौजदारी दुवै मुद्दामा पक्षले कानूनव्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्ने अवस्था भएमा निजले माग गरेमा अदालतले निजको तर्फबाट वैतनिक कानूनव्यवसायी नियुक्त गरी वैतनिक कानूनव्यवसायीबाट परामर्श लिने तथा मुद्दामा प्रतिनिधित्व गराउन सक्ने विषय अन्तराष्ट्रिय रूपमै मान्य छ । वि.स. २०१५ देखि नेपालमा यसलाई स्वीकार गरिएको छ ।

संविधानमा भएका व्यवस्थाहरू

अभियुक्तले कानुनी परामर्श पाउने सम्बन्धमा नेपालका हालसम्मका संविधानमा भएका व्यवस्थाहरू यस प्रकार रहेको पाइन्छ:

२००४ साल मार्ग १३ गतेका दिन श्री पद्मशम्शेर राणाले देशको शासन लिखित कानूनबमोजिम गर्ने मनसाय राखी नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ नामक लिखित संविधान जारी गरे । यो संविधानले परामर्शको अधिकारलाई मौलिक हकमा आत्मसात गरेको देखिँदैन ।

वि.स. २००७ सालमा भएको क्रान्तिले १०४ वर्षिय निरङ्कुश एकतन्त्रीय हुकुमी राणा शासनको अन्त्यपश्चात् २००७ साल चैत ३० गते अन्तरिम अवधि अर्थात जनताले निर्वाचन गरेका प्रतिनिधिहरूले संविधान नबनाएसम्मका लागि श्री ५ त्रिभुवनबाट नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७, नामक नेपालको दोस्रो लिखित संविधान जारी गरिबक्स्यो । यसभन्दा अघि अलिखित संविधानले काम चलेको थियो । श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाह तथा उहाँको वंशजले संविधान निर्माणको आवश्यकता महसुस गरेका थिएनन् । निर्वाचित संविधान सभाद्वारा संविधान तयार नगरेसम्म अन्तरिम समयमा देशको शासन गर्नका लागि मात्र यस दोस्रो संविधानलाई ल्याइएको थियो । नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ को भाग २ को धारा १४ देखि २१ सम्म विभिन्न हकअधिकारको व्यवस्था गरिएको थियो । कानूनव्यवसायीसँगको परामर्शको अधिकारलाई मौलिक हकमा राखिएको थिएन ।

नेपालमा २०१५ साल फागुन १ गतेका दिन बहुदलीय स्वभावको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ श्री ५ महेन्द्रबाट जारी गरी बक्स्यो । यस संविधान बेलायती शासन व्यवस्थाबाट प्रभावित बहुदलीय स्वभावको संविधान भएबाट बेलायती प्रभाव यसमा रहनु स्वाभाविक थियो । यस संविधानको तर्जमा गर्नका लागि सर आइभर जेनिङ्सको सल्लाह र भगवतीप्रसाद सिंहको अध्यक्षतामा निर्मित संविधान

मस्यौदा आयोगको महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो । यस संविधानको भाग ३ मा मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरिएको थियो । भाग ३ को धारा ३ मा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको उपधारा (६) मा कुनै गिरफ्तार भएको व्यक्तिलाई गिरफ्तार भएको कारणसहितको सूचना यथासक्य चाँडो नदिई थुनामा राखिने छैन । त्यस्ता व्यक्तिलाई आफूले रोजेको स्वीकृत कानुनी व्यवसायीसँग सल्लाह लिने र उसद्वारा पुर्पक्ष गर्ने अधिकार इन्कार गरिने छैन भनी व्यवस्था गरिएको थियो । यस संविधानले यसरी कानूनव्यवसायीसँगको परामर्शको अधिकारलाई ग्रहण गर्न पुगेको देखिन्छ ।

श्री ५ महेन्द्रबाट २०१७ साल पुस १ गते नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ को धारा ५५ को प्रयोग गरी पहिलो निर्वाचित संसद् र संसद्बाट निर्मित सरकारको विघटन गरी निर्दलीय व्यवस्थाको सुरुवात गरियो । सो क्रममा श्री ५ महेन्द्रबाट श्री हृषिकेश शाहको अध्यक्षतामा संविधान मस्यौदा आयोगको गठन गरियो । त्यसैको सिफारिसमा २०१९ साल पुस १ का दिन नेपालको संविधानका रूपमा नेपालको संविधान, २०१९ जारी गरियो । यो संविधानले नेपालमा पञ्चायती प्रजातन्त्रको नाममा दलविहीन एकतन्त्रीय राजनैतिक व्यवस्थाको स्थापना गरी भाग ३ को धारा ११ को स्वतन्त्रताको हकको उपधारा (६) मा कुनै गिरफ्तार भएको व्यक्तिलाई गिरफ्तार भएको कारणसहितको सूचना, यथासक्य चाँडो, नदिई थुनामा राखिने छैन । त्यस्ता व्यक्तिलाई आफूले रोजेको कानुनी व्यवसायीसँग सल्लाह लिने र निजद्वारा पुर्पक्ष गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गरिने छैन पूर्ववर्ती संविधानकै व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको थियो ।

वि.स २०४६ साल चैत्र २६ गते पञ्चायतको संविधान अन्त्यको लागि जनआन्दोलनबाट माहोल बन्यो र नेपालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना हुन पुग्यो । परिवर्तित राजनैतिक व्यवस्थाअनुकूल संविधानको तर्जमा गर्नका लागि श्री ५ वीरेन्द्रबाट श्री विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा नौ सदस्यीय एक संविधान सुझाव आयोग गठन गरिबक्स्यो । सोही आयोगले तर्जमा गरेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ वि.सं. २०४७ साल कार्तिक २३ गते जारी गरियो । यस संविधानको भाग ३ धारा ११ देखि २३ सम्म मौलिकहकहरूको व्यवस्था गरिएको थियो । यस संविधानको धारा १४ मा फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकको उपधारा (५) मा पक्राउ भएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना यथासक्य चाँडो नदिई थुनामा राखिने छैन । त्यस्तो व्यक्तिलाई आफूले रोजेको कानूनव्यवसायीसँग सल्लाह लिने र निजद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हकबाट वञ्चित गरिने छैन भनी परामर्शको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिएको थियो । यो परामर्शको अधिकारको तेस्रो सवैधानिक मान्यता थियो ।

सशस्त्र युद्ध र जनआन्दोलनको प्रतिफलस्वरूप श्री ५ ज्ञानेन्द्रवीर विक्रम शाहले मिति २०६३।१।११ गते राति ११:३० मा बक्सको शाही घोषणाअनुरूप तत्कालीन प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा नेपाल अधिराज्यको संविधानबमोजिम २०५९ साल जेष्ठ ८ गते विघटन भएको प्रतिनिधिसभालाई पुनःस्थापना गरिएको थियो । तत्पश्चात २०६४ साल जेठ महिनाभित्रै संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने र नयाँ संविधान नबनेसम्मको लागि सात राजनैतिक दल र ने.क.पा.(माओवादी) का प्रतिनिधिहरूको सहमतिमा २०६३ साल माघ १ गते नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ लागु गरियो । सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश लक्ष्मण प्रसाद अर्यालको अध्यक्षतामा गठित संविधान मस्यौदा आयोगले तयार पारेको नेपालको अन्तरिम

संविधान, २०६३ को भाग ३ को धारा १२ देखि ३२ सम्म मौलिक हकहरू राखिएको थियो । धारा २४ मा न्यायसम्बन्धी हक को उपधारा (२) मा पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानूनव्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुनेछ । त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानूनव्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ र त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो कानूनव्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हकबाट बञ्चित गरिने छैन भनी परामर्शको अधिकारलाई अभै विस्तृत गर्न पुगेको थियो ।

वि.स. २०६२/६३ को जनआन्दोलन सफल भएपश्चात् २०६४ चैत २८ गते संविधान सभाको निर्वाचन भई गठित संविधान सभाले संविधान जारी गर्न नसकेपछि पुनः २०७० मङ्सिर ४ मा निर्वाचित दोस्रो संविधान सभामा व्यापक छलफल भई सभामुखद्वारा प्रत्येक धारामा प्रत्येक सदस्यको मत बुझी (तीन/चारभन्दा बढी सदस्यहरूको, तत्काल कायम ५९८ सदस्य सङ्ख्यामध्ये ५०७ सदस्यहरूको समर्थनमा) बहुमतबाट संविधानसभाले २०७२ साल आश्विन ३ गते सङ्घीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक नेपालको संविधान, जारी गर्‍यो । नेपालको संविधानको भाग ३ मा मौलिक हक र कर्तव्यको व्यवस्था गरिएको छ भने भाग ३ को धारा १६ देखि ४६ सम्म मौलिक हक रहेका छन् । धारा २० न्यायसम्बन्धी हकको उपधारा (२) मा पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानूनव्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने तथा कानूनव्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक हुनेछ । त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानूनव्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ । शत्रु देशका नागरिकले यो हक नपाउने भनी व्यवस्था छ ।

यसरी नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ र नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा बाहेक त्यसपछि निर्माण भएका संविधानहरूमा परामर्शको अधिकारलाई समावेश गरी मौलिक हककै रूपमा राखिएको थियो । परामर्शको अधिकारले फौजदारी मुद्दामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त र स्वच्छ सुनुवाइको अवधारणालाई पूर्णता दिनसमेत परामर्शको अधिकारले विशेष अर्थ राख्दछ । भए आफ्नो कानूनव्यवसायी नभए वैतनिक कानूनव्यवसायीसँग परामर्श गरी आफ्नो हित, अधिकार तथा सो सँग सम्बन्धित कानून, नियमहरूको बारेमा बुझ्न पाउनु मुद्दाका पक्षहरूको मौलिक अधिकार हो भन्ने कुरालाई मान्यता दिई संविधानमै व्यवस्था गरिएको छ । परामर्शको अधिकारलाई सार्थक तुल्याउन असमर्थ पक्षलाई कानुनी सेवा प्रदान गर्न वि.सं. २०१५ असार १२ देखि वैतनिक कानूनव्यवसायीको व्यवस्था गरियो ।¹

वैतनिक वकिलको प्रबन्धपछि कमागत रूपमा कानूनव्यवसायीसँगको परामर्शको अधिकारलाई थप व्यवस्थित गर्ने लाग्ने क्रममा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४५ ले निम्नानुसारको व्यवस्था गर्‍यो:

४५. कानूनव्यवसायीले आफ्नो पक्षले दिएको जानकारी प्रकट गर्न नहुने : (१) कानूनव्यवसायीले आफूलाई नियुक्त गर्ने पक्षको लिखित अनुमति नलिई आफ्नो नियुक्तिको अवस्थामा वा सो गर्ने उद्देश्यले आफ्नो पक्ष वा निजको वारिसले दिएको कुनै जानकारी वा आफूलाई थाहा भएको कुनै

1. विजयप्रसाद मिश्र, न्यायप्रणाली र अनिरुद्धप्रसाद सिंह, नयाँ पत्रिका दैनिक, असोज २, २०७७

लिखतको व्यहोरा वा आफूले दिएको कुनै सल्लाह प्रकट गर्न हुँदैन ।

यस व्यवस्थालाई थप विस्तृत गर्न २०५३ सालमा कानुनी सहायता ऐन, २०५३ कै तर्जमा गरी असहाय पक्षले निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने अवस्थाका लागि प्रबन्ध गरियो । यसपश्चात् निर्मित कानुनी व्यवस्थाले कानुनव्यवसायीको परामर्श र निजमार्फत पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने कुरालाई निम्नानुसार थप विस्तार गर्दै लग्यो:

क) ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ को दफा १० (२) प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै असहाय वा अशक्त ज्येष्ठ नागरिकमात्र पक्ष वा विपक्षी भएको मुद्दाको सुनुवाइ गर्दा अदालतले निजको प्रतिरक्षा गर्ने कानुनव्यवसायी राखेर मात्र गर्नपर्दछ ।

ख) सर्पुदगी ऐन, २०७० को दफा २८. कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने : फरार अभियुक्त वा कसुरदारलाई सर्पुदगी गर्ने प्रयोजनको लागि अदालतले कारवाही चलाउँदा त्यस्तो अभियुक्त वा कसुरदारले कानुनव्यवसायी नियुक्त गर्न असमर्थ भएमा र त्यस्तो अभियुक्त वा कसुरदारले चाहेमा अदालतले वैतनिक कानुनव्यवसायीको सुविधा उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

ग) बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २५ (ङ) निःशुल्क कानुनी सहायता तथा आवश्यकताअनुसार मनोसामाजिक परामर्श सेवा पाउने र चाहेमा अलग्गै कानुनव्यवसायी राख्न पाउने ।

दफा २६ (१) (ख) आफूविरुद्ध लागेको आरोपको प्रतिरक्षाको लागि तत्काल निःशुल्क कानुनी सहायता र अन्य आवश्यक सहयोग प्राप्त गर्ने ।

दफा ८०. कानुनव्यवसायी नभएमा मुद्दाको कारवाही र किनारा नहुने : (१) प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै बालबालिकाको विरुद्ध लगाइएको कसुरजन्य कार्यको अभियोगमा निजको प्रतिरक्षा गर्ने कानुनव्यवसायी नियुक्त नभएसम्म बाल अदालतले त्यस्तो मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्ने छैन ।

(२) कसुर जन्य कार्यको आरोप लागेको बालबालिकाको तर्फबाट कानुनव्यवसायी नियुक्त नभएको अवस्थामा सम्बन्धित बाल अदालतले वैतनिक कानुनव्यवसायी वा अन्य कुनै इच्छुक कानुनव्यवसायीको सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नपर्नेछ ।

घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १५ (२) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न निःशुल्क कानुनी सहायताको अधिकार हुनेछ ।

यसरी सुरुमा परामर्शको अधिकार भनिए पनि पछि कानुनव्यवसायीको सेवा प्राप्त गर्ने अधिकारको रूपमा यो अधिकारको विस्तृतीकरण भएको पाइन्छ । यसलाई वैतनिक कानुनव्यवसायीको सेवा पाउने अधिकारको रूपमा जिल्ला अदालत नियमावली, २०७५, उच्च अदालत नियमावली, २०७३ र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ ले थप प्रबन्ध गरेको छ ।

सर्वोच्च अदालतको कानूनव्यवसायीको परामर्श पाउने र कानूनव्यवसायीको सेवा पाउने विषयसँग सन्निकट सम्बन्ध राख्ने दृष्टिकोण :

१) यज्ञमूर्ति बज्जाडेको हकमा परशुराम बज्जाडेविरुद्ध दुर्गादाश श्रेष्ठ^२

नेपाल विद्यार्थी सङ्घ खोलेको अभियोगमा बन्दी बनाइएकाले गैरकानुनी थुनामा मुक्त गरिपाउँ भनी दायर भएको प्रस्तुत रिटमा कानूनव्यवसायीको परामर्शको अधिकारबाट बञ्चित गरी कार्यालय समयपछि साँझको समयमा मुद्दाको कारवाही चलाइएको भन्ने रिट दावी थियो भने कानूनव्यवसायीको सल्लाह लिने माग गरिएको थिएन । त्यो बेलुकी पख र रातको समयमा वकिल राख्नु भनेको छ भने पनि वकीलको सेवा कसरी उपलब्ध हुन्थ्यो ? असम्भव थियो भन्ने कुरा त्यो सामान्य मस्तिष्क भएको व्यक्तिले सोच्न/विचार गर्न सक्ने कुरा छ भन्ने प्रत्यर्थी दुर्गादासको भनाइ रहेको थियो । यसमा सर्वोच्च अदालतले निम्नानुसारको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्‍यो :

रातको बीचमा यत्रो हडबडीमा काम किन हुन्छ ? नागरिकको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गर्नेजस्तो कुरामा बहुते होसियारीसाथ सतर्क भएर कानूनको प्रयोग गर्नपर्छ भन्ने सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको विपरीत प्रहरीसँग मिलेमतोको झुक्का दिएर वकील राख्न समयसम्म नपर्छी कैद र जरिवाना गर्न न्यायिक निर्णय गर्नपर्ने श्री दुर्गादास श्रेष्ठलाई सुनाउने कुरा होइन किनभने आफूले रोजेको कानूनव्यवसायीसँग सल्लाह लिने र निजद्वारा पूर्पक्ष गर्ने अधिकारबाट बञ्चित गरिने छैन भन्ने नेपालको संविधानको धारा ११ को उपधारा (६) मा व्यवस्था गरेको छ । यो एक मौलिक हक हो । यस्तो मौलिक हक हनन् हुनेजस्तो कुरामा कानूनव्यवसायी राख्न पाउनु हुन्छ भन्नुपर्नेमा कानूनव्यवसायी राख्न पाउँ भनेका थिएनन् भन्नु न्यायमा मिल्ने कुरा भएन ।

प्रतिपादित यो कालजयी सिद्धान्तले कानूनव्यवसायीको परामर्श लिन पाउनेमात्र होइन कानूनव्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्न पाउने हकसमेत मौलिक हक हो । यसको उल्लङ्घन भएकोमा रिट जारी हुने मान्यता स्पष्टताका साथ स्थापित गर्‍यो ।

उपरोक्त सिद्धान्तकै सेरोफेरोमा पछि कानूनव्यवसायीमार्फतको प्रतिनिधित्वका सम्बन्धमा निम्नानुसारका सिद्धान्तहरू प्रतिपादित भएका छन्:

१) आफ्नो पक्षको तर्फबाट निडर भएर बहस गर्ने दरिलो निर्भिक कानूनव्यवसायीहरूको उपस्थिति कुनै अनिष्टबाट स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने बलियो आधार हो । (०२७१५७)

२) न्यायाधीश र वकीलको सम्बन्ध अत्यन्त घनिष्ठ हो । एकले अर्काको उचित सम्मान र मर्यादाको ख्याल राख्नुपर्ने । (०२८१२०७)

३) लिखित जवाफमा उल्लेख नगरेपनि बहसबाट हेर्न मिल्ने (रि ६७९ गफुर वि. भु. सु. अ. कपिलवस्तु मु. उत्प्रेषण २०२९।२।२९।१)

२ ने.का.प. २०२७, अड्क ७, नि.नं.५४७, पृष्ठ १५७

४) जाहेरवालाले गैरसरकारी वकील राखी बहस गराउन पाउने (नि. ०२९।१०)

५) हुलाकद्वारा पठाएको बहसनोटमा विचार भएको ³

६) **लिलामणि पौडेल वि. मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत⁴**

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नेपाली जनतालाई सामाजिक, राजनैतिक एवम् आर्थिक न्यायप्रदान गर्ने, आधारभूत मानवअधिकारको संरक्षण गर्ने, बालिग मताधिकार, संसदीय शासन प्रणाली, संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र, स्वतन्त्र एवम् सक्षम न्यायपालिका एवम् कानुनी राज्यको अवधारणालाई अवलम्बन गरेको छ। संविधानको धारा १४(५) ले पक्राउ भएको व्यक्तिलाई आफूले रोजेको कानुनव्यवसायीसँग सल्लाह लिने र निजद्वारा पूर्पक्ष गर्ने हकबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै धारा २५(२) मा सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धीको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाउनु राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको छ। धारा २६(१४) मा कानुनी राज्यको सिद्धान्तअनुरूप सबैलाई समान रूपमा न्याय उपलब्ध गराउन असमर्थ पक्षको प्रतिनिधित्वका लागि निःशुल्क कानुनी सेवा उपलब्ध गराउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ भन्ने व्यवस्था छ। कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६(१) मा वार्षिक रु. ४०,०००/- रुपियाँभन्दा बढी आय हुने व्यक्तिलाई समितिले कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने छैन भन्ने उल्लेख भएको र नियम ६(२) मा देहायबमोजिमका मुद्दामा अभियुक्त पक्षलाई समितिले कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने छैन भन्दै (क) देखि (ज) सम्म जासुसी ऐन, जीउ मास्नेबेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, मुलुकी ऐन जर्बजस्तीकरणको महल, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, राजश्व चुहावट नियन्त्रण ऐन, लागूऔषध (नियन्त्रण) ऐनअर्न्तगतका मुद्दा र केन्द्रीय समितिले समयसमयमा तोकेको अन्य मुद्दाको फेहरिस्त दिइएको छ। नियमावलीको सो व्यवस्थाबाट तोकिएको वार्षिक आय भन्दा कम आय भएका निःशुल्क कानुनी सहायता चाहने व्यक्तिले कुनै खास मुद्दामा अभियोग लागेकै कारण कानुनी सहायता नपाउने हुँदा फौजदारी न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त विपरीतसमेत हुने र मुद्दा विशेषमा अभियुक्त भएका व्यक्तिहरू बीच कानुनको भेदभावमूलक प्रयोगसमेत हुन जान्छ। अतः मौलिक हकमा बन्देज लगाउने र संविधानसँग बाँझिएको स्पष्ट हुँदा प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरी ऐनले तोकेको मापदण्डभित्र पर्ने निःशुल्क कानुनी सहायता माग गर्ने जुनसुकै व्यक्तिलाई कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनु भनी परमादेश लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी गरि पाउँ। यसको साथै विपक्षी केन्द्रीय सहायता समिति तथा जिल्ला कानुनी सहायता समितिहरूका नाममा ऐनको तोकेको मापदण्डभित्र पर्ने कानुनी सहायता मांग गर्ने जुनसुकै मुद्दाका अभियुक्त पक्षलाई निःशुल्क कानुनी सहायता प्रदान गर्न भनी अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन।

कस्ता व्यक्तिहरूलाई निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने वा नगराउने भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार

3 लवदेव भट्ट, सर्वोच्च अदालत निर्णय सारसङ्ग्रह, साभा प्रकाशन, द्वितीय, २०३५ पृ.१६७

4 नेकाप २०६०, अड्क ५।६ नि.नं.७२१४ पृ.३५४

कानुनी सहायता समितिलाई विद्यायिकाले नै प्रदान गरेको हो । जहाँसम्म नियमावलीको नियम ६(२) अनुसार तोकिएका मुद्दाको अभियुक्तहरूलाई कानुनी सहायता उपलब्ध नगराउने व्यवस्था छ, त्यस्तो प्रकृतिका मुद्दाहरू सोभै राज्यको व्यवस्थालाई प्रभावित पार्ने प्रकृतिका मुद्दाहरू भएकोले राज्यविरुद्धमा संलग्न भएका व्यक्तिहरूलाई निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनुपर्छ भनी दाबी गर्न मिल्ने नदेखिँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी श्री ५ को सरकार मन्त्रपरिषद् सचिवालयको लिखित जवाफ । कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ६(२) ले तोकेका मुद्दाहरू सोभै राज्यको व्यवस्थालाई प्रभावित पार्ने प्रकृतिका मुद्दाहरू भएकाले राज्यविरुद्धको अपराधमा संलग्न रहेका व्यक्तिहरूलाई अन्य सामान्य नागरिकले पाउने संवैधानिक संरक्षणको हाराहारीमा मौलिक हकको प्रयोग गर्नमा बन्देज लगाउन पाउने राज्यको पनि संवैधानिक हक हुन्छ । यस्तो अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई पनि सो कानूनअनुसारको निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनुपर्छ भनी दाबी गर्न नमिल्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी कानून तथा न्याय मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६(२) मा उल्लिखित जघन्य ठुलो अपराध गर्नेहरूलाई कानुनी सहायता उपलब्ध नगराइ आर्थिक रूपमा पिछडिएका वास्तविक अन्यायमा परेका व्यक्तिहरूलाई मात्र कानुनी सहायता उपलब्ध गराइ कानुनी राज्यको अवधारणा एवम् फौजदारी न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्तअनुसार नै उक्त ऐननियम व्यवस्थित गरिएको हुँदा नेपाल अधिराज्यको संविधानसँग बाभिएको छैन, रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी संसद् सचिवालय र प्रतिनिधिसभाको लिखित जवाफ । कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६(२) मा किटानी भएका मुद्दाका अभियुक्त मध्ये कसैलाई निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने कसैलाई उपलब्ध नगराउने गरिएको छैन । कानुनी सहायता ऐन तथा ऐ.को नियमावलीको व्यवस्थाबाट विपक्षी निवेदकको प्राप्त कुनै पनि संवैधानिक हकअधिकारमा आघात नपुगेको र सो ऐन कानून संविधान तथा अन्य प्रचलित कुनै पनि कानून वा प्रतिज्ञापत्रसँग नबाभिएकोले विपक्षीको निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी जिल्ला कानुनी सहायता समिति सुनसरी र पाल्पाको एकै मिलानको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ६(२) मा किटानी भएका मुद्दाका अभियुक्त मध्ये कसैलाई निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने कसैलाई उपलब्ध नगराउने गरिएको छैन । तसर्थ विपक्षीको जिकिरबमोजिम कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ को दफा ३(२) र ऐ. नियमावली, २०५५ को नियम ६(२) अमान्य र वदर हुनुपर्ने होइन साथै सो ऐन नियमको व्यवस्था मानव अधिकारसम्बन्धी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्रको प्रतिकूल भएको समेत छैन भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी केन्द्रीय कानुनी सहायता समितिको लिखित जवाफ । कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ६(२) मा कानुनी सहायता उपलब्ध नगराइने भन्ने किटानी भएका मुद्दाहरूमा समेत राज्यकोतर्फबाट खर्च व्यहोरेर कानुनी सहायता प्रदान गरिदा त्यसबाट असामाजिक क्रियाकलापहरूमा लाग्नेलाई अझ बढुवा तथा प्रोत्साहन मिल्न गई असल समाजको विकास तथा

निर्माणमा नै अवरोध सिर्जना हुन जान्छ । केन्द्रीय वा जिल्ला कानुनी सहायता समितिबाट ती किटानी भएका मुद्दाका अभियुक्तमध्ये कसैलाई निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने कसैलाई उपलब्ध नगराउने समेत गरिएको छैन । तसर्थ कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन तथा ऐ.ऐनको नियमावलीको व्यवस्थाबाट विपक्षीको प्राप्त कुनै पनि संवैधानिक हकअधिकारमा आघात पुगेको र सो ऐन कानुन संविधान तथा अन्य कुनै पनि प्रचलित कानुन वा प्रतिज्ञापत्रसँग नबाभिएकोले रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी जिल्ला कानुनी सहायता समिति बाराको लिखित जवाफ रहेको छ ।

प्रतिपादित सिद्धान्त

आफ्नो विरुद्ध लागेको आरोपबारे निर्भिकतापूर्वक आफ्नो कुरा राख्न पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हुन्छ । जसलाई कुनै पनि अवस्थामा कसैलाई अवरोधित गर्न मिल्दैन ....

न्याय सम्पादनको यस आवश्यकतालाई प्राकृतिक न्याय सिद्धान्तको रूपमा विश्वका प्रधान न्यायप्रणालीमा मानी आएको पाइन्छ । विधिशास्त्र एउटा विज्ञान हो । सामान्य व्यक्ति त के ? पढेलेखेको व्यक्ति जो विधिशास्त्रीय विज्ञानसित परिचित हुँदैन, ऊ पनि प्रमाणको आधारमा आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न सक्षम हुँदैन । त्यसमा पनि विपन्न, अति विपन्न र आफ्नो कुरा सप्रमाण जानकारी गराउन नसक्ने जस्ता असमर्थ व्यक्तिहरूको अवस्था अझ दयनीय हुन्छ । उचित प्रतिनिधित्वको अभावमा न्यायको नाममा गम्भीर रूपले अन्यायत्यस्ता व्यक्तिहरू भोग्न बाध्य हुन्छन् । त्यसैले पनि कानुनी प्रतिनिधित्व भई न्याय सम्पादन होस् भन्ने उद्देश्यले नै कानुनी सहायताको परिकल्पना आधुनिक समाजले गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत मुद्दाको निर्णयको उक्त अंशले कानुनी प्रतिनिधित्वको महत्त्व दर्शाएको छ ।

७) रविन्द्र भट्टराई वि. श्री ५ को सरकार मन्त्रपरिषद सचिवालयसमेत^५

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा १० मा रहेको यातनाको आरोप लागेको कर्मचारीको तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भई प्रतिरक्षा गरिदिनेछ भनी यातना दिनेलाई राज्यको शक्तिले रक्षा कवच बनिदिनुपर्ने भनी भएको व्यवस्था संविधानसँग बाभिएकोले बदर गरीपाउँ भन्ने मूल रिट माग दाबी भएको प्रस्तुत रिटमा मुद्दाको सन्दर्भमा कानुनव्यवसायीको प्रतिनिधित्वको सार्थकतालाई सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्नानुसार स्पष्ट गरिएको पाइन्छ :

कुनै व्यक्ति अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निज बेकसुर मानिनेछ (Aman is presumed to be innocent until proved guilty) भन्ने फौजदारी न्याय सिद्धान्तको मूलभूत मान्यता रहिआएको सन्दर्भमा अभियोग लाग्नासाथ त्यो व्यक्तिलाई कसुरदार मानी अग्रसर हुनु न्यायोचित होइन । प्रतिरक्षा गर्न पाउने र आफ्नो प्रतिनिधित्व गर्न पाउने कुरा प्राकृतिक न्यायको मूलभूत सिद्धान्त नै हो । कानुनी सहायता प्रत्येक नागरिकले पाउनु पर्छ भन्ने आधुनिक विधिशास्त्रको प्रमुख विचारधारा स्थापित भइसकेको छ । आर्थिक रूपले सक्षम सरकारहरूले आफ्नो प्रतिनिधित्व गर्न असमर्थ पक्षको तर्फलाई सहायता गर्ने व्यवस्था

5 नेकाप २०५५ अडक ११, नि.नं.६६२२ पृ. ६१५

गरिएको पाइन्छ । यस्तो परिप्रेक्ष्यमा कसैउपर उजुरी पर्छ र सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखबाट मामिलाको औचित्यउपर विचार भई त्यस्तो कर्मचारीको प्रतिनिधित्व गरिनुपर्ने निर्णय भएअनुरूप अनुरोध भइआएको खण्डमा सरकारी कर्मचारीको प्रतिनिधित्व सरकारी वकीलले गरिदिने कार्यलाई असंवैधानिक कसरी भन्ने ? फेरी प्रतिनिधित्व हुँदैमा निजलाई सफाइ नै भइहाल्छ भन्ने मानसिकता पनि हुनुभएन । दुवै पक्षको कुराहरू राम्ररी सुनेर नै न्यायकर्ताले कुनै पनि विवादमा राम्रो न्याय प्रदान गर्न सक्दछ । एक पक्षको मात्र सुनुवाइ भइ न्याय प्रदान गर्नभन्दा दुवै पक्षको कुरा सुनी न्याय प्रदान गर्दा मामिलाको गहिराइमा पुग्न न्यायकर्तालाई सजिलो पर्ने कुरा अनुभूत तथ्य हुँदा सरकारी पक्षबाट प्रतिनिधित्व हुनुहुँदैन भन्ने तर्फ ग्राह्य हुन नसक्ने । उपयुक्त आधारसहित सर्वोच्च अदालतबाट रिट खारेज गर्ने गरी आदेश भएको छ ।

८) सोमप्रसाद लुइटेलविरुद्ध नेपाल सरकार, रिट नं. ०६२-WS-३२७५ आदेश मिति २०६४।१०।२३^६

प्रस्तुत रिटमा संविधानले न्यायसम्बन्धी हकमा निर्धारण गरेको दायित्व पूरा गर्न राज्यले आफ्नै प्रयासमा थुनामा परेको व्यक्तिलाई कानुनी परामर्श र कानुनव्यवसायीको प्रतिनिधित्व गर्न पाउने व्यवस्था निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउनुपर्दछ भनी सिद्धान्त कायम भएको पाइन्छ ।

९) निलम पौडेलविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय रिट नं. ०६४-WS-००३८, आदेश मिति २०६७।०५।१०^७

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ को दफा ९ मा रहेको कसुर गरेको अभियोग लागेकोमा सो कसुर आफूले गरेको छैन भन्ने कुराको प्रमाण निजले नै पुऱ्याउनुपर्नेछ भनी गरिएको व्यवस्था संविधान र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धसँग बाभिएकोले अमान्य र बदर गरिपाउँ भनी परेको प्रस्तुत मुद्दाको रिटलाई सर्वोच्च अदालतले खारेज गरेको छ । खारेजी आदेशमा कानुनव्यवसायीको प्रतिनिधित्व सम्बन्धमा “कुनै व्यक्तिउपर अभियोग लगाउँदैमा ऊ अपराधी मानिदैन ..... अभियोग लागेमा आफ्नो कानुनव्यवसायीबाट मुद्दा पुर्पक्ष गर्न पाउने हक लगायत स्वच्छ सुनुवाइको हक उपभोग गर्न पाउछ, ” भन्ने सिद्धान्तसहित प्रमाणको भार विशेष परिस्थितिमा विशेष व्यवस्था गरी कुनै पक्षमा तोक्दैमा संविधान प्रदत्त आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने सिद्धान्त विपरीत हुन जान्छ भन्न मिल्ने देखिँदैन भन्ने चन्द्रबहादुर नेपालीसमेत वि. मन्त्रीपरिषद सचिवालयसमेत नेकाप २०५१ नि.नं.४९६८ पृ.६६६ मा प्रतिपादित सिद्धान्तसमेत निर्णयाधारमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ :

कानुनव्यवसायीको प्रतिनिधित्व र कानुनव्यवसायीसँग परामर्श लिन पाउने अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा समेत स्थान दिई स्वीकृत गरिएको पाइन्छ । आफैँ कानुनव्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्नेको हकमा निःशुल्क कानुनी सहायताको प्रबन्ध गरेर भए पनि उक्त उल्लिखित अधिकारलाई साकार तुल्याउन ६ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान नेपाल हरिहरभवन, वैतनिक कानुनव्यवसायीले क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी स्रोत सामग्री, २०७०, पृ.१३

७ नेकाप. २०६७ अड्क १० नि.नं.८४७३ पृष्ठ१६४१

पर्ने व्यवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले जोड दिएको पाइन्छ।⁸

पछिल्लो विकास

कानून व्यवसायको परामर्शका सन्दर्भमा पछिल्लो पटक भएको विकास हेर्दा नेपालमा अभियुक्तसँग बयान लिँदा कानूनव्यवसायीसँग परामर्श गर्न पाउने अभियुक्तको हक रहेको कुरा बयानको प्रश्नमार्फत निजलाई जानकारी गराउने गरेको देखिन्छ। यो जानकारी व्यवहारिकताभन्दा औपचारिकतातर्फ केन्द्रित रहेको भए पनि एक नयाँ परिपाटीको सूत्रपात भएको मान्नु पर्छ।

त्यस्तै नेपालको संविधानले प्रदान गरेको मौलिक हक कार्यान्वयन गर्न बनेका विभिन्न ऐनमध्येको एक अपराध पीडित संरक्षण गर्ने ऐन, २०७५ को दफा १२ ले अपराध पीडितले चाहेमा आफ्नो छुट्टै कानूनव्यवसायी नियुक्त गरी प्रतिनिधित्व गराउन सक्ने गरी गरेको व्यवस्थासमेत यससम्बन्धी नयाँ आयाम मान्न सकिन्छ।

निष्कर्ष :

उपरोक्त छलफलको आधारमा के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने कानूनव्यवसायीको परामर्श लिन पाउने निजबाट बहस गराउन पाउने हक पक्षको एक मौलिक हक हो। यसको उपभोग गर्न आर्थिक कारणले असमर्थ व्यक्तिको हकमा राज्यले यसको प्रबन्ध गरिदिनुपर्ने हुन्छ।

देवानी, फौजदारी सबै प्रकृतिको मुद्दामा यस्तो हकको उपयोग गर्न सकिने हुन्छ। सैद्धान्तिक र कानुनी

8. Universal Declaration of Human Rights, 1948

Article 10 of Universal Declaration of Human Rights, 1948 has ensured that Everyone is entitled in full equality to a fair and public hearing by an independent and impartial tribunal, in the determination of his rights and obligations and of any criminal charge against him.

Standard of Minimum Rule for the Treatment of Prisoners, 1955

Article 93 of this instrument ensured free legal aid to an accused where such legal aid system is available. The article does not prohibit to provide legal aid to other destitute person other than accused.

International Covenant on Civil and Political Right 1966

Article 14 of this instrument provide for a set of right regarding criminal justice. Noteworthy in this connection is Article 14 (3) (d) which envisages to assign a lawyer to an indigent accused. Again, this provision does not prohibit to extend legal aid to other persons other than accused.

Body of principles for the Protection of All Persons under any Form of detention or Imprisonment, 1988

Principle 17 (2) of the Instrument to provide a lawyer under legal aid system in case a detained persons could not afford a lawyer of his choice due to his poverty to be tried in his presence and to defend himself in person or through legal assistance of his own choice, to be informed, if he does not have assistance, of his rights, and to have to have legal assistance assigned to him in any case where the interest of justice so require, and without by him in any such case if he does not have sufficient means to pay for it.

प्रावधानको हिसाबबाट यस सम्बन्धमा निकै धेरै प्रबन्ध गरिएको भए पनि यो हकको प्रचलन जतिमात्रामा हुनुपर्ने हो, त्यतिमात्रामा हुन सकेको छैन ।

पेसामा दक्ष र अनुभवी व्यक्तिको सेवा प्राप्त गर्न समाजका ठुलो तप्कालाई निकै गाह्रो छ भन्ने भनाइ तर्क होइन, यथार्थ नै हो । त्यस्तै राज्यले हिरासत कक्ष नजिक परामर्श कक्ष भनी व्यवस्था नगरेबाट परामर्शको हक कार्यान्वयनमा बाधा परिरहेको छ । परामर्श कक्षको साटो केरकार शाखाको व्यवस्था उदेक लाग्दो छ ।

अझ कतिपय हिरासत कक्षमा अभियुक्त र कानुनव्यवसायीबीचको परामर्श माइकबाट गर्नपर्ने अवस्था पनि छ । यसमा गोपनीयता कायम हुन नसक्ने भएबाट यस्तो अवस्थाको परामर्श केवल औपचारिकतामा सीमित हुन जाने हुन्छ । वास्तविक परामर्श लिनेदिने कार्य निगरानीमा हुन सक्दैन । तसर्थ यस क्षेत्रमा कमजोरीलाई सच्याइ परामर्श र प्रतिनिधित्वको हक वास्तविक रूपमा कार्यान्वयन गर्न आजको आवश्यकता हो । यसैबाट मानव अधिकारको प्राप्ति वास्तविक रूपमा सम्भव हुन जान्छ ।

स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणमा सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको भूमिका

डा.सिर्जना भण्डारी

सारसङ्क्षेप

प्रवासमा रहेका आप्रवासी नागरिकहरूले चाहेको समयमा विनारोकटोक आफ्नो मुलुक फर्कन पाउनु आधारभूत मानव अधिकार हो । स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूलाई उनीहरूको आफ्नो परिवार, समाज/समुदाय तथा मुलुकमा दैनिक जीविका चलाउनका लागि सहजीकरण गरिने प्रक्रिया पुनःएकीकरण हो । राज्यका सबै क्षेत्र- राजनीतिक/कानुनी, सामाजिक, आर्थिक तथा राज्यका सबै तहहरूमा स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको समान तथा सम्मानजनक सहभागिता दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण हो । IOM (2019) का अनुसार स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको समग्र पुनःएकीकरणमा मनोवैज्ञानिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक-कानुनी आयामहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । आप्रवासी कामदारहरूको स्वदेश फिर्ता तथा पुनःआगमन मुलुकको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण कडी बन्न सक्ने हुनाले यस कमलाई विकाससँग जोडेर हेर्नुपर्दछ । पुनःएकीकरणको कार्य आप्रवासी कामदारहरूको व्यवस्थापनका लागि मात्र नभई मुलुकको विकास तथा उन्नतिका लागि हो भनेर बुझ्नु आवश्यक छ । कोभिड-१९ महामारीको यस असहज परिस्थितिमा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले बाध्यतावस स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण गर्न पुनःएकीकरण सहयोग प्याकेज कार्यक्रम तथा विकास परियोजनाहरू कार्यान्वयनमा ल्याएर पुनःएकीकरणको विभिन्न नमुना अभ्यासहरू गरिरहेका छन् । नेपालका विभिन्न नीति तथा कानूनहरूले स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणलाई प्राथमिकतामा राखेको यस अनुकूल परिस्थितिमा दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणका लागि नेपालका तीनै तहका सरकारहरू र सबै सरोकारवालाहरूले आ-आफ्नो उत्तरदायित्वका कार्यहरू सबैको प्रत्यक्ष समन्वय र सहकार्यतामा प्रभावकारी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण र कार्यान्वयन गरि पुनःएकीकरणका चुनौतिहरूको सामना गर्दै यस्ता नमुना अभ्यासहरू अनुसरण तथा कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८¹ तथा आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि ICRMW² ले प्रवासमा रहेका आप्रवासी नागरिकहरूले आफूले चाहेको समयमा विनारोकटोक आफ्नो मुलुक फर्कन पाउनुलाई मानव अधिकारका रूपमा पहिचान गरेका छन्। आप्रवासी नागरिकहरूको स्वदेश पुनःआगमनलाई ब्रेन गेनको वापसी (Reverse Brain Gain) को लोकप्रिय रणनीतिका रूपमा सकारात्मक रूपले लिने गरिन्छ³ किनकि यस किसिमको वापसीले मुलुकभित्र दक्ष तथा अनुभवी जनशक्ति भित्र्याउँछ। यसको उपयुक्त तथा प्रभावकारी सदुपयोग हुन सके यसले मुलुकको आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणको लागि गरिने विकासको गतिमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्दछ। नेपालको सन्दर्भमा भने आप्रवासन र पुनःएकीकरण कम चासो दिइएको तथा अति कम अन्वेषण गरिएको विषय हो। भूमण्डलीकरणको युगमा हाल विश्वव्यापी महामारीका रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ ले ल्याएको आर्थिक तथा सामाजिक संकटका कारण यस विषयलाई नेपाल लगायत विश्वभरि नै निकै चासो र महत्त्वका साथ लिन थालिएको छ। राष्ट्रिय नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा आप्रवासीहरूको समग्र पुनःएकीकरण (मनोवैज्ञानिक, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक) लाई विशेष प्राथमिकता प्रदान गर्न थालिएको छ।

१. पुनःएकीकरण, दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण र यसको उद्देश्य

पुनःएकीकरण र यसको उद्देश्य- सामान्य अर्थमा, स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूलाई उनीहरूको आफ्नो परिवार, समाज/समुदाय तथा मुलुकमा दैनिक जीविका चलाउनका लागि सहजीकरण गरिने प्रक्रिया पुनःएकीकरण हो⁴। स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूलाई सशक्तिकरण गरी राज्यका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक अर्थात् कानुनी क्षेत्रहरूमा समान तथा सम्मानजनक सहभागिता गराइ उनीहरूको आर्थिक तथा सामाजिक उत्थान र मुलुकको विकास अभियानलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट अधि बढाउनु पुनःएकीकरणको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ⁵। OECD को अनुसार प्रवासबाट आफ्नो समुदाय तथा मुलुकमा फर्किएर व्यवस्थित रूपले स्थापित हुनु पुनःएकीकरण हो तर यो प्रक्रिया त्यति सहज नहुन सक्छ। यस प्रक्रियामा पर्याप्त पहुँचको अभावका कारण आप्रवासीका परिवार तथा समुदायका नेतृत्व वर्गहरूले उल्लेख्य भूमिका निभाउन सक्दैनन्⁶। त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घका अनुसार, पुनःएकीकरण लामो समय लगाएर गरिने आर्थिक सामाजिक व्यवस्थापनको प्रक्रिया हो जो प्रमुख रूपमा स्थानीय समुदाय तथा स्थानीय तहमा गर्ने गरिन्छ। यो प्रक्रिया मुलुकको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो जसका लागि दीर्घकालीन सोच तथा योजना अपरिहार्य हुन्छ⁷।

1 Universal Declaration of Human Rights, 1948.

2 International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Their Families, 1990.

3 ILO (2019). Effective Return and Reintegration of Migrant Workers.

4 IOM (2019). Glossary on Migration. Retrieved on March 14th, 2021 from: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf

5 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

6 IBID

7 United Nations General Assembly, Administrative and Budgetary Aspects of the Financing of the United Nations Peacekeeping Operations (Note by the Secretary-General, 2005) UN Doc. A/C.5/59/31, pp. 1-2.

दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण र यसका सुचकहरू

स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण प्रक्रियामा विभिन्न मुलुक तथा यससँग सम्बन्धित सङ्घ-संस्थाहरूको फरक-फरक बुझाइ तथा अनुभव भएकाकारण दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणको परिभाषा र यसका सुचकबारे समान बुझाइ तथा मान्यता रहेको पाइँदैन । जर्मनको संस्था GIZ र बेल्जीयमको संस्था Fedasil ले राज्यका सबै क्षेत्र राजनीतिक/कानुनी, सामाजिक, आर्थिक तथा राज्यका सबै तहहरूमा स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको समान तथा सम्मानजनक सहभागितालाई दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणको रूपमा परिभाषित गरेका छन् । GIZ का अनुसार सबैको समान तथा सम्मानजनक सहभागिताबाट मात्र मुलुकको दीगो विकास गर्न र जनताहरूको जीवनस्तर उकास्न सकिन्छ जसले पर्याप्त रोजगारीका अवसरको कमीका कारण बाध्यतावस अव्यवस्थित तथा अनौपचारिक रूपमा कामका लागि वैदेशिक रोजगारमा जाने क्रममा कमी ल्याउँदछ र वैदेशिक रोजगारलाई व्यवस्थित तथा सम्मानजनक बनाउन मद्दत गर्दछ⁸।

फ्रान्स तथा स्वीडेनको पुनःएकीकरण अभ्यासका अनुभवअनुसार स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरू स्वदेशमा पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरूको अभाव तथा कमीका कारण कम्तीमा तीन वर्ष पुनः वैदेशिक रोजगारमा नजाने अवस्थालाई दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणको सूचक मानिएको छ । यसका साथै व्यवस्थित किसिमले सम्मानजनक कामका लागि वैदेशिक रोजगारमा जानु दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणको अर्को महत्त्वपूर्ण सूचकको रूपमा मानिएको छ⁹ ।

२. पुनःएकीकरणका किसिम तथा आयामहरू

स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको समग्र पुनःएकीकरणमा मनोवैज्ञानिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक तथा कानुनी आयामको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । IOM (2019)¹⁰का अनुसार स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका किसिम तथा आयामहरू चार किसिमका रहेका छन् ।

१. मनोवैज्ञानिक आयाम- कोभिड-१९ महामारीका कारणधेरै आप्रवासी कामदारहरू कमजोर मनोवैज्ञानिक अवस्थामा र केही मानसिक रोगले ग्रसित अवस्थामा स्वदेश फर्किएका विभिन्न तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् । यस्ता समस्यामा रहेका पीडित आप्रवासी कामदारहरूलाई प्रभावकारी मनोपरामर्श सेवा, आवश्यक औषधी तथा थेरापीको माध्यमबाट उपचार गराइ उनीहरूलाई सामान्य अवस्थामा ल्याइ सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा पुनःस्थापित गराउने प्रक्रिया मनोवैज्ञानिक पुनःएकीकरण हो¹¹ ।

२. सामाजिक तथा सांस्कृतिक आयाम- बैदेशिक रोजगारीको क्रममा समस्यामा परेका आप्रवासी कामदारहरू जाने वा नजाने अनैतिक, असामाजिक तथा असांस्कृतिक गतिविधिहरूमा संलग्न

8 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

9 IBID

10 IOM (2019). Glossary on Migration. Retrieved March 14th, 2021 from: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf

11 IBID

रहेकाकारण थुनामा परी गन्तव्य मुलुकबाट डिपोट गरिएका र तस्करी तथा हिंसा खास गरी घरेलु तथा यौन उत्पीडनमा परेर उद्धार गरिएका आप्रवासी कामदारहरूलाई पुनः उनीहरूको परिवार, समाज तथा समुदायमा पुनःस्थापित गराउन धेरै असहज स्थिति देखिएका छन् । यस्ता समस्यामा रहेका आप्रवासी कामदार तथा उनीहरूका परिवारका सदस्यहरूलाई प्रभावकारी मनोपरामर्श, सल्लाह, सुभाषका साथै समुदायमा व्यापक जनचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याएर पीडित आप्रवासी, उसका परिवारका सदस्यहरू र समुदायहरूको अन्धविश्वास तथा साँघुरो सोचलाई फराकिलो बनाएर स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूलाई सामान्य अवस्थामा ल्याइ सामाजिक जीवनमा पुनःस्थापित गराउने प्रक्रिया सामाजिक तथा सांस्कृतिक पुनःएकीकरण हो । सामान्यतया, यस्ता समस्यामा परेका आप्रवासी कामदारहरूको दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण गर्न निश्चित समयावधिकता लागि उनीहरूको अलग सङ्गठन बनाएर आवश्यकताअनुसार फरक किसिमका नीति, रणनीति, योजना तथा एकीकृत कार्यक्रमहरू निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ¹² ।

३. आर्थिक आयाम- कोभिड-१९ महामारीकाकारण बाध्यतावस स्वदेश फर्किनु (Force Return) परेका अधिकांश आप्रवासी कामदारहरू व्यक्तिगत तथा पारिवारिक आर्थिक सङ्कट भोगिरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा रहेका आप्रवासी कामदारहरूलाई पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी उनीहरूको दैनिक जीविकोपार्जन हुने गरी आर्थिक आम्दानी हुने काममा पुनःस्थापित गराउने प्रक्रिया आर्थिक पुनःएकीकरण हो । नेपालको सन्दर्भमा आम्दानीका औपचारिक क्षेत्रहरूको पर्याप्त विकास नभइसकेको हालको अवस्थामा आर्थिक पुनःएकीकरणका विभिन्न उपायहरूमा प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । दीगो तथा प्रभावकारी आर्थिक पुनःएकीकरण हासिल गर्न योजनाबद्ध ढङ्गबाट दीर्घकालीन, मध्यकालीन तथा अल्पकालीन नीति तथा योजना तर्जुमा र पर्याप्त बजेट बिनियोजन गरेर अधि बढ्नु पर्दछ¹³ ।

४. राजनीतिक तथा कानुनी आयाम- पुनःएकीकरणको राजनीतिक आयाम मुलुकको सर्वाङ्गीण दीगो विकासका लागि महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । राज्यका महत्त्वपूर्ण र निर्णायक पद अर्थात नीति निर्माण गरिने तहहरूमा योग्यताका आधारमा आप्रवासी कामदारहरूलाई नियुक्त तथा सहभागी गराउने प्रक्रिया राजनीतिक तथा कानुनी पुनःएकीकरण हो । राजनीतिक तथा कानुनी पुनःएकीकरण प्रभावकारी बनाउन योजनाबद्ध ढङ्गबाट दीर्घकालीन नीति तथा योजना तजर्द्रमा गरेर अधि बढ्नु पर्दछ¹⁴ ।

३. पुनःएकीकरण प्रक्रियाका केही विश्वव्यापी नमुना अभ्यासहरू

पुनःआगमन र विकासको अवधारणा:

आप्रवासी कामदारहरूको स्वदेश फिर्ता तथा पुनःआगमन मुलुकको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण कडी बन्न सक्छ, तसर्थ यस क्रमलाई विकाससँग जोडेर हेर्नु पर्दछ¹⁵ र पुनःएकीकरणको कार्य आप्रवासी

12 IBID

13 IBID

14 IBID

15 Abrar, C.R. (2020). Covid-19 and Migrant Workers: Planning the Return and Reintegration of Forced Returnees. Retrieved

कामदारहरूको व्यवस्थापनका लागि मात्र नभई मुलुकको विकास तथा उन्नतिका लागि हो भनेर बुझ्नु आवश्यक छ। तल उल्लिखित विश्वभर गरिएका पुनःएकीकरणका अभ्यासहरू यही अवधारणामा आधारित भएका कारण विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणका माध्यमबाट मुलुकको आर्थिक र सामाजिक विकास तथा उन्नतिका क्षेत्रमा धेरै उपलब्धि हासिल गर्न सफल भएका छन्। कोभिड-१९ महामारीको प्राकृतिक विपत्तिले निरन्तरता लिरहेको यस असहज परिस्थितिमा विभिन्न मुलुकहरूले बाध्यतावश स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको प्रभावकारी पुनःएकीकरण गर्न विभिन्न प्रयास तथा प्रतिवद्धताहरू गरेका त छन् तर ती विश्वव्यापी सिकाइका रूपमा अनुसरण गर्ने गरी प्रभावकारी नमुनाका रूपमा सार्वजनिक भइनसकेको अवस्था छ। यस असामान्य अवस्थामा विगत केही दशक यता विश्वमा हुँदै आएका आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणका प्रयास तथा अभ्यासहरूलाई समय सान्दर्भिक हुने गरी आवश्यक परिमार्जन गरेर नेपाल फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको मनोवैज्ञानिक, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक पुनःएकीकरण कार्यमा अनुशरण तथा अवलम्बन गर्न सकिन्छ।

सन् १९९० को दशकमा पहिलो पटक IOM ले अफ्रिका, पूर्वी युरोप र क्यारेबियन मुलुकहरूमा “Migration for Development” कार्यक्रम ल्याएर आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण प्रक्रिया सुरु गरिएको थियो¹⁶। सुरुआतका दशकहरूमा आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका लागि एकपटक आर्थिक सहयोगमात्र प्रदान गर्ने गरिन्थ्यो¹⁷ तर पछिल्ला केही दशक यता खास गरी कोभिड-१९ को आपतकालपश्चात् विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले सहयोगको दायरा बढाएका छन्। जसअन्तर्गत मनोवैज्ञानिक परामर्श, सामाजिक तथा सांस्कृतिक चेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम, रोजगारीका अवसर प्रदान, सीप विकास तालिम कार्यक्रम तथा आर्थिक सहयोग गर्दै आएका छन्। यसको साथै पुनःएकीकरणका कार्यहरू प्रभावकारी बनाउन दीर्घकालीन, मध्यकालीन र अल्पकालीन नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका छन्। सँगसँगै पुनःएकीकरण सहयोग प्याकेज कार्यक्रमहरू पनि घोषणा गरेका छन्। पुनःएकीकरण प्याकेज कार्यक्रमहरूले कोभिड-१९का कारण रोजगारी गुमाएर स्वदेश फर्केपछि विभिन्न कठिनाइको सामना गरिरहेका तथा कमजोर मनोविज्ञान, नाजुक स्वास्थ्य अवस्था भएका, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था कमजोर भएका आप्रवासीहरूलाई प्राथमिकतामा राखेका छन्। पुनःएकीकरण सहयोग प्याकेज कार्यक्रमहरूले खास गरी आप्रवासी कामदारहरूको आवश्यकताअनुसार क्रमशः मनोवैज्ञानिक परामर्श, औषधि उपचार, खानपान तथा घरबासको व्यवस्था, परिवार तथा समुदायमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक पुनःस्थापनाका लागि परामर्श तथा चेतनाका कार्यक्रम र रोजगारीका अवसर प्रदान तथा उद्यम-व्यवसाय सुरु गर्न आर्थिक सहयोग, व्यावसायिक परामर्श तथा सीप विकास तालिम प्रदान आदि प्रमुखताका साथ गर्ने गरेका छन्¹⁸।

on March 14th, 2021 from: <https://www.ipsnews.net/2020/07/covid-19-migrant-workers-planning-return-reintegration-forced-returnees/>

16 Population Reference Bureau. (2006). Using Return Migration as a Development Tool—Are the Right Policies in Place? Retrieved on March 14th, 2021 from: <https://www.prb.org/usingreturnmigrationasadepvelopmenttoolaretherightpoliciesinplace/>

17 OECD (2020). Policy Questionnaire Return and Reintegration 2020.

18 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

विश्वमा आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणलाई मुलुकको दीगो विकाससँग जोडेर अवलम्बन गरिएका केही नमुना अभ्यासहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

फ्रान्सेली मोडल

पुनःएकीकरण प्याकेज

फ्रान्सले आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणलाई प्रभावकारी बनाउन पुनःएकीकरण सहयोग प्याकेज कार्यक्रम ल्याएको थियो । यसको सहज तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समयावधि र प्रदान गरिने सहयोगका आधारमा कार्यक्रमलाई तीन तहमा विभाजन गरेको थियो:

पहिलो तह

छ महिनाका लागि:सामाजिक सहयोग गर्ने

आप्रवासीहरूलाई स्वदेश फर्कने वित्तिकै आवश्यकता पर्ने घरवासको व्यवस्था, स्वास्थ्य उपचार, बालबालिकाको हेरविचार तथा स्कुल फि आदिमा सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता जाहेर गर्नुका साथै नगद सहयोग पनि प्रदान गरिएको थियो ।

दोस्रो तह

छ महिनादेखि एक वर्षसम्मका लागि:रोजगारी प्रदान तथा प्राप्त गर्न सहयोग गर्ने

यसअन्तर्गत आप्रवासीहरूलाई जागीर तथा काम खोज्न, कम्पनीसँग सम्पर्क गर्न, व्यक्तिगत विवरण बनाउन, अन्तर्वार्ताको तयारी गर्न तथा कामबारे अभिमुखीकरण आदिमा सहयोग प्रदान गरिएको थियो।

तेस्रो तह

एक वर्ष वा सो भन्दा बढी समयका लागि उच्चम-व्यवसाय गर्न सहयोग गर्ने

यसअन्तर्गत व्यावसायिक परामर्श, परियोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन, स्थलगत अध्ययन, स्थानीय सेवा प्रदायकसँग समन्वय, सीप विकास तालिम तथा प्रशिक्षणको व्यवस्था, परियोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन आदिमा सहयोग प्रदान गरिएको थियो¹⁹ ।

साल्भाडोर मोडल

दक्षिण अमेरीकी मुलुक साल्भाडोरले सर्वप्रथम स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको सीप, दक्षता तथा अनुभवको तथ्याङ्क सङ्कलन र उनीहरूको आवश्यकता र श्रम बजारको माग आंकनल गरी मनोसामाजिक परामर्श, अभिमुखीकरण तालिम तथा सीप विकास तालिम प्रदान गरेर मुलुकभित्र सञ्चालनमा रहेका विभिन्न सरकारी, अर्धसरकारी तथा नीजि परियोजनाहरूमा रोजगारी प्रदान गरेको थियो²⁰ ।

19 OECD (2020). Policy Questionnaire Return and Reintegration 2020.

20 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

गैरसरकारी संस्थाहरूले गरेका अभ्यासहरू

अमेरिकी सरकारको विकास संस्था इन्टर अमेरिकन फाउन्डेसन (IAF) ले पुनःएकीकरण कोष खडा गरेर ल्याटीन अमेरिका तथा क्यारेबियन मुलुकका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण कार्य त्यहाँका नागरिक समाज र समुदायसँग समन्वय गरी सर्वप्रथम कमजोर अवस्था भएका तल्लो तहका आप्रवासी कामदारहरूलाई आपतकालीन सहयोग प्रदान गरेको थियो । ती मुलुकका सरकारहरूलाई आप्रवासन र पुनःएकीकरण सम्बन्धमा नीति, योजना तथा कार्यक्रम निर्माणमा सहयोग गर्दै क्रमशः वैदेशिक रोजगारमा जान बाध्य पार्ने तत्वहरू (Push Factors)मा कमी ल्याउन; अनौपचारिक तरिकाबाट वैदेशिक रोजगारमा जान रोक लगाउन र आप्रवासी कामदार तथा उनीहरूका परिवारको आर्थिक गतिविधि बढाउन आर्थिक आम्दानीका काममा लाग्न सहयोग गरेको थियो²¹।

ग्वाटेमालाको गैरसरकारी संस्था

एसशोसियसन अफ ग्वाटेमालियन रीटर्निज (ARG) ले आप्रवासी कामदारहरूको विमानस्थल आगमनदेखि नै पुनःएकीकरणको कार्य सुरु गरेको थियो । यस संस्थाले विमानस्थलमै आप्रवासी कामदारहरूलाई योजनाबद्ध ढङ्गबाट एकपछि अर्को प्रक्रिया आदिबारेमा अभिमुखीकरण तालिम दिएको थियो । यससँगै सामान्य तथ्याङ्क लिएर उनीहरूको सीप, अनुभव, उद्देश्य र कामको क्षेत्रलाई सूचीबद्ध गरेर आफ्नो नेतृत्वमा उनीहरूको पुनःएकीकरणका लागि स्थानीय सरकारसँग समन्वय तथा सहयोगको अपिल गरेको थियो । यस संस्थाले आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणका लागि लघुवित्तमार्फत ऋण तथा अनुदान प्रदान गरेर लघु उद्योग खोल्न, सीप विकास तालिम प्रदान गरेर जागिरमा लाग्न तथा स्वरोजगार बन्न सहयोग गरेको थियो²² ।

दक्षिण पूर्वी एसियाली मुलुकहरूले गरेका अभ्यासहरू

भ्रण्डे हाम्रोजस्तै आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था र संरचना भएका दक्षिणपूर्वी एसियाली मुलुकहरू खास गरी फिलिपिन्स, इन्डोनेसिया, भियतनाम आदिले कोभिड-१९ महामारीका कारण रोजगारी गुमाएर स्वदेश फर्केका कामदारहरूको पुनःएकीकरणका लागि (खास गरी आर्थिक पुनःएकीकरणका लागि) उल्लेखनीय कार्यहरू गरेका छन् । यी मुलुकहरूले दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणका लागि योजनाबद्ध ढङ्गबाट दीर्घकालीन, मध्यकालीन, र अल्पकालीन नीति, योजना तथा एकीकृत कार्यक्रमहरू निर्माण गरी मुलुकभर औपचारिक तथा अनौपचारिक क्षेत्रहरूको विकास जस्तै—उच्चमशीलता विकास, ठुला कृषि परियोजनाहरूको विकास, भौतिक पूर्वाधार निर्माण कार्यका ठुला-ठुला परियोजनाहरूको थालनी गरेर पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी स्वदेशमै गरिखानसक्ने अवस्था निर्माण गर्दै आएका छन्²³ । यी मुलुकहरूले केही दशकअघि पूर्वी एसियाली मुलुकहरू दक्षिण कोरिया र चीनले अवलम्बन गरेका पुनःएकीकरणका अभ्यासहरूलाई कोभिड-१९ को महामारीले अस्तव्यस्त बनाएको अर्थतन्त्रलाई सुदृढ गर्न समय सान्दर्भिक हुने गरी परिमार्जन गरेर अनुशरण गरिरहेका छन् । वर्तमान

21 IBID

22 IBID

23 ASEAN (2020). ASEAN Guidelines on Effective Return and Regulation of Migrant Workers.

परिस्थितिमा दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणका लागि नेपालले पनि यस्तै रणनीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ ।

हाल कोभिड-१९ को आपतकालीन अवस्थामा स्वदेश फर्किएका आप्रवासीहरूलाई आफ्नै मुलुकमा आयआर्जन हुने आर्थिक गतिविधिका काम गरी मुलुकको अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउन प्रोत्साहन गर्न तथा पुनः वैदेशिक रोजगारमा जान हतोत्साही गर्न फिलिपिन्स, इन्डोनेसिया, भियतनाम आदिले पुनःएकीकरण परियोजनाअन्तर्गत विभिन्न आकर्षक कार्यक्रमहरू ल्याएका छन् । जस्तो—Livelyhood Program, Project Bank, Land Bank, skilled Manpower Database Connect आदि । यसको साथै यी मुलुकहरूले वैदेशिक रोजगारमा जान बाध्य पार्ने तत्वहरू (Push Factor) को गहन अध्ययन तथा पुनरावलोकन गरेर त्यसलाई कम गर्ने र क्रमशः वैदेशिक रोजगारमा जानेहरूको सङ्ख्या घटाउने अभियानमा लागेका छन्²⁴ । सन् १९९३ मा जमैकाले वैदेशिक रोजगारमा जान प्रेरित गर्ने बाध्यात्मक तत्वहरू हटाउन कर्मचारीतन्त्रको ढिलासुस्तीमा सुधार गरेर प्रशासनिक, कागजी तथा कानुनी प्रक्रियाहरू छोट्याएको थियो²⁵ । यही सिको दक्षिणपूर्वी एसियाली मुलुकहरूले गरेका हुन् ।

नेपालले पनि आफूसँग उपलब्ध सबै खालका साधन-स्रोतहरूको उच्चतम सदुपयोग गरी कार्य गर्न सक्छ । हाम्रैजस्तो आर्थिक तथा सामाजिक संरचना भएका यी मुलुकहरूले प्रयोगमा ल्याएका पुनःएकीकरणका अभ्यासहरूबाट आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण गर्ने धेरै किसिमका आर्थिक तथा सामाजिक अभियानबारे सिक्न, अनुशरण र अवलम्बन गर्न सक्दछ ।

४. पुनःएकीकरणको नीतिगत व्यवस्था

नेपाल सरकारले स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणको सम्बन्धमा निम्न लिखित नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गरेको छः

वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४²⁶

- ऐनको दफा ३३ अनुसार वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषको रकम महामारीका कारण समस्यामा परेका आप्रवासी कामदारहरूलाई फिर्ता ल्याउन र त्यस्ता कामदारहरूलाई क्षतिपूर्ति दिलाउन खर्च गरिने भनिएको छ । कोषको रकम प्रयोग र सञ्चालनअन्तर्गत वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका कामदारहरूका लागि रोजगारमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ ।
- ऐनको दफा ३९ मा वैदेशिक रोजगार बोर्डको काम कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत उपदफा (ड) मा विदेशबाट फर्केर आएका कामदारहरूको सीप, पूँजी र नीजले हासिल गरेको दक्षता तथा प्राविधिक

24 IBID

25 Population Reference Bureau. (2006). Using Return Migration as a Development Tool—Are the Right Policies in Place? Retrieved on March 14th, 2021 from: <https://www.prb.org/usingreturnmigrationasadevelopmenttoolaretherightpoliciesinplace/>

26 वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४

ज्ञान उपयोग गरी राष्ट्रको हितमा लगाउने, कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

- स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणसम्बन्धी नीति तथा कार्यविधि निर्माण, नमुना कार्यक्रम विकास, अनुगमन र क्षमता अभिवृद्धिको दायित्व वैदेशिक रोजगार बोर्डले गर्ने उल्लेख गरिएको छ ।
- आप्रवासी कामदारहरूको श्रम व्यवस्थापनका लागि वैदेशिक रोजगार विभाग, उद्धार तथा कल्याणका लागि वैदेशिक रोजगार बोर्ड, न्याय सम्पादनका लागि वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरण गठन गरिएका छन्;
- वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी समग्र नीति निर्माण र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको प्रमुख दायित्व रहने उल्लेख गरिएको छ ।

यसका साथै, वैदेशिक रोजगार बोर्डले कोभिड-१९ का कारण समस्यामा परी स्वदेश फर्केका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण सम्बन्धमा पुनःएकीकरणका मापदण्ड तोकेर “पुनःएकीकरण कार्यविधि” ल्याउने प्रक्रियामा रहेको बुझिएको छ ।

वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८²⁷

- यस नीतिको दफा ८ को उपदफा (छ) मा विप्रेषणलाई मानव विकास तथा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा अधिकाधिक रूपमा परिचालन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ;
- यस नीतिको रणनीति अन्तर्गतदफा ९.२ मा वैदेशिक रोजगारलाई नयाँ सीप र प्रविधि भित्र्याउने माध्यमको रूपमा ग्रहण गर्नुका साथै फर्किएका कामदारहरूको सीप तथा उद्यमशीलता प्रवर्धन तथा परिचालन गरी उपयोग गरिनेछ, उल्लेख गरिएको छ;
- यस रणनीतिको दफा ९.३.३ मा आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका चरणहरूबारे आठ बुँदामा बिस्तृत जानकारी प्रदान गरिएको छ ।

राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१²⁸

- यस नीतिअन्तर्गत दफा १३ मा आप्रवासी कामदारहरूको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने उल्लेख गरिएको छ;

27 वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८

28 राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१

- दफा १३.१३ मा वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त विप्रेषणजन्य आयजस्तो आर्थिक आम्दानी, सीप, दक्षता, अनुभव, तथा प्रविधिलाई राष्ट्रिय उत्पादनसँग जोडी गरिवी निवारण गर्न उपयुक्त संस्थागत व्यवस्था गरिने उल्लेख गरिएको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४²⁹

यस ऐनको दफा ११ मा विदेशबाट फर्केका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने दायित्व नगरपालिका र गाउँपालिकाको रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

१५ औँ आवधिक पञ्च वर्षिय विकास योजना २०७६/७७ - २०८०/८१³⁰

यस योजनाको श्रम तथा रोजगार नीतिअन्तर्गतको रणनीति (४) मा वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका सीपयुक्त जनशक्तिको ज्ञान र सीप उपयोग गरि राष्ट्रको विकास गर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, २०७७³¹

हरेक वर्ष ल्याइने वार्षिक नीति, कार्यक्रम तथा बजेटहरूमा पनि वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका प्रक्रिया तथा कार्यक्रमका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ ।

ठुलो बजेटका कार्यक्रम तथा परियोजना

प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम, प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना लगायतका ठुलो बजेट भएका कार्यक्रमहरूले वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका लागि रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्ने, सीप विकास तालिम प्रदान गर्नेजस्ता थुप्रै आकर्षक कार्यक्रमहरू ल्याएका छन्³²। महामारी सम्बन्धित नेपालका कानुनहरूले पनि सरकारले कोभिड-१९ का बेला अपनाउनुपर्ने पुनःएकीकरणका उपायहरूमा बृहत् व्यवस्था गरेका छन् ।

यी नीति तथा कार्यक्रमहरूमा वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका लागि विभिन्न नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमार्फत विशेष व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । यसको व्यावहारिक तथा कार्यान्वयनको पाटो त्यति सन्तोषजनक मदेखिएको छैन । तसर्थ यसको प्रभाकारी कार्यान्वयनमा ध्यान दिनुपर्ने आजको टडकारो आवश्यकता रहेको छ ।

५. पुनःएकीकरणमा सरकारको भूमिका

29 स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

30 १५ औँ आवधिक पञ्च वर्षिय विकास योजना २०७६/७७ - २०८०/८१

31 वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, २०७७

32 प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम र प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना

CCMC³³को तथ्याङ्क अनुसार कोभिड-१९ महामारीका कारण तेस्रो मुलुकबाट हालसम्म लगभग तीन लाख नेपाली नागरिकहरू स्वदेश फर्किएका छन्, जसमा प्रमुख श्रम गन्तव्य मुलुकहरू (खाडी, मलेसिया) बाट फर्किने आप्रवासी कामदारहरूको सङ्ख्या उल्लेख्य रहेको छ। त्यस्तै छिमेकी मुलुक भारतबाट पनि ठुलो सङ्ख्यामा अलेखबद्ध आप्रवासी कामदारहरू स्वदेश फर्किएका छन्। कोभिड-१९ ले ल्याएको समस्याका कारण यसरी स्वदेश फर्किने आप्रवासी कामदारहरूको लगभग शतप्रतिशत हिस्सा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्दछन्। यीमध्ये केही आप्रवासी कामदारहरू सरकारले ल्याएका पुनःएकीकरणका विभिन्न कार्यक्रमहरूबाट सिर्जित रोजगारीका काममा लागेका छन्। केही सीप विकास तालिम लिएर स्वरोजगार बन्ने बाटोमा लागेका छन्। आप्रवासीहरूको ठड्रलो हिस्सा भने पख र हेरको अवस्थामा रहेका छन्। धेरैको ध्यान सरकारले ल्याउने पुनःएकीकरणका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा केन्द्रित भएको छ। यस्तो परिस्थितिमा तिनै तहका सरकारहरूले जति सक्दो चाडो पुनःएकीकरणका प्रभावकारी कार्यक्रमहरू विशेषतः आर्थिक पुनःएकीकरणका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनेतर्फ विषेश ध्यान दिनु जरुरी छ।

सङ्घीय सरकारको भूमिका

नेपालको संविधान २०७२³⁴ तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ (दफा-११)³⁵ अनुसारकानूनतह स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण कार्य नगरपालिका तथा गाउँपालिकाहरूको कानुनी दायित्व भएपनि कोभिड-१९महामारीले आक्रान्त यस विपत्तिको समयमा पुनःएकीकरणको महा(अभियानमा तीनै तहका सरकारहरू र सबै सरोकारवालाहरू- सरकारी, अर्धसरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरूको प्रत्यक्ष समन्वय र सहकार्यतामा प्रभावकारी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण कार्यमा सङ्घीय सरकारले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरी पुनःएकीकरणका लागि आवश्यक पर्ने प्रभावकारी नीति, योजना तथा एकीकृत कार्यक्रमहरू (जस्तै- ठुला तथा मझौला कृषि विकास कार्यक्रम तथा भौतिक पूर्वाधार निर्माणका परियोजनाहरूको सञ्चालन, बृहत् उद्यमशीलता विकास कार्यक्रम, ठुलो परिमाणमा आर्थिक सहयोग तथा अनुदान आदि) घोषणा गरेर यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई निर्देशन दिनुपर्दछ। यसको साथै कार्यान्वयनको अवस्था बुझ्न र कार्यान्वयनमा अझ प्रभावकारिता ल्याउन विभिन्न सरोकारवाला सङ्घ-संस्थाहरूको सहयोग तथा समन्वयमा आवधिक अनुगमन, मूल्याङ्कन गरी सुझाव प्रदान गर्नुपर्दछ।

प्रदेश सरकारको भूमिका

हालसम्म आप्रवासन र पुनःएकीकरण नेपाल सरकारको प्राथमिकतामापरेको विषय थिएन तर कोभिड-१९ ले विश्वभर ल्याएको आर्थिक तथा सामाजिक सङ्कटको कारण हाल नेपालमा पुनःएकीकरण र मुलुकको विकासका सन्दर्भमा नयाँ राष्ट्रिय नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण हुनुका साथै त्यसको 33 CCMC (2020). Daily Situation Update of Covid-19.

34 नेपालको संविधान, २०७२

35 स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

प्रभावकारी कार्यान्वयनमा उल्लेख्य कामहरू भइरहेका छन् । दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण गर्न र उपलब्ध मानव स्रोतलाई मुलुकको विकास तथा उन्नतिमा लगाउन ठुला र प्रशस्त स्रोत-साधन आवश्यक पर्ने तथा लामो समय लाग्ने र अलि जटिल प्रकृतिका प्रशासनिक, कानुनी तथा कागजी कामहरू प्रदेश सरकार आफैले गरी स्थानीय सरकारलाई आधार तथा तल्लो तहबाट हुन सक्ने पुनःएकीकरणका कार्यमा प्रभावकारी ढङ्गले लाग्न प्रेरित गर्नु प्रदेश सरकारको प्रमुख दायित्व हो । दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण कार्यमा प्रदेश सरकारले तल उल्लिखित निम्न कार्य तथा प्रयासहरू गर्नुपर्दछः

- राज्यका नीति तथा कानुनले व्यवस्था गरेका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणसम्बन्धी सम्पूर्ण प्रावधानहरूको अनुशरण तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- नेपालको संविधान २०७२ बाट अधिकार प्राप्त आर्थिक तथा सामाजिक विकासका क्षेत्रहरूमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणको सम्बन्धमा नीति, योजना, कार्यनीति, कार्ययोजना, कार्यविधि तथा एकीकृत कार्यक्रमहरू निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने तथा स्थानीय तहबाट गराउने ।
- प्रदेश स्तरीय योजना तथा बजेट कार्यक्रमहरूमा स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण कार्यलाई प्राथमिकता दिने ।
- पुनःएकीकरण कार्यका लागि सङ्घीय सरकार तथा बहुसरोकारवाला सङ्घ-संस्थाहरूसँग समन्वय गर्ने ।
- स्वदेश फर्किएका समग्र आप्रवासी कामदारहरूको खण्डीकृत (उमेर, लिङ्ग, सीप तथा अनुभव आदिका आधारमा) तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण गरि उनीहरूको आवश्यकता पहिचान गर्ने ।
- आप्रवासी कामदारहरूको सीप पहिचान गरी आवश्यक भए सीप विकास तालिम प्रदान गर्ने र सीपको प्रमाणीकरण तथा प्रमाण पत्र प्रदान गर्ने ।
- सीप तथा अनुभव भएका दक्ष आप्रवासी जनशक्तिहरूको सूचीकरण र स्थानीय श्रम बजारको आवश्यकता आँकलन गरी सम्बन्धित क्षेत्रका सरकारी कर्मचारी, उद्यमी तथा व्यावसायीहरूसँगको समन्वयमा श्रम बजारमा पठाउने ।
- आफ्नो प्रदेश तथा स्थानीय तहमा उपलब्ध सबै किसिमका स्रोत-साधनहरूको उच्चतम उपयोग गरी रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने ।
- उपलब्ध मानव तथा प्राकृतिक स्रोत र साधनहरूको उच्चतम उपयोग गरि रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुन सक्ने नयाँ-नयाँ क्षेत्रहरूको खोज तथा अनुसन्धान गर्ने ।
- राज्यद्वारा सञ्चालित ठुला तथा मझौला प्रकृतिका भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार निर्माणका परियोजनाहरूबाट सिर्जित रोजगारीमा स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको नियुक्तिमा प्राथमिकता दिने ।
- मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक/सांस्कृतिक पुनःएकीकरणका लागि बृहत् स्तरमा मनोवैज्ञानिक परामर्श

तथा जनचेतनाका कार्यक्रमहरू ल्याउने र यस कार्यमा फर्किएका कामदारहरूलाई स्वयंसेवकका रूपमा खटाउने आदि ।

स्थानीय सरकारको भूमिका

नेपालको संविधान २०७२ ले स्थानीय सरकारलाई स्थानीय तहको आर्थिक तथा सामाजिक विकास गर्न, स्रोतहरूको पहिचान, परिचालन र व्यवस्थापन गर्न अधिकार सम्पन्न गराएको छ र हालको स्थानीय सरकार जनताका प्रत्यक्ष सरोकारका कामहरू गर्न शक्ति सम्पन्न अवस्थामा छ । राज्यद्वारा निर्मित समग्र नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू र राज्यमा उपलब्ध मानव तथा प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको ठूलो हिस्सा स्थानीय तहमार्फत कार्यान्वयन गर्ने तथा परिचालित हुने हुनाले आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण र मुलुकको विकास तथा उन्नतिमा स्थानीय सरकार र यसले गर्ने कार्यगत गतिविधिहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

कोभिड-१९ महामारी नयाँ किसिमको विपत्ति भएकाले यस सम्बन्धमा, सरकारहरूले के-के गर्ने भन्नेबारे प्रशस्त सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध भएपनि कसरी गर्ने भन्नेबारे पर्याप्त सामग्रीहरू पाइएका छैनन् । तसर्थ, नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनको प्रमुख दायित्व बोकेको स्थानीय सरकारले आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका लागि के-के गर्ने साथै कसरी गर्ने र कसरी उच्चतम उपलब्धि हासिल गर्ने भन्नेमा विशेष जोड दिनुपर्दछ । स्थानीय तहको आर्थिक तथा सामाजिक विकासका महत्त्वपूर्ण कार्यहरूमा स्वनिर्णयको अधिकार पाएको यस्तो सहज अवस्थामा स्थानीय सरकारले आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण कार्यमा निम्न लिखित भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ:

- सङ्घीय तथा प्रदेश सरकारले आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका लागि निर्माण गरेका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको अनुशरण र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- स्थानीय तहमा योजना तर्जुमा र बजेट विनियोजन तथा कार्यान्वयन गर्दा पुनःएकीकरण कार्यलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने ।
- रोजगार संयोजकहरूको भूमिका प्रभावकारी बनाइ सङ्घ तथा प्रदेशबाट सञ्चालित रोजगार कार्यक्रमहरूमा आप्रवासी कामदारहरूलाई उनीहरूको सीप, दक्षता तथा अनुभवको आधारमा सिफारिस गर्ने ।
- आपतकालिन कोषको प्रबन्ध गरी आप्रवासी कामदारहरूलाई राहत तथा स्वरोजगारका लागि आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउने ।
- स्थानीय रोजगार सेवा केन्द्रलाई आवश्यक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने र पुनःएकीकरणका कार्यहरूमा लगानी गर्ने ।
- स्थानीय तहमा उपलब्ध सबै किसिमका स्रोत-साधनहरूको उच्चतम उपयोग गरी रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने ।
- भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार निर्माण परियोजना कार्यान्वयन गरी स्थानीय स्तरमै पर्याप्त

रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने ।

- सङ्घीय सरकारद्वारा सञ्चालित ठुला परियोजनाहरू-प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना;प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम; श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयका कार्यक्रमहरू र वैदेशिक रोजगार बोर्डद्वारा सञ्चालित कार्यक्रमहरूसँग समन्वय गरी स्थानीय तहमा पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने ।
- बहुसरोकारवाला सङ्घसंस्थाहरू, जस्तै-सरकारी, अर्धसरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँगको समन्वयमा पुनःएकीकरणको काम गर्ने³⁶ ।
- अन्य सरोकारवाला संस्थाहरूले गरेका पुनःएकीकरणका सफल नमुनाहरूबाट सिक्ने नमुना पुनःएकीकरण कार्यक्रम विकास गर्ने³⁷ आदि ।

स्थानीय सरकारले दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण

सङ्घीय तथा प्रदेश सरकारले पुनःएकीकरणका लागि निर्माण गरेका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनको कममा कहिले, कहाँ, कसरी, कसले जस्ता स-साना कुराहरूले ठुलो प्रभाव पार्न सक्ने हुनाले समग्र पक्षहरूमा गम्भीरतापूर्वक विचार पुऱ्याइ आधारभूत तहमा हुने साना-साना विषयहरूमा ध्यान पुऱ्याउने ।

- आप्रवासी कामदारहरू मुलुकको विकास तथा उन्नतिका लागि महत्त्वपूर्ण मानव स्रोत सावित हुन सक्छन् । तसर्थ, स्थानीय सरकारले आप्रवासी पुनःएकीकरण कार्यलाई आप्रवासी कामदारहरूका लागि गरिदिएको कामको रूपमा नभई मुलुकको विकासका लागि आवश्यक जनशक्ति उपलब्ध भएको अवसरका रूपमा लिएर मुलुकको विकासका लागि सीप, दक्षता, अनुभव तथा प्राविधिक ज्ञान भएका मानवस्रोतको उच्चतम उपयोग गर्ने ।
- स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरू विभिन्न किसिमका सीप, दक्षता, अनुभव तथा प्राविधिक ज्ञान सँगालेर फर्किने हुनाले उनीहरूसँग धेरै सम्भावनाहरू हुन्छन् । यस्ता सम्भावनाहरूको उचित तथा प्रभावकारी उपयोग गर्न पहिलो चरणमा उनीहरूसँग भएका सीप, दक्षता, अनुभव तथा प्राविधिक ज्ञानहरूलाई तथ्याङ्कबद्ध गरी नीति, योजना तथा कार्यक्रम बनाउँदा सीप सिकेर आएका, थोरै तालिम प्रदान गर्दा सीप सिक्न सक्ने र लामो समय सीप सिकाउनु पर्ने तीन भागमा विभाजन गरी सिपालु तथा अनुभवी जनशक्तिको उपयोग र सीप सिकाएर काम गर्न सक्ने क्षमता भएका जनशक्तिको उपयोग कसरी गर्ने भन्नेबारे आवश्यकताअनुसार बेग्ला-बेग्लै नीति, रणनीति, कार्यनीति र कार्यविधि निर्माण³⁸ स्थानीय स्तरमै गर्ने ।

36 पिपुल फोरम (२०७७). कोभिड-१९ को सन्दर्भमा आप्रवासी कामदारहरूको स्वदेश फिर्ता र पुनःएकीकरणका लागि नागरिक समाजको नीतिपत्र, २०७७

37 Aryal B.B&Shrestha S.K.(2020). The Road Ahead for Migrant Returnees in Nepal. IFAD.Retrieved March 14th, 2021 from <https://www.ifad.org/en/web/latest/blog/asset/41969816>

38 Abrar, C.R. (2020). Covid-19 and Migrant Workers: Planning the Return and Reintegration of Forced Returnees. Retrieved March 14th, 2021 from <https://www.ipsnews.net/2020/07/covid-19-migrant-workers-planning-return-reintegration-forced-returnees/>

- आप्रवासी कामदारहरूको बाध्यात्मक प्रकृतिको पुनःआगमन भएकाले रनभुल्लको अवस्थामा रहेका आप्रवासी कामदारहरूको दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणका लागि उनीहरूलाई उचित किसिमको मनोपरामर्श, चेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू, सीप विकास तालिम, व्यावसायिक परामर्श, आर्थिक सहयोग प्रदान गरी रोजगार तथा स्वरोजगार हुन सहजीकरण गर्ने ।
- आप्रवासी कामदारहरूका सबै किसिमका समस्या, चुनौती तथा आवश्यकताहरू, जस्तै-कानुनी समस्या, स्वास्थ्यमा (मानसिक तथा शारीरिक) समस्या, कमजोर आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था, घरबारविहीन अवस्था आदिको पहिचान गरी उचित सहयोग गर्ने³⁹ ।
- स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरू फरक-फरक विषेशता भएका, जस्तो-प्राविधिक कर्पोरेट अफिसर, घरेलु कामदार तथा आलेखबद्ध कामदार (प्रायः भारतबाट फर्किएका) आदि हुने हुनाले उनीहरूको पुनःएकीकरणका लागि अलगअलग रणनीति तथा कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने⁴⁰ ।
- आप्रवासी कामदारहरूको वर्गीकरण (१) सीप तथा दक्षता भएका, (२) केही आर्थिक बचत भएका (३) सामान्य अवस्था भएका र (४) कमजोर अवस्था अर्थात घरबाससमेत नभएका गरी चार समूहमा वर्गीकरण गरी आवश्यकताअनुसार दक्ष कामदारलाई रोजगारी प्रदान गर्ने । आर्थिक बचत भएकाहरूलाई स्रोत कहाँ र कसरी परिचालन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा वित्तीय साक्षरता प्रदान गर्ने, सामान्य अवस्था भएकाहरूलाई सीप विकास तालिम र आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने, र कमजोर अवस्था अर्थात घरबाससमेत नभएकालाई घरबास उपलब्ध गराउने लगायत अन्य सहयोग प्रदान गर्ने ।
- आप्रवासी कामदारहरूको खण्डीकृत तथ्याङ्क, जस्तै-उमेर, लिङ्ग, रुची, दक्षता, अनुभव, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था आदि सङ्कलन गर्ने रसंकलीत तथ्याङ्क विश्लेषणबाट प्राप्त जानकारीका आधारमा उनीहरूको काम तथा सीपको प्रकृति छुट्याएर उनीहरूको प्रकृति तथा योग्यताअनुसारको काममा लगाउन स्थानीय स्तरमै कार्यविधि बनाएर कार्यान्वयन गर्ने ।
- स्वदेशी श्रम बजारमा उपयोगी हुने किसिमका सीप, दक्षता तथा अनुभव भएका कामदारहरूलाई सूचीबद्ध गरी स्थानीय उद्यमी तथा व्यावसायीहरूलाई सूचना उपलब्ध गराइ रोजगारीको पहल गर्ने;
- स्थानीय स्तरमा उद्यमशीलता विकासका अवसरहरू सिर्जना गर्न पर्याप्त पूर्वाधारहरू, जस्तै-वाटो, गोदाम, चिस्यान केन्द्र, सिँचाइ आदि निर्माण गरी आप्रवासी कामदारहरूलाई उद्यम-व्यावसाय गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।
- कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रमा एकल तथा साभेदारीमा उद्यम-व्यावसाय गर्न इच्छुक र सक्षम आप्रवासी कामदारहरूलाई कम्तीमा १० लाखसम्म तथा आवश्यकताअनुसार सहज ऋण (जस्तो-विनाधितो, कम व्याजदर तथा व्याज मिनाहा, लामो चुक्ता अवधि आदि) उपलब्ध गराउने, यसका लागि नेपाल

39 ILO-UNWomen (2014). ILO-UN Women Regional workshop on effective social and economic reintegration of women migrant workers.

40पिपुल फोरम (२०७७). कोभिड-१९ को सन्दर्भमा आप्रवासी कामदारहरूको स्वदेश फिर्ता र पुनःएकीकरणका लागि नागरिक समाजको नीतिपत्र, २०७७

राष्ट्रवैडक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूसँग समन्वय गर्ने ।

- प्रभावकारी परियोजना प्रस्तावना लेखन तथा अन्य प्रशासनिक प्रक्रियाहरूमा स्थानीय सरकारले प्रशिक्षण प्रदान गरी सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्ने र राम्रा तथा तुरुन्त कार्यान्वयन गर्न सकिने परियोजना प्रस्तावनाहरूलाई सहजै आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने । हरेक पाइलामा आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित परियोजना प्राविधिद्वारा व्यवसायिक परामर्श प्रदान गर्ने । यदि दुर्भाग्यवश परियोजना असफल भएको अवस्थामा उद्धार कोषमार्फत सहयोग तथा उद्धार गर्ने⁴¹ ।
- नयाँ उद्यम तथा व्यावसाय सुरु गर्दा पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रियाहरू, लामो समय लाग्ने भन्कटिला प्रशासनिक तथा कागजी प्रक्रियाहरू छोट्याउने तथा यस्ता कार्यका लागि अलग्गै कार्यालयको व्यवस्था गरि स्थानीय सरकारले सहजीकरण गर्ने ।

पुनःवैदेशिक रोजगारमा जान प्रेरित गर्ने अवस्था तथा तत्वहरू (Push Factors)लाई कम गर्दै लाने र तुरुन्त उद्यम-व्यावसाय सुरु गर्न चाहने सक्षम आप्रवासी कामदारहरूलाई छोटो समयमा सहजै उपलब्ध गराउने उद्देश्यलेस्थानीय स्तरमा परियोजना वैडक, भूमि वैडक, दक्ष जनशक्तिको सूची अर्थात सीप वैडकको अवधारणा विकास गरी त्यसको प्रभावकारी प्रचार-प्रसार र कार्यान्वयन गर्ने ।

- कृषि तथा पशुपालन राज्यको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र र रोजगारीको प्रमुख स्रोत भएकोले प्रधामन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनासँग समन्वय गरी तरकारी, फलफूल, फूल, मसला, जडीबुटी उत्पादन; पशुपालन, माछा तथा मौरी पालन आदि काममा लाग्न आकर्षित गर्ने सीप विकास तालिम, नगद तथा जिन्सी, जस्तै-कृषि औजार, मल, उन्नत बीउ तथा ब्रिड, प्रविधि र कृषि प्राविधिज्ञ उपलब्ध गराउने ।
- यसरी उत्पादन गरिएका कृषि उपजहरूको मूल्य निर्धारण, संरक्षण, चिस्यान भण्डारण, गोदाम, बजार व्यवस्थापन, र ढुवानीका लागि स्थानीय सहकारी संस्था, कृषकहरूको सङ्गठन, स्थानीय सरकारको तत् सम्बन्धित कार्यालय आदिको सहकार्यमा सहजीकरण गर्ने ।
- विदेशी कामदारहरू नेपालमा गरिरहेको काम छोडेर आफ्नो मुलुक फर्किदा रिक्त भएका बाटो, पुल, नहर, विमानस्थल आदि निर्माणका दैनिक श्रमका कामहरू; साना तथा मझौला व्यावसायहरू, जस्तै-होलसेल रिटेलर खुद्रा पसल; सेलर-होलर कुटान-पिसान मिल; होटल-रेस्टुरेन्ट व्यावसाय; कपाल काट्ने सैलुन; चप्पल कारखाना आदि कामहरूमा आप्रवासी कामदारहरूलाई आवश्यक तालिम तथा सहयोग प्रदान गरि काम सुरु गर्न प्रोत्साहन तथा सहजीकरण गर्ने ।
- सीप तथा अनुभवको प्रमाणीकरण भई प्रमाणपत्र पाएका आप्रवासी जनशक्तिहरूलाई देशभर सबैतिर काम गर्न सक्ने रणनीति बनाउने ।
- सीप तथा अनुभव भएका तर काम र सामाजिक/सांस्कृतिक प्रतिष्ठालाई प्रमुख ठान्ने र आफ्नो गृहस्थलमा काम गर्न हिचकिचाउनेहरूका लागि उनीहरूको गृहस्थलभन्दा टाढा अर्थात अन्य पालिकाहरूमा रोजगारीको व्यवस्था गर्ने र यसरी गृहस्थलभन्दा टाढाका पालिकाहरूमा रोजगारीका लागि ल्याइएका कामदारहरूलाई सामूहिक रूपमा खानपान तथा बसोबास तथा अन्य सुविधाहरूको

41 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

व्यवस्था गर्ने⁴² ।

- सीप तथा अनुभव हासिल गरेका तर विशेष अवस्था भएका जनशक्तिहरू, जस्तै-अपाङ्ग तथा अशक्त, गर्भवती तथा साना बच्चाको आमा आदिका लागि उनीहरूको परिस्थितिमैत्री हुने स्थान तथा रोजगारीको व्यवस्था गर्ने ।
- अति कमजोर आर्थिक अवस्था भएकाहरूका लागि निःशुल्क सीप विकास तालिम र आर्थिक सहयोग तथा अनुदान प्रदान गरी लघु, कुटिर, घरेलु तथा साना उद्योगको स्थापना गरी स्वरोजगार बन्न सहजीकरण गर्ने ।

स्थानीय श्रम बजारको आवश्यकता आँकलन गर्ने र सोहीअनुसार सीप विकास तथा तालिम प्रदान गरी जनशक्ति तयार गर्ने । दक्ष तथा अनुभवी आप्रवासी कामदारहरूलाई तालिम प्रशिक्षक बनाएर श्रम बजारको आवश्यकताअनुसार नयाँ जनशक्ति उत्पादन गर्ने ।

औपचारिक सङ्घ-संस्थाहरूमा लेखापढी तथा टेवलवर्क गर्न इच्छुक आप्रवासी कामदारहरूलाई जागीर खोज्न, फारम भर्न, व्यक्तिगत विवरण बनाउन, अन्तर्वार्ताको तयारी गर्न र कामका कममा गर्नपने औपचारिक तौरतरिकाहरू सिकाउने⁴³ ।

- विषयगत प्राविधिक ज्ञान, दक्षता तथा अनुभव भएका र उक्त क्षेत्रमा काम गर्न इच्छुक आप्रवासी कामदारहरू, जस्तै-इञ्जिनियर, इलेक्ट्रिसियन, कार्पेन्टर, डकर्मी तथा सिकर्मी आदिलाई आवश्यक पुनःताजगी तालिम दिएर श्रम बजारमा पठाउने ।
- खास गरी नेपालका अधिकांश समुदायहरूमा आप्रवासी घरेलु महिला कामदारहरूको मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक पुनःएकीकरणमा चुनौती देखिएकोले यसका लागि नगरपालिका स्तरमा छुट्टै लैङ्गिक नीति तथा योजना निर्माण गर्ने⁴⁴ र लैङ्गिकमैत्री एकीकृत कार्यक्रमहरू, जस्तै- हाउस किपिड, वृद्धवृद्धा स्याहार, बालबालिका स्याहार, करेसावारी तथा कौशी खेती, होम क्यान्टिन आदि कार्यक्रमहरू ल्याउने ।
- पुनःएकीकरणमा आर्थिक लगाएत विभिन्न प्राविधिक सहयोगहरूको आवश्यकता पर्ने हुनाले विदेशमा भएका नेपाली सङ्घ-संस्थाहरू (Diaspora Organizations) लाई सहयोगको लागि आग्रह गर्ने । यी सङ्घ-संस्थाहरूको योजना तथा लगानीमा पर्याप्त रोजगारी सिर्जना गर्ने खालका श्रम प्रधान परियोजनाहरू, जस्तै- होटल तथा रेस्टुरेन्ट, गार्मेन्ट, वस्तु उत्पादन तथा प्रोसेसिड, यातायात सेवा प्रदान आदि कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याउने ।
- स्थानीय स्तरमा जागीर मेलाहरूको (Job Fairs) आयोजना गरेर कामको आवश्यकता भएका जनशक्तिहरू र दक्ष कामदारको खोजी गरिरहेका रोजगारदाताहरूबीच सम्पर्क गराइदिने ।
- वैदेशिक रोजगारबाट फर्केर आएकाहरूले गरेका सफल काम तथा व्यावसायहरू र उनीहरूको

42 Mr.Harishchandra Ghimire, Joint Secretary of MOFA. Reintegration Workshop. October, 2020.

43 OECD (2020).Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

44 ILO-UNWomen (2014). ILO-UN Women Regional workshop on effective social and economic reintegration of women migrant workers.

सफलताका कथाहरूको प्रचार-प्रसार गराइ उनीहरूलाई नमुना बनाएर आप्रवासी कामदारहरूलाई त्यस्ता कामहरू गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।

- उद्यम-व्यावसाय गर्न इच्छुक तर आर्थिक तथा प्राविधिक साभेदार खोजिरहेका आप्रवासी कामदारहरूलाई आपसमा सम्पर्क गराइदिन आई.टी. प्राविधिकको सहयोगमा स्थानीय स्तरमै मोबाइल फोनमा पनि चलने एनड्रोइड एप्लिकेशनहरूको विकास (Development of Android Applications) गर्ने आदि ।

६. बहुसरोकारवाला सङ्घ-संस्थाहरूको महत्त्व र भूमिका

बहुसरोकारवाला सङ्घ-संस्थाहरू भन्नाले सरकारी, अर्धसरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरू, जस्तो-राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, व्यावसायी सङ्घ, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, ट्रेड युनियन, सञ्चार क्षेत्र, शैक्षिक संस्था आदिलाई बुझिन्छ । पुनःएकीकरण अवधिभर निश्चित समयावधिसम्मका लागि बहुसरोकारवाला सङ्घ-संस्थाहरूलाई आ-आफ्नो क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने पुनःएकीकरणसँग सम्बन्धित कार्यहरूमा सहयोग उपलब्ध गराउन अनिवार्य गर्ने रणनीति बनाउनु पर्दछ⁴⁵ । बहुसरोकारवाला सङ्घ-संस्थाहरूले दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणमा निम्न भूमिका खेल्न सक्छन्:

- आप्रवासी कामदारहरूलाई मनोवैज्ञानिक, आर्थिक तथा सामाजिक परामर्श तथा सहयोग प्रदान गर्ने ।
- आप्रवासी कामदारहरूलाई सहयोग गर्न चाहने व्यक्ति, परिवार तथा संस्थाहरूसँग समन्वय गरी सहयोग सङ्कलन गर्ने ।
- विभिन्न माध्यमहरूबाट आप्रवासी कामदारहरूलाई गरिएको सहयोगको अनुगमन गर्ने ।
- कामदारहरूको वास्तविक अवस्था (लिङ्ग, सीप, दक्षता, अनुभव आदि) तथ्याङ्कबद्ध गरी आवश्यक ठाउँहरूमा प्रदान गर्ने ।
- सबै किसिमका पुनःएकीकरणका कार्यक्रमहरूको प्रचार-प्रसारकार्यमा मूलधारका सञ्चार क्षेत्रहरूले सहयोग गर्ने ।
- पुनःएकीकरण कार्यका लागि अनुसन्धान, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा तथ्याङ्क विश्लेषण कार्यमा शैक्षिक संस्थाहरूले सहयोग गर्ने ।
- सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरूको प्रयासमा पुनःएकीकरणसम्बन्धी कार्यहरूको समन्वयको गर्ने ।
- प्रभावित तथा विशेष वर्गका आप्रवासीहरूको मानव अधिकार संरक्षण तथा कानुनी परामर्श प्रदान र उनीहरूको कानुनी अधिकारका लागि वकालत गर्ने ।
- जोखिम अवस्थाका विशेष वर्गहरू-गर्भवती, बालबालिका, अपाङ्ग, विरामी तथा अशक्त आदिलाई सबै किसिमका आपतकालीन सहयोगहरू, जस्तो-भौतिक, आर्थिक, कानुनी, सामाजिक, मनोपरामर्श,

45 पिपुल फोरम (२०७७). कोभिड-१९ को सन्दर्भमा आप्रवासी कामदारहरूको स्वदेश फिर्ता र पुनःएकीकरणका लागि नागरिक समाजको नीतिपत्र, २०७७

स्वयम्सेवा, स्वास्थ्यसेवा आदि प्रदान गर्ने ।

- कार्यान्वयनमा रहेका पुनःएकीकरणका कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सहयोग गर्ने ।
- आप्रवासी कामदारहरूको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पुनःएकीकरणका लागि जनचेतनाका कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने ।
- खण्डीकृत तथाङ्क सङ्कलनमा सहयोग, रोजगारीसम्बन्धी सूचना तथा जानकारीमा एकरूपता ल्याउन सहयोग गर्ने ।
  - सरकारलाई नीति निर्माण तथा तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा रचनात्मक सल्लाह तथा सुझाव प्रदान गर्ने ।
  - सरकारलाई यथाशीघ्र पुनःएकीकरणका कार्यहरू गर्न र कामदारहरूको अधिकार प्रदान गर्न दबाव दिने ।
  - पुनःएकीकरण कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सहयोग तथा साभेदारी गर्ने ।
  - समस्यामा परेका आप्रवासी कामदारहरूलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन एकीकृत कोष निर्माण गर्ने ।
  - निजी व्यावसायीहरूले प्रदेश तथा पालिकाहरूमा आफ्नो व्यावसायसँग सम्बन्धित रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी आर्थिक पुनःएकीकरणमा सहयोग गर्ने र इच्छुक नवउद्यमी तथा व्यावसायीहरूलाई स्थलगत भ्रमणमा लगेर नयाँ कुरा जान्न अवसर प्रदान गर्ने;
  - सीप तथा तालिम कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्ने जस्ता कामहरू गरी पुनःएकीकरण कार्यमा स्थानीय सरकारलाई सहयोग पुऱ्याउने आदि ।

७. नेपालको सन्दर्भमा पुनःएकीकरणका चुनौतीहरू

आप्रवासीहरूको स्वदेश पुनःआगमनका सकारात्मक पक्ष तथा फाइदाहरू धेरै छन् । उनिहरूको पुनःआगमनले मुलुकमा आर्थिक स्रोतका साथै दक्ष तथा अनुभवी जनशक्ति र नयाँ-नयाँ प्रविधिहरू भित्रिन्छन्⁴⁶ जसले मुलुकको विकासका कामहरू द्रुतगतिमा अघि बढाउन मद्दत पुऱ्याउँछन् । यसका फाइदासँगसँगै आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणका क्रममा विभिन्न किसिमका चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको विश्वमा आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणका विषयमा गरिएका अध्ययन तथा अनुभवहरूले देखाएका छन् । यी अध्ययन तथा अनुभवका आधारमा आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका क्रममा राज्य तथा कामदारको विभिन्न अवस्था तथा परिस्थितिजस्ता विभिन्न तत्वहरूले चुनौतीहरू खडा गर्दछन् ।

46 OECD (2020). Policy Questionnaire Return and Reintegration 2020.

पुनःएकीकरणमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू⁴⁷

- कामदारको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था,
- पारिवारिक अवस्था,
- शारीरिक तथा स्वास्थ्य अवस्था,
- मनोवैज्ञानिक अवस्था,
- कामदारको उद्देश्य तथा चाहाना,
- मुलुकको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा कानुनी विकासको अवस्था,
- आप्रवासन पुनःएकीकरणको प्रकृति तथा तरिका आदि ।

नेपालको सन्दर्भमा स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणका चुनौतीहरू निम्न प्रकार रहेका छन्

१. आप्रवासन र पुनःआगमनको प्रकृति

आप्रवासन र पुनःएकीकरण सम्बन्धमा विश्वभरि विभिन्न समयमा गरिएका नयाँ/पुराना अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूले आप्रवासन र पुनःआगमन सम्बन्धमा दुई फरक अवस्था तथा प्रकृति भएको उजागर गरेका छन्, जसले दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ ।

(क) स्वेच्छिक आप्रवासन तथा पुनःआगमन

स्वदेशमा प्राप्त भइरहेको कमाइभन्दा राम्रोआम्दानी, रोजगारीका पर्याप्त अवसर तथा सुविधाजनक जीवनशैलीका लागि स्वदेशमा गरिरहेको काम छोडेर वैदेशिक रोजगारीमा जानु स्वेच्छिक आप्रवासन हो । वैदेशिक रोजगारीमा जानुको उद्देश्य पूरा भएपछि आफ्नै समुदाय तथा मुलुकमा केही गर्छु भनेर स्वदेश फर्किनु स्वेच्छिक पुनःआगमन हो । नेपालको आप्रवासन र पुनःआगमन भने स्वेच्छिक नभई बाध्यात्मक प्रकृतिको रहेको छ ।

(ख) बाध्यात्मक आप्रवासन तथा पुनःआगमन

नेपालीहरूको आप्रवासन मद्दलद्रकको कम विकास, गरिबी, १० वर्षिय सशस्त्र युद्ध र रोजगारीका अवसरहरूको चरम् अभावका कारण आधारभूत जीवन धान्नै धौ-धौ परेको अत्यन्त जटिल परिस्थितिमा भएको बाध्यात्मक प्रकृतिको हो । त्यसै गरी आप्रवासीहरूको पुनःआगमन पनि कोभिड-१९ महामारीका कारण बाध्यात्मक प्रकृति हो । अध्ययन तथा अनुसन्धानअनुसार बाध्यात्मक प्रकृतिको आप्रवासन तथा

47 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

पुनःआगमन, स्वेच्छक आप्रवासन तथा पुनःआगमनको तुलनामा असहज प्रकृतिको हुन्छ। स्वदेश फर्किएका आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरण कार्यमा विभिन्न किसिमका चुनौतीहरू तथा जटिल परिस्थितिहरूको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ⁴⁸। तसर्थ, पुनःएकीकरणका क्रममा नेपालमा निम्न चुनौतीहरू देखा पर्न सक्छन्:

- अध्ययन तथा अनुसन्धानअनुसार बाध्यात्मक प्रकृतिको आप्रवासनमा अधिकांश वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारहरू अदक्ष तथा अर्धदक्ष हुन्छन्। न्यून स्तरका (3Ds- Dirty, Difficult, Danger) काम गर्दछन्⁴⁹ जसका लागि खास किसिमको सीपको आवश्यकता पर्दैन। त्यसबाट कुनै दक्षता पनि हासिल हुँदैन DOFE⁵⁰ को तथ्याङ्कअनुसार सन् २०१८ मा नेपालबाट वैदेशिक रोजगारमा गएका ७४.५ प्रतिशत कामदारहरू अदक्ष, २४ प्रतिशत अर्धदक्ष, र १.५ प्रतिशतमात्र दक्ष थिए। यस्ता न्यून स्तरका रोजगारीमा काम गरिरहेका र हाल कोभिड-१९ को महामारीका कारण रोजगारी गुमाएर बाध्यात्मक परिस्थितिमा स्वदेश फर्किएका अदक्ष तथा अर्धदक्ष आप्रवासी कामदारहरूलाई सीप विकास तालिम प्रदान गरेर दक्ष जनशक्तिका रूपमा रूपान्तरण गरी श्रम बजारमा स्थापित गर्न तथा उनीहरूको आर्थिक तथा सामाजिक पुनःएकीकरण गर्न राज्यलाई लामो समय लाग्छ। यसले व्यक्ति, परिवार, समुदाय तथा राज्यको आर्थिक तथा सामाजिक दायित्व बढाउँछ। यस्तो अवस्थामा उनीहरूको पुनःएकीकरण प्रक्रियामा चुनौति तथा कठिनाई आउँछ⁵¹।
- बाध्यात्मक प्रकृतिको आप्रवासनमा कामदारहरू चरम गरिवीका कारण चर्को ब्याजमा ऋण काढेर वैदेशिक रोजगारमा जान्छन्। यस्ता अधिकांश कामदारहरू सकेसम्म कम खर्च लाग्ने अवैध तथा अनौपचारिक माध्यमबाट वैदेशिक रोजगारमा जान्छन् र लामो समयसम्म गन्तव्य मुलुकमा अवैधानिक रूपमा लुकेर बस्छन्। जसका कारण उनीहरूको मनोविज्ञान, मानसिक तथा शारिरिक स्वास्थ्य, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था अति कमजोर हुन्छ। यस्तो नाजुक अवस्थामा रहेका आप्रवासी कामदारहरू कोभिड-१९काकारण बाध्यात्मक परिस्थितिमा स्वदेश फर्कनुपर्दा उनीहरूको समग्र अवस्था अझ बढी नाजुक हुने हुनाले यस्ता आप्रवासी कामदारहरूलाई सामान्य अवस्थामा ल्याएर उनीहरूको दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण गर्न लामो समय लाग्छ र त्यसको दायित्व राज्य माथि थपिन्छ⁵²।
- वैदेशिक रोजगारीका क्रममा काम सिकेर स्वदेश फर्किएका अधिकांश दक्ष तथा अर्धदक्ष आप्रवासी कामदारहरूले हासिल गरेका सीप, दक्षता, अनुभव तथा प्रविधिक ज्ञानहरू स्वदेशी श्रम बजारको आवश्यकताअनुसार मेल नखाने खालका हुन सक्छन्, जसको कारण यी जनशक्तिहरूलाई स्थानीय श्रम बजारमा तुरुन्त पुनःस्थापित गराउन सकिँदैन र उनीहरूको पुनःएकीकरण प्रक्रियामा ढिलाइ हुन्छ र त्यसको दायित्व राज्यमाथि थपिन्छ⁵³।

- विदेशी भूमिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशमा काम गरेका आप्रवासी कामदारहरूले

48 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

49 पिपुल फोरम (२०७७). कोभिड-१९ को सन्दर्भमा आप्रवासी कामदारहरूको स्वदेश फिर्ता र पुनःएकीकरणका लागि नागरिक समाजको नीतिपत्र, २०७७

50 DOFE (2020). Retrive on 14 march, 2021 from www.dofe.gov.np

51 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

52 Mr. Harishchandra Ghimire, Joint Secretary of MOFA. Reintegration Workshop on October, 2020.

53 OECD (2020). Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming.

उतैको कामको अनुभवको आधारमा प्रस्तुत गरेका उद्यम-व्यवसायका योजना तथा प्रस्तावहरू स्वदेशी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवस्थाको आवश्यकताअनुसारका नहुन सक्छन् । यस्तो अवस्थामा उनीहरूको योजना तथा प्रस्तावहरूलाई स्थानीय व्यवस्था तथा आवश्यकताअनुसार परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्न लामो समय लाग्नुका साथै राज्यको आर्थिक दायित्व बढ्छ र उनीहरूको सहज पुनःएकीकरणमा कठिनाइ आउँछ⁵⁴

- विदेशमा आकर्षक तलब-सुविधामा काम गरेर फर्केका मध्यम वर्गीय कामदारहरूको स्वदेशमा पाउने रोजगारीमा उच्च तलब तथा सुविधाको माग तथा आकांक्षा हुन सक्छ । स्वदेशी श्रम बजारले उनीहरूको मागअनुसार तलब-सुविधा तत्काल पुऱ्याउन नसक्ने हुनाले उनीहरूको सहज पुनःएकीकरणमा कठिनाइ आउँछ;
- नेपालको सन्दर्भमा औपचारिक क्षेत्रहरूजस्तै कर्पोरेट, उद्यमशीलता आदिको अति कम विकास भएको अवस्थामा विदेशी भूमिमा हासिल गरेको उच्च दक्षता अनुभव, तथा प्राविधिक ज्ञान भएका आप्रवासी कामदारहरूले सो अनुसारको काम नपाउन सक्ने हुनाले उनीहरूको पुनःएकीकरणमा कठिनाइ आउँछ;
- उद्यम-व्यवसाय गर्न उद्यमी तथा व्यावसायीमा उच्च सामाजिक पुँजी तथा सामाजिक सम्बन्धको आवश्यकता पर्दछ । जीवनको अधिकांश उर्वर समय विदेशी भूमिमा विताएर फर्केका आप्रवासीहरूले सुरु गरेको उद्यम-व्यवसाय ठुलो सङ्ख्यामा असफल हुने गरेको विभिन्न तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् । यस्तो अवस्थामा आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणमा कठिनाइ आउन सक्छ⁵⁵ ।
- लामो समय विदेश बसाइको क्रममा फरक आर्थिक तथा सामाजिक परिवेशमा अभ्यस्त भएका आप्रवासी कामदारहरूलाई स्वदेशी सरकारले ल्याएका पुनःएकीकरणका कार्यक्रमप्रति आकर्षण तथा रुची नहुन तथा कम हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा राज्यले ल्याएका पुनःएकीकरणका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणका लागि प्रभावकारी हुन नसक्ने हुनाले पुनःएकीकरण कार्यमा कठिनाइ आउन सक्छ ।
- आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरणकार्यले समाजमा वर्ग विभाजन हुने सम्भावना बढाउँछ । नेपालमै बसिरहेकाहरूले आप्रवासीहरूलाई मद्दत गरेको तथा बढी प्राथमिकता प्रदान गरेकोमा असन्तुष्टी देखाउन तथा विरोध गर्न सक्छन् । यस्तो अवस्थामा पुनःएकीकरण कार्यमा कठिनाइ आउन सक्छ⁵⁶ ... आदि ।

आप्रवासन र पुनःआगमनको प्रकृतिले पुनःएकीकरण कार्यमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्ने हुनाले नेपाल जस्तो विकासशील मुलुकको सन्दर्भमा आप्रवासन र पुनःआगमनका प्रकृतिहरू बढी आकर्षित हुन्छन् । यस्तो परिस्थितिमा दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणका लागि आप्रवासन र पुनःआगमनका प्रकृतिहरूमा विशेष ध्यान दिनु अति आवश्यक हुन्छ । यस सम्बन्धमा गरिएका अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूले स्वदेश फर्केका आप्रवासीहरूको सहज, दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरणका लागि सुझाएका नीति,

54 IBID

55 IBID

56 IBID

योजना तथा कार्यक्रमहरू स्थानीय परिस्थितिअनुकूल हुने गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । यसका साथै यी चुनौतीहरूको सामना र समाधान गर्दै आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण कार्यलाई सहज, दीगो तथा प्रभावकारी बनाउन विभिन्न मुलुकहरूमा अवलम्बन गरिएका अभ्यासहरूलाई हाम्रो स्थानीय परिवेशअनुसार गहन अध्ययन/अनुसन्धान गरेर आवश्यक परिमार्जन गर्नुपर्दछ । हाम्रो जस्तै परिस्थिति तथा आर्थिक- सामाजिक संरचना भएका मुलुकहरूको आप्रवासन र पुनःएकीकरणका सफल अभ्यासहरूको सिको गरेर उपयुक्त तथा प्रभावकारी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू निर्माण गरी पुनःएकीकरण प्रक्रिया अघि बढाउनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

निष्कर्ष

IOM (2019) का अनुसार स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको समग्र पुनःएकीकरणमा मनोवैज्ञानिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक-कानुनी आयामको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । आप्रवासी कामदारहरूको स्वदेश फिर्ता तथा पुनःआगमन मुलुकको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण कडी बन्न सक्छ । तसर्थ यस क्रमलाई विकाससँग जोडेर हेर्नुपर्दछ स पुनःएकीकरणको कार्य आप्रवासी कामदारहरूको व्यवस्थापनका लागि मात्र नभई मुलुकको विकास तथा उन्नतिका लागि हो । कोभिड-१९ महामारीको प्राकृतिक विपत्तिले घेरिएको यस असहज परिस्थितिमा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले बाध्यतावश स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण गर्न सहयोग प्याकेज कार्यक्रम तथा विकास परियोजनाहरू कार्यान्वयनमा ल्याएर नमुना अभ्यासहरू गरिरहेका छन् । नेपालले पनि यस्ता नमुना अभ्यासहरू अवलम्बन तथा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ ।

नेपालको संविधान २०७२ तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ (दफा ११) अनुसार कानुनतः स्वदेश फर्किएका आप्रवासी कामदारहरूको पुनःएकीकरण कार्य नगरपालिका तथा गाउँपालिकाहरूको कानुनी दायित्व हो । यस विषय परिस्थितिमा भने सरोकारलाहरूको समन्वय र सहकार्यतामा प्रभावकारी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । दीगो तथा प्रभावकारी पुनःएकीकरण कार्यमा सङ्घीय सरकारले नेतृत्वदायी भूमिकामा रही यसको लागि प्रभावकारी नीति, योजना तथा एकीकृत कार्यक्रमहरू (ठुला तथा मझौला कृषि विकास कार्यक्रम तथा भौतिक पूर्वाधार निर्माणका परियोजनाहरूको सञ्चालन, बृहत् उद्यमशीलता विकास कार्यक्रम, ठुलो परिमाणमा आर्थिक सहयोग तथा अनुदान आदि) घोषणा गरेर यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई निर्देशन दिनुपर्दछ । यसको साथै कार्यान्वयनको अवस्था जानकारी लिई कार्यान्वयनमा अझ प्रभावकारिता ल्याउन विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहयोग तथा समन्वयमा आवधिक अनुगमन, मूल्याङ्कन गरी सुझाव उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

आप्रवासीहरूको स्वदेश पढनःआगमनका सकारात्मक पक्ष तथा फाइदाहरू धेरै छन् । उनीहरूको पढनःआगमनले मद्दलद्रकमा आर्थिक स्रोतका साथै दक्ष तथा अनुभवी जनशक्ति र नयाँ-नयाँ प्रविधिहरू भित्रिन्छन्, जसले मुलुकको विकासका कामहरू द्रूतगतिमा अघि बढाउन मद्दत पुऱ्याउँछन् । फाइदासँगसँगै

आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरणका क्रममा विभिन्न किसिमका चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको अध्ययन तथा अनुभवहरूले देखाएका छन् । नेपालीहरूको आप्रवासन मद्दलद्रकको कम विकास, गरिबी, १० वर्षिय सशस्त्र यद्दद्ध र रोजगारीका अवसरहरूको चरम् अभावका कारण आधारभूत जीवन धान्ने धौ-धौ परेको जटिल परिस्थिति र आप्रवासीहरूको पद्रनःआगमन पनि कोभिड-१९ महामारीका कारण बाध्यात्मक प्रकृतिको हो । इभ्रम् ९६६० का अनुसार बाध्यात्मक प्रकृतिको आप्रवासन तथा पुनःआगमन, स्वेच्छिक आप्रवासन तथा पुनःआगमनको तुलनामा असहज प्रकृतिको हुन्छ । स्वदेश फर्किएका आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरण कार्यमा विभिन्न किसिमका चुनौतीहरू तथा जटिल परिस्थितिहरूको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः पुनःएकीकरण प्रक्रियाका क्रममा देखापर्ने चुनौतीहरूको सामना गर्दै स्वदेश फर्किएका आप्रवासीहरूको पुनःएकीकरण कार्य र मुलुकको विकास निर्माणलाई प्राथमिकतामा राखी एकसाथ अधि बढाउनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

न्यायमा पहुँच र मानव अधिकार

यज्ञप्रसाद अधिकारी

सारसङ्क्षेप

स्थानीय तहमा रहेका न्यायिक समिति राजनीतिक प्रकृतिको भएकोले समितिले गर्ने गराउने मेलमिलाप र विवादको निरूपणमा प्रशस्त प्रश्न उठ्ने गरेका छन् । ती संयन्त्रले विश्वास आर्जनका लागि थप प्रयत्न गर्नु आवश्यक देखिन्छ । नेपालको न्यायप्रणाली महंगो र ढिलाइ हुनु चुनौतीको रूपमा रहेको देखिन्छ । वर्षौसम्म न्याय प्रक्रियामा समय लाग्ने कारणले न्याय पाए पनि त्यसको अनुभूति हुन सकेको छैन । न्यायमा ढिलाइ गर्नु नै न्याय नदिनुसरह हो (Justice delay Justice denied) भन्ने सिद्धान्तअनुसार पनि ढिलो प्राप्त हुने न्यायबाट जनताले न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति गर्न सकेका छैनन् । कानुनी जानकारीको अभाव, निर्णय प्रक्रिया लामो भन्नुभेटिलो हुनाले थप आर्थिक बोझ व्यहोर्नुपर्ने बाध्यता, पीडितसँग वस्तुनिष्ठ प्रमाणको अभाव, पीडितमैत्री व्यवहार र संरचनाको अभाव, उजुरी संयन्त्र र न्याय सम्पादनमा संलग्न निकायमा पर्याप्त स्रोतसाधन नहुनु, वैज्ञानिक अनुसन्धान नहुनु, गम्भीर कसुरमा पनि सामान्य सजाय गरिने, प्रतिवादीलाई सजायबाट उन्मुक्ति न्यायमा पहुँचको लागि अर्को चुनौतीको रूपमा रहेको छ । त्यस्तै एकातिर अधिकांश घटनामा उजुरी नै नपर्ने, घटनाबाहिर नआउने अवस्था छ भने अर्कोतिर उजुरी गरे पनि न्याय र राहत पाउन कठिनाइ, फैसला कार्यान्वयनका लागि चुनौती छ । अदालत र न्यायाधिकरण तथा न्यायिक समितिबाट भएका फैसला आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुने अवस्था छ । न्याय पहुँचमा चुनौती खडा गरेको छ । त्यस्तै छिटोछरितो न्यायका लागि विद्युतीय प्रविधि अहिलेको अपरिहार्य आवश्यकता हो ।

१ पृष्ठभूमि

लोककल्याणकारी र प्रजातान्त्रिक मुलुकमा न्यायमा पहुँचलाई मानव अधिकारको अनिवार्य पूर्वसर्तको रूपमा लिइन्छ । न्यायसम्बन्धी हक आधारभूत मौलिक अधिकार र मानव अधिकार पनि हो । कानूनद्वारा प्रदत्त हकअधिकारको हनन भएमा मर्का पर्ने पक्षले आफ्नो हकअधिकारको प्रत्याभूतिको लागि सर्वसुलभ छिटोछरितो न्यायिक उपचार पाउनु नै न्यायमा पहुँच हो । उपचारविनाको हकलाई अधिकारको रूपमा लिन मिल्दैन । त्यसैले कानूनद्वारा नागरिकलाई प्रदत्त अधिकारको उल्लङ्घन भएमा हरेक कानूनले कार्यविधिसहित उपचारको हकबारे कानूनमै स्पष्ट व्यवस्था गरेको हुन्छ । त्यसको लागि राज्यले संरचनागत, नीतिगत,

कानुनी र संस्थागत प्रबन्ध गरेको हुन्छ । समाजमा शान्ति र सुरक्षा कायम गर्न राज्यको प्रमुख कार्य हो । अपराधिक कार्यले सामाजिक सदभाव र शान्तिलाई विथोल्नेमात्र होइन, सार्वजनिक सुरक्षाको अनुभूति र विश्वासलाई नै ध्वस्त पार्दछ । हालसम्मको फौजदारी न्यायप्रणाली अपराध पीडितका गुमेका हकअधिकारको पुनःवहाली गर्नभन्दा पनि कसुरदारको न्यूनतम हकअधिकार संरक्षणका साथ तिनलाई सजाय भोगाउन बढी जोड दिँदै आएको देखिन्छ¹ । न्यायलाई सन्तुलनको दृष्टिकोणले मूल्याङ्कन गर्दा पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न सक्न परिस्थिति निर्माण गर्न जरूरी देखिन्छ । त्यसको लागि परम्परागत रूपमा रहेको फौजदारी न्यायप्रणाली, पीडित न्यायप्रणाली हुँदै पुनःस्थापकीय न्याय प्रणालीको सुरुआत भएको छ । जुनसुकै न्यायप्रणाली भए पनि त्यसको अन्तिम लक्ष्य भनेको सबैको न्यायमा पहुँच हो । न्यायमा सबैको समान पहुँच पुग्न सकेमा नै त्यो समाजले न्यायपूर्ण समाजको मान्यता पाउन सक्छ ।

नागरिकले आफुलाई संविधान, कानून र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि सम्झौताद्वारा प्रत्याभूत गरेका हकअधिकारको उल्लङ्घन भएमा शीघ्रता शीघ्र छिटोछरितो रूपमा न्याय पाउन सकेमा नै न्यायमा पहुँच रहेको भन्न सकिन्छ । छिटोछरितो न्याय पाउन सकेमा पीडितको राज्यप्रतिको भरोसामा वृद्धि हुन जान्छ । घरपरिवार र समाजमा रहेको विवाद र आपसी द्वन्द्वको छिटोछरितो समाधान हुन पुग्दछ । राज्यका हरेक निकायको ध्यान शान्ति समृद्धि र विकासमा केन्द्रित हुन मद्दत पुग्दछ । न्यायमा पहुँच स्थापित हुनका लागि न्यायिक निकायहरू कानूनबमोजिम गठित न्यायिक समितिका अतिरिक्त राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग विषयगत अन्य आयोगहरूद्वारा अधिकारको प्रचलन गराउने कार्यलाई समेत बुझाउँदछ । अर्थात न्यायमा पहुँचता भन्नाले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम निकायले न्याय प्रशासनको माध्यमबाट वैयक्तिक स्वतन्त्रता र अधिकारको पुनःस्थापना गर्ने सामर्थ्य र अवसरलाई बुझाउँदछ ।²

न्यायमा पहुँच राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको विषय पनि हो । त्यसैले देशको संविधान, कानून र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि सम्झौताद्वारा प्रदत्त हकअधिकारको उल्लङ्घन भएको अवस्थामा समयमै कानूनबमोजिम न्याय तथा उपचार पाउनु नै न्यायमा पहुँच हो । न्यायिक निकाय, अर्धन्यायिक वा प्रशासनिक निकायबाट गरिने निर्णय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, अन्य विषयगत आयोग तथा न्याय सम्पादनका वैकल्पिक विधि, मेलमिलाप पद्धति लगायतका क्षेत्र न्यायमा पहुँचभित्र पर्दछन् । ती निकायबाट निष्पक्ष सुनुवाइका सिद्धान्तको अवलम्बन गरी सम्पादन गरिने न्याय नै आमनागरिकको न्यायमा पहुँचको सुनिश्चितता गर्दछ, भन्न सकिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रमअनुसार पीडितको मुद्दा अदालतसम्म पुऱ्याएर वा पीडितलाई निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराएरमात्रै न्याय प्राप्त हुन्छ भन्ने छैन । पर्याप्त र भरपर्दो न्यायका लागि पीडकलाई कानूनबमोजिम कारवाही वा अभियोजन गरी दण्डसजायको व्यवस्था, पीडितलाई परिपूरण तथा उचित क्षतिपूर्तिसहित सन्तुष्टी, पुनः गल्ती नदोहोऱ्याउने प्रतिवद्धताजस्ता व्यवस्थाहरू पर्दछन् । मूलत अपराध पीडितका हकअन्तर्गत मुद्दाको कारवाही प्रक्रियाबारे जानकारी पाउने, स्वास्थ्योपचार, मनोसामाजिक

1 पुनःस्थापकीय न्याय र राष्ट्रिय कानुन अध्ययन प्रतिवेदन २०७३ पृ.१ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान नेपाल काठमाडौं

2 न्यायमा पहुँच आयोगको वार्षिक कार्ययोजना, सर्वोच्च अदालत, २०७२।२०७३, पृ.४

परामर्श, आर्थिक परिपूरण आदि हक यसभित्र पर्दछन् ।³

नेपालमा फौजदारी मुद्दामा अपराध पीडित, लैङ्गिक हिंसा पीडित व्यक्ति, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, आप्रवासी कामदार, उत्पीडित वर्ग, किसान, श्रमिक, असहाय र आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग नै न्यायमा पहुँचबाट वञ्चित रहेका छन् । ती वर्गका व्यक्ति नै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारका अतिरिक्त आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारबाट विभेदमा रहेकाले नै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो रणनीतिक योजनाका सीमान्तकृत वर्गका अधिकारलाई प्राथमिकता क्षेत्रभित्र समावेश गरेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वको तुलनामा नेपालमा मानव अधिकारको अवस्था केही सुधार आए पनि नागरिकले कानुनी शासन तथा शान्तिसुरक्षाको पूर्णरूपले महसुस गर्न सकेका छैनन् । द्वन्द्व तथा सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा भएका मानव अधिकारको हनन् तथा ज्यादतिका घटनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले अझैसम्म पनि स्वच्छ रूपमा न्याय पाउने अधिकारको प्रत्याभूत हुन सकेको छैन । समाजमा सीमान्तकृत र अति सीमान्तकृत समुदाय र वर्ग नै कमजोर हुने भएकाले कमजोर वर्गमाथि अपराध र ज्यादति बढी हुने गर्दछ । अपराधीबाट पीडित र प्रभावितहरूको न्यायमा पहुँचबाट नै मानव अधिकारको सुदृढ हुन सक्दछ ।⁴

त्यसैले अपराध पीडितलाई न्यायमा पहुँच पुऱ्याउनका लागि पीडितको सशक्तिकरणका अतिरिक्त अधिकार मुखी अवधारणालाई व्यवहारमा उतार्न आवश्यक देखिन्छ । पीडितलाई सशक्तिकरण गर्न सकेमा नै संविधान र कानून प्रदत्त मानव अधिकारबारे जानकारी प्राप्त हुने, निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने, मनोविमर्श सेवा, अन्तरिम राहत, परिपूरण, सुरक्षित आवास, आर्थिक, भौतिक, सामाजिक सुरक्षा क्षतिपुर्ति लगायतका अधिकारबाट न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । राज्यको स्रोत, साधनबाट विमुख सुविधाविहीन उत्पीडित र विभेदमा परेका समुदायका महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिकउपर विभेद, हत्या हिंसा, दुर्व्यवहारका घटना बढ्दै गएकोले ती समुदायको न्यायमा पहुँच हुनु नै मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण हुनु पनि हो । यसतर्फ राज्यका निकाय लगायत सबै सरोकारवालाबीच थप र प्रभावकारी समन्वय र सहकार्य हुन आवश्यक छ ।

२. न्यायमा पहुँचसम्बन्धी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून

हरेक समाजमा अपराध हुन्छ । कानूनको शासन पालना भएका लोकतान्त्रिक मुलुकमा अपराधको पारदर्शी, विश्वासनीय अनुसन्धान गरी अपराधमा संलग्न व्यक्ति समूहलाई कानुनी दायरामाल्याई दण्ड सजाय दिलाउनु, पीडितलाई सुरक्षासहित परिपूरण, राहत उपलब्ध गराइ न्यायमा पहुँच स्थापित हुन पुग्दछ । न्यायमा सहज र सरल रूपमा पहुँच कायम गर्नु कानुनी शासनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । सीमान्तकृत वर्गको न्यायमा पहुँचसम्बन्धी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थालाई उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

3 अपराध तथा शक्तिको दुरुपयोगबाट पीडितको न्यायका आधारभूत सिद्धान्तसम्बन्धी घोषणापत्र १९८५ को धारा ३

4 रणनीतिक योजना २०१५-२०२०, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७१, पृ. १८

२.१ न्यायमा पहुँचसम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान (२०७२) ले जातीय, क्षेत्रिय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेश स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानुनी राज्यको अवधारणा^५ लगायतका विषयलाई प्रस्तावनामै उल्लेख गरेको छ। संविधानको सबै प्रकारका विभेदलाई अन्त्य गर्दै मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्धन गर्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। त्यसै गरी संविधानले मौलिक हकमा परम्परागत राजनीतिक र नागरिक अधिकारका अतिरिक्त आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारलाई समेत विशेष संरक्षण गरेको छ। यसका अतिरिक्त मानव अधिकारका नविनतम अवधारणाअन्तर्गत वातावरण र विकासका अधिकार^६ सामूहिक अधिकार र सीमान्तकृत समुदायमा अधिकारलाई मौलिक हकमा संरक्षण गरेको पाइन्छ।

२.२ मौलिक हकसम्बन्धी व्यवस्था

समानता र अविभेद

समानता र अविभेदको सिद्धान्तका आधारमा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने विषयलाई संविधानको मौलिक हकमै व्यवस्था गरेको छ। सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टीले पिछडीएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लीम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, असक्त वा असहाय, पिछडिएका क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न र खसआर्य लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था समेत गर्ने गरी सकारात्मक विभेदको सिद्धान्तलाई अंगिकार गरेको छ।^७ यसको उद्देश्य नागरिकबीच वास्तविक समानता सुनिश्चितता गर्नु रहेको छ। सीमान्तकृत समुदायको विकास, संरक्षण र सशक्तिकरणका लागि न्यायमा पहुँच वृद्धि पहिलो खुड्किलो हो। त्यसका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले कानून बनाएर विशेष व्यवस्था गरी ती समुदायको मानव अधिकार संरक्षण, संवर्धन र परिपालना गर्नुपर्ने देखिन्छ।

न्यायसम्बन्धी हक :

न्यायसम्बन्धी हक मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण अधिकार हो। प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हकलाई मौलिक हकमा समावेश गरेको छ।^८ संविधानतः त्यसमा असमर्थ पक्षलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने हकलाई सुनिश्चित

५ नेपालको संविधानको प्रस्तावना

६ ऐ.ऐ. धारा ३० को उपधारा (३)

७ ऐ.ऐ. धारा १८ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश

८ ऐ.ऐ. धारा २० को उपधारा ९

गरिएको छ । यस हकबाट पीडितको न्यायमा पहुँचको बाटो प्रशस्त गर्न सक्ने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानूनव्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने, कसुरदार प्रमाणित नहुञ्जेल कसुरदार नमानिने, आफूविरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने जस्ता फौजदारी न्यायका आधारभूत सिद्धान्तलाई मौलिक हकमा समावेश गरेको छ ।

अपराध पीडितको हक :

नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलोपल्ट अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हकलाई मौलिक हकमा समावेश गरेको छ । त्यस्तै अपराध पीडितलाई कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने हकलाई सुनिश्चित गरेको छ ।⁹ अपराध पीडितलाई न्यायमा पहुँचको लागि मौलिक हकको व्यवस्थाले कोसेढुङ्गाको रूपमा काम गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

महिलाको हक

समानताको हकअन्तर्गत लैङ्गिक समानता र भेदभावलाई निषेध गर्नुको अतिरिक्त मौलिक हकमा महिलाको हकसम्बन्धी विशेष संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । लैङ्गिक भेदभाव र हिंसा अन्त्य गर्ने संविधानको परिकल्पनालाई पूरा गर्न प्रत्याभूत महिलाको हकले प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको सुनिश्चितता गरेको छ । महिलाविरुद्ध शारिरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने, त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ ।¹⁰ त्यसका अतिरिक्त राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ । त्यसै गरी शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हकको संवैधानिक सुनिश्चितता गरेको छ ।¹¹

बालबालिकाको हक

राज्यबाट विशेष संरक्षण गर्नुपर्ने सीमान्तकृत वर्ग बालबालिका पनि हुन् । बाल बचाउ, बाल सहभागिता, बाल विकास र बाल संरक्षणजस्ता बाल अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तलाई संविधानको मौलिक हकमा समावेश गरेको छ । बाल विवाह, गैरकानुनी ओसारपोसार र अपहरण गर्न, बन्धक राख्न निषेध गरेको छ । त्यसका अतिरिक्त बालबालिकालाई शारिरिक, मानसिक, यौनजन्य वा कुनै प्रकारको शोषण गर्न नपाइने, शारिरिक वा मानसिक यातना दिन नपाइने व्यवस्था मौलिक हकमा¹² सुनिश्चित गरेको छ ।

असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हकको सुनिश्चित गरेको छ । प्रत्येक बालबालिकालाई बालअनुकूल

9 ऐ.ऐ. धारा २१ को उपधारा (२)

10 ऐ.ऐ. धारा ३८ को उपधारा (३)

11 ऐ.ऐ. धारा ३८ को उपधारा (५)

12 ऐ.ऐ. धारा ३९ को उपधारा (७)

न्यायको हकको सुनिश्चितता संविधानले गरेको पाइन्छ । यसबाट बालबालिकाको न्यायमा पहुँचलाई सुनिश्चितता गराउने विश्वास लिन सकिन्छ ।

दलितको हक

राज्यका सबै निकायमा दलितलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकलाई संविधानले मौलिक हकमा सुनिश्चित गरेको छ । दलित समुदायको सशक्तिकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिने, दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानूनबमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको अधिकार, प्राविधिक र व्यावसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि विशेष व्यवस्था¹³ गरिने उल्लेख छ ।

त्यसै गरी स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिने, आफ्नो परम्परागत पेसा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको प्रयोग, संरक्षण र विकास गर्ने हक हुनेछ भने परम्परागत पेसासँग सम्बन्धित आधुनिक व्यवसायमा प्राथमिकताका साथ आवश्यक सीप र स्रोत उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानूनबमोजिम एकपल्ट जमीन उपलब्ध गराउने र आवासविहीन दलितलाई कानूनबमोजिम बसोबास व्यवस्था गर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । दलित समुदायलाई प्रदत्त सुविधा दलित महिला, पुरुष र सबै समुदायमा रहेका दलितले समानुपातिक रूपमा प्राप्त गर्ने गरी न्यायोचित वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

संविधान प्रदत्त मौलिक हकबाट दलित समुदायको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारका अतिरिक्त नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको समेत संरक्षण गरेको देखिन्छ ।

जेष्ठ नागरिकको हक

जेष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सामाजिक सुरक्षाको हक, संविधानको मौलिक हकमा सुनिश्चित गरेको छ ।¹⁴ उपरोक्त अधिकारले जेष्ठ नागरिकलाई सामाजिक न्यायसहित न्यायमा पहुँचलाई सहज हुने देखिन्छ ।

सामाजिक न्यायको हक

सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुस्लिम, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत, पिछडा वर्ग, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न, खस आर्यलाई समावेशी, समानुपातिक सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक सुनिश्चित गरेको छ ।¹⁵

13 ऐ.ऐ. धारा ४० को उपधारा (२)

14 ऐ.ऐ. धारा ४१

15 ऐ.ऐ. धारा ४२ को उपधारा (१)

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई संविधानको मौलिक हकअन्तर्गत समानताको हक¹⁶ सामाजिक न्यायको हक¹⁷ अन्तर्गत विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हकका¹⁸ अतिरिक्त न्याय एवम् उचित सम्मानसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुनबमोजिम प्राथमिकता साथ अवसर पाउने हक तथा सामाजिक सुरक्षाको हक¹⁹ सुनिश्चित गरेको छ।

आप्रवासी कामदारको अधिकार

वैदेशिक रोजगारीलाई शोषणमुक्त, सुरक्षित र व्यवस्थित गर्न तथा श्रमिकको रोजगारी र अधिकारको प्रत्याभूति गर्न, वैदेशिक रोजगारीबाट आर्जन भएको पुँजी, सीप, प्रविधि र अनुभवलाई स्वदेशमा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगाउन प्रोत्साहन गर्ने, श्रम र रोजगारसम्बन्धी राज्यको नीति रहने उल्लेख गरेको छ।²⁰

कैदीबन्दीको अधिकार

कैदीबन्दीका अधिकार प्रत्याभूतिका लागि फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक,²¹ अन्तर्गत पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना अभियुक्तलाई दिनुपर्ने, आफूले रोजेको कानुनव्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने, कसुर गर्दाको अवस्थामा कानुनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय नगरिने, कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइएको हक हुने, असमर्थ पक्षलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने हकजस्ता आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूति कैदी बन्दीलाई प्रदान गरेको छ।²² कारागार वा थुनामा करकापको आधारमा सविती नगराइने, शारिरिक र मानसिक यातना दिन नमिल्ने, यातना दिने कार्य दण्डनीय भई पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने²³ जस्ता व्यवस्थाले कैदीबन्दीका अधिकार संरक्षण गर्ने उद्देश्य लिएको पाइन्छ। यसबाट थुनामा रहेका कैदीबन्दीको न्यायमा पहुँचलाई मद्दत पुग्ने देखिन्छ।

मानव अधिकार कार्ययोजना र न्यायमा पहुँच

नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्बाट २०७७ असोज २७ गतेको निर्णयानुसार लागु भएको मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजनाले न्यायमा पहुँचलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। मूलत नेपालको संविधान, संविधान कार्यान्वयन गर्न वनेको कानुन आवधिक योजना, सर्वोच्च अदालतका फैसला तथा निर्देशनात्मक

16 ऐ.ऐ. धारा १८ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश

17 ऐ.ऐ. धारा ४२

18 ऐ.ऐ. धारा ४२ को उपधारा (३)

19 ऐ.ऐ. धारा ४३

20 ऐ.ऐ. धारा ५१ को (भ) (६)

21 ऐ.ऐ. धारा २०

22 ऐ.ऐ. धारा २० को उपधारा (१०)

23 ऐ.ऐ. धारा २२ को उपधारा (२)

आदेश, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सिफारिस विश्वव्यापी आवधिक पुनरावलोकनअन्तर्गतका सिफारिस, नेपाल पक्ष भएका महासन्धिअन्तर्गतका समितिबाट प्राप्त सिफारिस समेतका आधारमा नेपाली जनताको मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण तथा प्रवर्धन गर्ने विषय कार्ययोजनामा समेटिएका छन् । न्यायमा पहुँचका लागि बाल अधिकार तथा बाल न्याय सामाजिक न्याय, लक्षित वर्गको संरक्षण, सशक्तिकरण र विकास कानुनी सुधार र न्याय प्रशासन हिरासत तथा कारागार सुधार, सडकमणकालीन न्यायजस्ता विषयलाई प्राथमिकता क्षेत्रमा राखेको छ । जसअन्तर्गत न्यायमा पहुँच विस्तारका लागि कानुन र कार्यविधिमा सुधार गर्ने, एकीकृत कानुनी सहायता नीति २०७६ को प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, निःशुल्क कानुनी सहायतासम्बन्धी कानुनमा आवश्यक परिमार्जन गर्ने, निःशुल्क कानुनी सहायतासम्बन्धी कानुनी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, एकद्वार प्रणालीबाट निःशुल्क कानुनी सहायता प्रदान गर्ने जस्ता क्रियाकलाप रहेको छ ।

यसका अतिरिक्त न्यायपालिकाको चौथो पञ्च वर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्ने जस्ता विषयलाई प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ । त्यस्तै साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कानुन तर्जमा गरी लागु गर्ने, साक्षी परीक्षण एवम् प्रमाण प्रस्तुतिमा सूचना प्रविधिको प्रयोगको विस्तार गर्ने, अपराध पीडितले आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने, अपराध पीडितलाई पुगेको क्षतिबापत क्षतिपूर्ति वा राहत उपलब्ध गराउने अपराध पीडितको सामाजिक पुनःस्थापनासम्बन्धी योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने जस्ता क्रियाकलाप राष्ट्रिय कार्ययोजनाले सम्बोधन गरेको छ²⁴ । कुनै पनि मुलुकमा न्यायमा पहुँच सहज छ, छैन भनी यकीन गर्न केही आधारभूत मापदण्ड प्रयोग गर्ने गरिएको छ । ती मापदण्डलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः²⁵

१. **कानुनी व्यवस्था** : सम्बन्धित व्यक्तिको अधिकार संरक्षणका लागि त्यस देशको राष्ट्रिय कानुनमा रहेको व्यवस्थाको प्रभावकारिता कस्तो छ र ती कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि संयन्त्रको विकास गरिएको छ, छैन र ती संयन्त्रको प्रभावकारीता कस्तो छ, भन्ने बारेमा मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ।

२. **कानुनी साक्षरता** : विद्यमान कानुन र कानुनअन्तर्गत गठित संयन्त्रको बारेमा पीडित/प्रभावित व्यक्तिलाई कानुनी साक्षरता कस्तो छ ? ती संयन्त्रबारे जानकारी छ/छैन ? भन्ने बारेमा कानुनी साक्षरताको अवस्था र स्तरबारे जानकारी लिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

३. **निःशुल्क कानुनी सहायता** : कमजोर वर्गको न्यायमा पहुँचको लागि निःशुल्क कानुनी सहायताको अवस्था कस्तो छ ? निःशुल्क कानुनी सहायताको प्रभावकारीता र गुणस्तरीय सेवाबारे सेवाग्राहीको विश्वास कस्तो छ ? सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्तिले कानुनी सहायता सेवा माग्न आउने र त्यसको सहज पहुँचको अवस्थाबारे विश्लेषण हुनुपर्दछ ।

४. **न्यायमा पहुँच** : राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले सुनिश्चित गरेको मानव अधिकारका विषयमा

24 मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना आ.व. २०७७/२०७८-२०८१/८२ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय सिंहदरवार काठमाडौँ पृ.१० २०७७

25 [www.http://accesstojustice.ca/about/what-is-access-to-justice/](http://accesstojustice.ca/about/what-is-access-to-justice/)

उल्लङ्घनको अवस्था हेरी पीडितले न्यायिक र अर्धन्यायिक निकायबाट निष्पक्ष सुनुवाइको आधारमा न्याय पाउनु नै न्यायमा पहुँच हो । न्यायिक उपचारभित्र अदालत वा न्यायिक समिति, ट्रिब्युनलमार्फत उपलब्ध गराउने न्याय पर्दछ भने अर्धन्यायिक निकाय (प्रशासनिक निकाय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग लगायत विषयगत आयोगहरू) तथा न्यायनिरूपणका लागि गठित, वैकल्पिक विवाद समाधानका निकायबाट गर्ने आदेश, मेलमिलाप आदि पर्दछन् । ती निकायबाट न्याय पाउन पीडितलाई कतिको सहज छ, भौगोलिक सुगमता न्याय सम्पादन गर्ने कार्यविधि र प्रक्रियाको सहजता र सरलताजस्ता विषयबाट नै न्यायमा पहुँचको अवस्था मापन गर्न सकिन्छ ।

५. स्वच्छता : सीमान्तकृत पीडितले आफूलाई अन्याय परेको विषयमा उजुरी जाहेरी वा निवेदन दर्ता गर्नका लागि ती संयन्त्रमा पीडितको सहज र निर्बाध पहुँचको लागि अपाङ्गमैत्री संरचना, दोभाषेको व्यवस्था, हेल्प डेस्कको व्यवस्थाले विशेष महत्त्व राख्ने गर्दछ । उजुरी दर्ता गर्न कुनै बाधाव्यवधान छन्/छैनन् ? कति छिटोछरितो रूपमा विवाद समाधान गरिएका छन् र त्यो कतिको निष्पक्ष तथा पारदर्शी छ, भन्ने बारेमा मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ।

६. न्यायिक निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चितता : कानूनबमोजिमको न्यायिक निर्णयले मात्र न्यायमा पहुँच सुनिश्चित हुन सक्दैन । त्यस्ता निर्णयको समयमै कार्यान्वयन गर्नपूर्व शर्त हो । निर्णय कार्यान्वयनको सुनिश्चितताले नै न्यायिक निकायको वैधता सुनिश्चित गराउदछ । न्यायिक निकायप्रति जनआस्था र विश्वास नै निर्णयको परिपालनाको प्रभावकारीतामा निर्भर गर्दछ ।²⁶

मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र न्यायमा पहुँच

सीमान्तकृत समुदाय नै आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा कमजोर अवस्थामा रहेको हुन्छन् । असहाय र सीमान्तकृत समुदायको सहारा भनेकै कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हो । न्यायमा सहज पहुँच कायम गर्नु कानुनी शासन र मानव अधिकारको अनिवार्य सर्तको रूपमा रहेका हुन्छ । सीमान्तकृत समुदायअन्तर्गत महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिला, ग्रामिण महिला, बालबालिका, आदिवासी जनजाति, जेष्ठ नागरिक आदि पर्दछन् । ती समुदायका पीडितका लागि न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको मापदण्डअन्तर्गत कानुनी उपचारको हक महत्त्वपूर्ण रूपमा जोडिएर आउछ । उपचारविनाको हकको कुनै महत्त्व रहदैन । मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि सम्भौता र मापदण्डले उपचारको हकको सुनिश्चितता गरेको छ । पीडितले स्वतन्त्र तथा सक्षम निकायबाट प्रभावकारी न्याय पाउने विषय न्यायमा पहुँचभित्र पर्दछ । फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनको लागि फौजदारी अपराधको प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजन गरी आरोपितले दण्ड भोगनुपर्ने र पीडितलाई राहत, परिपूरण, क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना, सन्तुष्टी तथा उल्लङ्घनका घटना पुनः नदोहोरिने प्रत्याभूति न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अन्तर्गत पर्दछन् ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा संविधान तथा कानूनले सुनिश्चित गरेका अधिकारको उल्लङ्घनमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सक्षम राष्ट्रिय अदालत वा न्यायाधिकरणमार्फत प्रभावकारी उपचार

26 लैङ्गिक हिंसा पीडितको न्यायमा पहुँच : एक सङ्क्षिप्त अध्ययन, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, मनमैजु, काठमाडौं

पाउने हक हुनेछ भन्ने उल्लेख छ²⁷ । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले अधिकार र स्वतन्त्रता उल्लङ्घन भएका कुनै पनि व्यक्तिले प्रभावकारी उपचार पाउने छ²⁸ भन्ने स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ । त्यस्तो उपचार दाबी गर्न पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको अधिकारभित्र पर्दछ ।

महिला अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण तथा न्यायमा पहुँचका लागि कानुनी उपचार र परिपूरण सुनिश्चित गर्नुपर्ने र पुरुषसह न्यायमा पहुँचको स्थिति सिर्जना गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व हो । महिलाको नागरिक, राजनैतिक र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न राज्यले उल्लिखित सबै क्षेत्रमा ठोस कदम र विशेष उपाय चाल्नुपर्नेमा महिला अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले जोड दिएको छ ।²⁹

त्यस्तै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, खाद्यान्न, आवासजस्ता आधारभूत अधिकारहरू जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा कुनै प्रकारको भेदभावविना उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ ।³⁰

जातीय भेदभाव उन्मूलन महासन्धिले जातिय विभेदको निषेध र निर्मूल गर्न सक्षम अदालतबाट न्याय प्रदान गर्ने राज्यका सबै अङ्गका अगाडि समान व्यवहार पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । त्यसै गरी सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरण र अन्य राष्ट्रिय संस्थाहरूमार्फत जातीय भेदभावविरुद्धको कुनै पनि कार्यले कसैको मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताको हननविरुद्ध प्रभावकारी सुरक्षा र उपचार पाउने हक हुनेछ । त्यस्तो भेदभावको कारणले भएको कुनै पनि क्षतिको लागि उपयुक्त र उचित क्षतिपूर्ति वा सन्तुष्टी पाउने अधिकारसमेत महासन्धिले सुनिश्चित गरेको छ ।³¹

त्यसै गरी बाल अधिकार महासन्धि १९८९, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६, आप्रवासी कामदार तथा तिनीहरूको परिवारको सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९९० लगायतका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित महासन्धिले न्यायमा पहुँचको व्यवस्थासहित उपचारको हकको सुनिश्चित गरेको छ ।

नेपालको कानूनले नेपालको संसदबाट अनुमोदन सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल पक्षराष्ट्र भएको कुनै महासन्धिको व्यवस्था प्रचलित कानूनसँग बाभिएमा सो महासन्धिको प्रयोजनका लागि बाँभिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ । तत्सम्बन्धमा महासन्धिको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागु हुनेछ ।³² त्यसका अतिरिक्त मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्ने राज्यको दायित्व रहने ³³उल्लेख गरेको छ । त्यसैले नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सम्भौताको

27 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा ८

28 नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा २ को उपधारा (२)

29 महिलाविरुद्धका सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि १९७९ को धारा ४ को उपधारा (१)

30 आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा २(२)

31 सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ को धारा ६

32 नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को धारा ९ को उपधारा (२)

33 नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ५२

सम्मान, संरक्षण, संवर्धन र परिपालना गर्ने राज्यको दायित्व भएकाले मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको कार्यान्वयनबाट कमजोर वर्गको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न मद्दत मिल्ने देखिन्छ।

न्यायमा पहुँच र मानव अधिकार

नेपालको संविधान, नेपाल कानून तथा नेपालले पक्षराष्ट्रको रूपमा अङ्गीकार गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले न्यायमा पहुँचको विषयलाई केन्द्रविन्दुमा राखेको छ। नागरिक र राजनीतिक अधिकार अतिरिक्त आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई नेपालको संविधानले मानव अधिकारको रूपमा अंगाल्दै गरिब, कमजोर र जोखिममा रहेका समुदायको न्यायमा पहुँच सिर्जनामा अझ बढ्ता जोड दिएको देखिन्छ। नेपालको संविधानले निःशुल्क कानुनी सहायता³⁴, क्षतिपूर्तिको हक तथा पीडितको अधिकार³⁵ जस्ता विषयलाई मौलिक अधिकारका रूपमा आत्मसात गरेको छ। त्यस्तै उल्लिखित अधिकारको कार्यान्वयनलाई प्रत्याभूत गर्न भने राज्यलाई आवश्यक सम्पूर्ण कानूनहरू निर्माण गर्ने दायित्व र जिम्मेवारी तोकेको छ।

न्यायपालिकाका अतिरिक्त स्थानीय तहमा न्यायिक समितिबाट समेत सामाजिक न्याय, अविभेदीय अधिकार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, सामूहिक अधिकार, आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारसँग सम्बन्धित कतिपय नयाँ अधिकारहरूलाई संरक्षण गर्नपर्ने जिम्मेवारी रहेको छ।

विशेषतः महिला, गरिब तथा पछाडि पारिएका वर्गको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्न संविधानले संरक्षणात्मक संयन्त्रहरूको परिकल्पना गरेको छ। रिट क्षेत्राधिकारसहितको तीन तहको न्यायालय तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेशी आयोग, थारू आयोग र स्थानीय तहको न्यायिक समितिजस्ता राज्यका संयन्त्रको सवलीकरणले सीमान्तकृत समुदायको हकअधिकारको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्न योगदान पुग्ने देखिन्छ।

स्थानीय तहअन्तर्गत न्यायिक समितिले आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्रका विवाद निरूपण गर्न गाउँपालिका वा नगरपालिकाले प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय न्यायिक समिति रहने व्यवस्था गरेको छ।³⁶ न्यायिक समितिमा गाउँसभा वा नगर सभाबाट आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्यहरू रहने³⁷ उल्लेख छ। न्यायिक समिति राजनीतिक व्यक्तिको नेतृत्वमा रहने भएपनि न्यायका आधारभूत मूल्यमान्यतालाई आत्मसात गर्नुपर्ने हुन्छ। संविधानमा न्यायप्रणालीलाई जनताको घरदौलोमा पुऱ्याउने जिम्मेवारी न्यायिक समितिलाई तोकेकोले यसको थप दायित्व पनि छ।

मेलमिलाप पद्धति र न्यायमा पहुँच

मानव अधिकार व्यक्तिगत मर्यादासँग प्रत्यक्ष रूपमा गाँसिएको विषय हो। मानव अधिकारका दुई प्रमुख

34 नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (१०)

35 ऐ.ऐ. धारा २१ को उपधारा (२)

36 नेपालको संविधानको धारा २१७ को उपधारा (१)

37 ऐ.ऐ. उपधारा (२)

महासन्धिहरू नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको प्रस्तावनाले नै मानव अधिकारलाई व्यक्तिमा अन्तरनिहित मानवीय सम्मान र मर्यादालाई जोड दिएको पाइन्छ ।

मानव अधिकारका अति आवश्यक मूल्यमान्यताको पालना गर्न गराउन कमजोर वर्गलाई निरन्तर सशक्तिकरण गर्नु आवश्यक हुन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकारको उच्चायुक्तको कार्यालयले यसलाई मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनका लागि मानव अधिकारको निश्चित मापदण्डमा आधारित कार्यगत रूपमा निर्देशित मानव विकासको प्रक्रियाको लागि अवधारणात्मक ढाँचाको रूपमा परिभाषित समेत गरेको छ । न्यायिक समितिले न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिका लागि मेलमिलाप वा विवाद निरूपणको माध्यमबाट विवादको समाधान गर्दा देहायका विषयमा विशेष ख्याल राख्नुपर्ने हुन्छ ।

मेलमिलापको महत्त्वपूर्ण ंइदा भनेकै यसले विवादित पक्षहरूका बीच जीतजीतको अवस्था सिर्जना गर्दछ । अदालतको हारजीत हुने निर्णयभन्दा मेलमिलाप प्रक्रिया भिन्न छ । यसले अन्तवगत्वा पक्षहरूको बीचको सम्बन्धलाई मजबुत बनाउन सहयोग गर्दछ । मेलमिलाप एक स्वविवेकीय प्रक्रिया पनि हो । अधिकारमुखी दृष्टिकोणले दुवै विवादका पक्षलाई कानूनभन्दा पनि बाहिर रहेर आपसी समझदारीमा समस्या समाधान खोज्न प्रेरित गर्दछ, भने रुचि केन्द्रित मध्यस्थताले सहजिकरण, सञ्चार, वार्तालापको माध्यमद्वारा समस्याको समाधान रचनात्मक तरिकाले गरी विवादको समाधान गरिन्छ ।

नेपालमा न्यायमा पहुँचको अवस्था र चुनौती

नेपालको सन्दर्भमा मेलमिलाप तथा विवाद समाधानका अनौपचारिक उपायजस्ता विषयमा गरिएका अनुसन्धानहरूको परिणाम हेर्दा पीडित समुदायको दृष्टिकोणले त्यति धेरै सकारात्मक भएको पाइएको छैन । स्थानीय पंचायतीबाट बालिका बलात्कृत भएका घटनामा गर्भ रहे स्वीकार्ने सर्तमा गाउमै मिलापत्र गराइएका १८ वर्षिय राजेन्द्र बोहराले मिलापत्र भएको डेढ साता नबित्दै १२ वर्षिया सम्भ्रना कामीलाई बलात्कारपछि हत्या गरे ।³⁸ यी लगायत तराई क्षेत्रमा समेत फौजदारी अपराधमा मध्यस्थकर्ताले अति संवेदनशील प्रकृतिका मुद्दाहरूलाई समेत मेलमिलाप गर्ने प्रयास गरी सीमान्तकृत वर्गको अधिकारलाई अभू बढी सङ्कुचित बनाएको पाइन्छ । त्यसैले मेलमिलाप हरेक विवादमा निरूपणको एकमात्र अस्त्र वाण हुन सक्दैन । यसको प्रयोग तोकीएको क्षेत्राधिकारभित्र रही स्थानीय विवादहरूको बुद्धिमतापूर्वक समाधान भएमा नै सही अर्थमा न्यायमा पहुँच भएको मान्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको एक अध्ययनअनुसार जर्बरजस्ती करणीमा परेका महिलाको न्यायमा पहुँचबारे कारबाहीको अवस्था हेर्दा ७६ प्रतिशत आरोपित पुर्पक्षको लागि कारागार चलान भएको पाइन्छ भने अन्य आरोपित पीडक फरार भएको, बाल सुधार गृहमा रहेको र धरौटीमा छुटेको भन्ने पाइयो ।³⁹ त्यस्तै जर्बरजस्ती करणीजस्ता जघन्य फौजदारी अपराधका घटना राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, निर्वाचित

38 दिलबहादुर छन्त्याल, मिलापत्रमै टुंग्याइन्छ बलात्कार घटना, नागरिक दैनिक, २०७७ मङ्सिर १२ गते

39 जर्बरजस्ती करणीमा परेका महिलाको मानव अधिकार र न्यायमा पहुँचमा नेपाल प्रहरीको जवाफदेहिता अध्ययन प्रतिवेदन २०७६, पृ. २१, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

जनप्रतिनिधिसमेतको संलग्नतामा पञ्चायत बसी गाउँघरमै मिलाउने कार्यले पीडितको न्यायमा पहुँचमा गम्भीर असर पर्न गएको छ यद्यपि पञ्चायती नेपाली समाजमा विद्यमान परम्परागत न्यायप्रणालीको अवशेष हो । गाउँघरमा छरछिमेकका कतिपय सानातिना भैँभगडा लेनदेनका विवाद आफ्नै थाकथलोमा न्यायपूर्ण ढङ्गले मिलाउने पनि गरेका छन् । यसबाट विवाद समाधानको मौलिक रीतिथितिको जगेर्ना भएको छ भने सानातिना विवादमा सरकारी निकाय, अड्डा अदालत, प्रहरी त्यसमा अल्झिनु परेको छैन । यसका सकारात्मक पक्ष हुँदाहुँदै पनि कतिपय फौजदारी प्रकृतिका जर्बजस्ती करणीजस्ता घटना मिलाउने परिपाटीले आधुनिक राज्य तथा न्यायप्रणालीलाई नै चुनौती दिइरहेका देखिन्छन् । गाँउका ठुलाबडा अर्थात् पञ्च भलादमीको रोवहरमा मुद्दामामिला र घटनाहरू गाँउमै मिलाउँदा पीडितले होइन, टाठाबाठा, धनीमानी पहुँचवाला र पीडकले नै न्याय पाइरहेका छन्, जुन विडम्बनापूर्ण छ । अधिकांश निर्णय पीडितको विपक्षमा हुने यस्ता गैरकानुनी कार्यमा प्रहरी प्रशासनको समेत साथ देखिनु अझ आश्चर्यजनक छ⁴⁰ । जब आधुनिक न्यायप्रणाली अस्तित्वमा आएको आधा शताब्दीभन्दा बढी भइसक्दा र वर्तमान अवस्थामा स्थानीय तहमा न्यायिक समिति क्रियाशील हुँदासमेत गम्भीर प्रकृतिका मुद्दा-मामिला पनि कानुनले नचिनेको निकायले मिलाउन खोज्नु आफैँमा गैरकानुनी कार्य हो । सरकारवादी भई चलुपर्ने फौजदारी मुद्दा पनि पञ्चायतीले एकपछि अर्को गरी राज्यको कानुनलाई आफ्नो हातमा लिन खोजेको कारण पीडितको न्यायमा पहुँचमा गम्भीर अवरोध खडा भएको छ । जुन मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमात्र नभई कानुनी राज्य स्थापनामा व्यवधान खडा गर्ने कार्य हुन पञ्चायतीले फौजदारी मुद्दा मेलमिलाप/मिलापत्र गराउनु आफैँमा अक्षय्य अपराध हो ।

त्यस्तै वैदेशिक रोजगारीमा गएका आप्रवासी कामदार भर्ना अभ्यास र न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदनका अनुसार आप्रवासी कामदारको मानव अधिकार हनन्का घटनामा पीडितलाई आर्थिक राहत, क्षतिपूर्ति गराउने वा मेलमिलाप गराउने कार्य गरे पनि कामदार भर्ना गर्ने निकायलाई वैदेशिक रोजगारी ऐनअनुसार कारवाही नगरिएको उल्लेख छ ।⁴¹

यसका अतिरिक्त बालबालिकाको हक, जेष्ठ नागरिकको हक, आदिवासी जनजाति, दलित, सीमान्तकृत समुदायका अधिकार हनन्का घटनामा न्यायमा सबैको सहज पहुँच पुग्न सकेको छैन । स्थानीय तहमा रहेका न्यायिक समिति राजनीतिक प्रकृतिको भएकोले समितिले गर्ने गराउने मेलमिलाप र विवादको निरूपणमा प्रशस्त प्रश्न उठ्ने गरेका छन् । ती संयन्त्रले विश्वास आर्जनका लागि थप प्रयत्न गर्नु आवश्यक देखिन्छ । नेपालको न्यायप्रणाली महंगो र ढिलाइ हुनु चुनौतीको रूपमा रहेको देखिन्छ । वर्षौंसम्म न्याय प्रक्रियामा समय लाग्ने कारणले न्याय पाए पनि त्यसको अनुभूति हुन सकेको छैन । न्यायमा ढिलाई गर्नु न्याय नदिनुसरह हो (Justice delay Justice denied) भन्ने सिद्धान्तअनुसार पनि ढिलो प्राप्त हुने न्यायबाट जनताले न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति गर्न सकेका छैनन् । कानुनी जानकारीको अभाव, निर्णय प्रक्रिया लामो भन्फटिलो हुनाले थप आर्थिक बोझ व्यहोर्नुपर्ने बाध्यता, पीडितसँग वस्तुनिष्ठ प्रमाणको

40 सीमाविहीन पञ्चायती, सम्पादकीय कान्तिपुर दैनिक २०७७ असोज ४ गते

41 आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार अवस्था- आप्रवासी कामदार भर्ना अभ्यास र न्यायमा पहुँच विषयको अनुसन्धान प्रतिवेदन २०७६, पृ.१५५, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

अभाव, पीडितमैत्री व्यवहार र संरचनाको अभाव, उजुरी संयन्त्र र न्याय सम्पादनमा संलग्न निकायमा पर्याप्त स्रोतसाधन नहुनु, वैज्ञानिक अनुसन्धान नहुनु, गम्भीर कसुरमा पनि सामान्य सजाय गरिने, प्रतिवादीलाई सजायबाट उन्मुक्ति न्यायमा पहुँचको लागि अर्को चुनौतीको रूपमा रहेको छ । त्यस्तै एकातिर अधिकांश घटनामा उजुरी नै नपर्ने, घटना बाहिर नआउने अवस्था छ भने अर्कोतिर उजुरी गरे पनि न्याय र राहत पाउन कठिनाई, फैसला कार्यान्वयनका लागि चुनौती छ । अदालत र न्यायाधिकरण तथा न्यायिक समितिबाट भएका फैसला आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुने अवस्था छ । यसले न्यायमा पहुँचमा चुनौती खडा गरेको छ । त्यस्तै छिटोछरितो न्यायका लागि विद्युतीय प्रविधि अहिलेको अपरिहार्य आवश्यकता हो⁴² ।

निष्कर्ष:

नेपालमा न्यायमा पहुँच विषयलाई हेर्दा संवैधानिक व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको विषय, विद्यमान कानुनी व्यवस्था, नीति, नियम लगायत संरचनागत व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै विभिन्न तहका अदालत, न्यायिक समिति, न्यायाधिकरण लगायत वैकल्पिक रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, विषयगत रूपमा राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग जस्ता संवैधानिक निकायले मानव अधिकारको हनन्का घटनामा उजुरी ग्रहण गर्ने, छानबिन, अनुसन्धान गरी सिफारिस गर्ने दायित्व रहेको पाइन्छ । कतिपय संस्थामा भौतिक स्रोतसाधनको अभाव छ भने राज्यलाई जवाफदेही बनाउने दायित्व बोकेको संवैधानिक निकाय वर्षौंदेखि पदाधिकारीविहीन रहेका छन् ।⁴³ पदाधिकारीको अभावमा स्थापित संवैधानिक निकायले मानव अधिकारको हनन्को घटनामा सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्दैन । यसले पीडितको न्यायमा पहुँचमा बाधा मात्र होइन, अवरोध नै उत्पन्न भएको छ । यसका अतिरिक्त गठन भएका आयोग र समितिहरूमा पर्याप्त बजेट नहुनु, भौतिक र आर्थिक स्रोतसाधन, जनशक्ति नहुनु, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगकै सिफारिसको कार्यान्वयनको अवस्था हेर्दा करिब १३.६४ प्रतिशत पूर्ण कार्यान्वयन ३७.२४ आंशिक कार्यान्वयन र ४९.१२ प्रतिशत कार्यान्वयन नै नभएका सिफारिसको अवस्था हेर्दा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता व्यवहारमा लागु हुन सकेको छैन । नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रबाट समेत न्यायको सहज पहुँचमा खासै प्रगति गर्न सकेका छैनन् । फलस्वरूप पीडितको न्याय पाउने अधिकारबाट नै पीडित वञ्चितकरणमा परेका छन् ।

नेपालमा सीमान्तीकृत समुदायका अधिकांस नागरिक नै पीडित भएकाले पीडितको न्यायमा पहुँचका लागि पीडित र साक्षीको सुरक्षा र संरक्षण गरिनुपर्ने हुन्छ । त्यसो भएमा मात्र पीडितले न्याय प्रक्रियामा महत् गर्न सक्दछ । सीमान्तकृत वर्गको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार संरक्षण समुदाय स्तरमा गर्दै आयआर्जन र रोजगारीका थप अवसर सिर्जना गरिनुपर्दछ । सीमान्तीकृत वर्गको सशक्तिकरण गर्दै न्यायमा मानव अधिकारमुखी पद्धति स्थापित गर्न सकेमा नै कमजोर वर्गको न्यायमा पहुँच वृद्धि हुन गई यसले थप सार्थकता पाउने देखिन्छ । राज्यका निकाय सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय निकायसहित तीनै तहका सरकारको सहकार्य र समन्वयमा नै न्यायमा पहुँचको क्षेत्रमा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।

42 नविन खनाल, छिटो न्यायका लागि डिजिटल अदालत गोरखापत्र दैनिक २०७७ फागुन १० गते पृ.५

43 कान्तीपर दैनिक २०७७ मंसिर २५ गते

घृणायुक्त अभिव्यक्ति (Hate speech) र मानव अधिकार

वासुदेव वजगाई

सारसङ्क्षेप

कुनै पनि व्यक्ति वा समूहविरुद्ध घृणा फैल्याउने, होच्याउने, अपमानित गर्ने, भेदभाव गर्ने तथा हिंसा गर्न उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्यले दिइने अभिव्यक्तिलाई घृणायुक्त अभिव्यक्ति भनिन्छ, जसले सामाजिक मूल्यमान्यता, स्थिरता र शान्ति सुव्यवस्था समेतमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ। मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई सुनिश्चित गरेका छन् तर आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्दा अरूको अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने दायित्व पनि जोडिएर आउने सन्दर्भमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिले व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारमा नै प्रभाव पार्ने हुनाले घृणायुक्त अभिव्यक्तिलाई मानव अधिकारविरुद्धको कार्य मानिन्छ। जाति, धर्म, भाषा, राष्ट्रियता, वर्ण, वंश, लिङ्ग, राजनीतिक आस्था, विचार तथा सामाजिक एवम् आर्थिक अवस्थाको आधारमा निश्चित वर्ग वा समुदायका मानिसहरूलाई दमन गर्ने, भेदभाव गर्ने, होच्याउने वा अपमानित गर्ने मनसायले विश्वभर नै घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भइरहेको पाइन्छ। घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगले व्यक्ति वा समुदायको मानव अधिकार हनन् भएको तथा यसले हिंसालाई प्रोत्साहित गरी गम्भीर मानव अधिकार हनन्का घटनाहरूसमेत भएको तथ्यलाई मनन् गरी संयुक्त राष्ट्रसङ्घ तथा विभिन्न मुलुकहरूले यस्तो अभिव्यक्तिको रोकथामको लागि प्रयास गर्दै आएको पाइन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा विगतदेखि नै जाति, धर्म, वर्ग, लिङ्ग, राजनीतिक आस्था, शारीरिक अवस्था, स्वास्थ्य अवस्था लगायत विभिन्न आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुँदै आए पनि यसको रोकथाम तथा नियन्त्रणको लागि खासै पहल हुन सकेको छैन। पछिल्लो समयमा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग बढ्दै गएको र यसको दुरुपयोग गरी घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिने गर्ने क्रम पनि बढ्न थालेको पाइन्छ। सामाजिक एवम् राजनीतिक विभिन्न तहमा व्यक्ति वा समूहविरुद्ध घृणायुक्त अभिव्यक्तिको बढ्दो प्रयोगले सामाजिक मूल्य, मान्यता, स्थायित्व तथा शान्तिसुरक्षामा नकारात्मक प्रभाव परेको र यसबाट मानव अधिकारको उपभोगमा समेत गम्भीर असर परेको सन्दर्भमा नेपालमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको रोकथाम तथा नियन्त्रणको लागि प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

१. परिचय

घृणायुक्त अभिव्यक्ति (hate speech) लाई नेपाली व्याकरणमा गाली वचन, घृणाले भरिएको भाषा, अभद्र भाषा, अनादार गर्ने भाषाजस्ता विभिन्न अर्थ दिइएको पाइन्छ। घृणायुक्त अभिव्यक्तिको सर्वमान्य परिभाषा पाइँदैन। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको घृणायुक्त अभिव्यक्तिसम्बन्धी रणनीति र कार्ययोजनामा व्यक्ति वा समूह विरुद्ध जाति, धर्म, राष्ट्रियता, वर्ण, वंश, लिङ्ग वा यस्तै कुनै पनि आधारमा बोलेर वा लेखेर वा व्यवहारबाट गरिने अपमानजनक वा विभेदपूर्ण अभिव्यक्तिलाई घृणायुक्त अभिव्यक्ति भनिन्छ भनी परिभाषित गरिएको छ^१। घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगले मानवीय मर्यादामा असर पार्ने, भेदभाव बढाउने, अपराध बढाउने तथा शान्तिसुरक्षामा समेत असर गरी हिंसा गर्न प्रोत्साहित गर्ने हुँदा यस्तो अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई मानव अधिकारविरुद्धको कार्यको रूपमा लिइन्छ। घृणायुक्त अभिव्यक्तिले लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता, सामाजिक स्थिरता र शान्तिसुव्यस्थामा खतार पैदा गर्दछ। घृणायुक्त अभिव्यक्ति मानिसले बोलेर, लेखेर वा व्यवहारबाट प्रदर्शन गर्ने अभिव्यक्ति हो, जसले मानिसलाई मनोवैज्ञानिक प्रभावमात्र पाउँदैन, असहिष्णुता र द्वन्द्वलाई प्रोत्साहित गरी शारीरिक हिंसा गर्न प्रोत्साहित गर्दछ।

मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई आधारभूत अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गरिएको छ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रयोग गर्दा अरूको अधिकार हनन् गर्ने नपाइने कुरालाई पनि उत्तिकै महत्त्वका साथ उल्लेख गरिएको पाइन्छ। मानव अधिकारका विषयहरू अन्तर्सम्बन्धित भएर आउँदछन्। आफ्नो अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारको उपभोग गर्दा अरूको मर्यादा एवम् सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारमा दखल दिन पाइँदैन। अमर्यादित भाषा वा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगले व्यक्ति तथा समूहको मर्यादा तथा सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्ने अधिकारमा असर पर्ने हुनाले यस्तो व्यवहार आफैँमा मानव अधिकारविरुद्धको कार्य हो। घृणायुक्त अभिव्यक्तिले समाजिक तथा सांस्कृतिक सद्भावमा खलल पारी समाजमा अपराध र हिंसा बढाउने भएको कारण पनि यस्तो व्यवहारको नियन्त्रण मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण विषयको रूपमा रहँदै आएको छ।

जाति, धर्म, भाषा, राष्ट्रियता, वर्ण, वंश, लिङ्ग, राजनीतिक आस्था, विचार तथा सामाजिक एवम् आर्थिक अवस्थाको आधारमा निश्चित वर्ग वा समुदायका मानिसहरूलाई दमन गर्ने, भेदभाव गर्ने, होच्याउने वा अपमानित गर्ने मनशायले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ। यस्तो अभिव्यक्तिको प्रयोग गर्ने व्यक्ति वा समुदायले आफूभन्दा फरक वर्गलाई अपमानित गर्ने, होच्याउने र उनीहरूविरुद्ध घृणाभाव पैदा गर्ने र हिंसा गर्न प्रोत्साहितसमेत गर्दछन्। घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग आफैँमा मानवीय मर्यादा एवम् सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको हनन् हो। यस्तो कार्यबाट समजमा द्वन्द्व तथा अपराधिक घटनाहरू बढ्ने गर्दछन्। परिणामस्वरूप मानव अधिकार हनन्का घटनाहरू बढ्ने गर्दछन्।

1 United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech, September, 2019

घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग सहिष्णुता, विविधता, सम्मान, मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताविरुद्धको कार्य हो । यसले सामाजिक एकतालाई कमजोर पार्दछ, साभ्का मूल्यमान्यतामा दखल दिन्छ र हिंसाको जग बसालेर शान्ति, स्थिरता, समावेशिता र दीगो विकासमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यसकारण घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई धेरै मुलुकहरूले अपराधको रूपमा परिभाषित गरी यस्तो अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई निषेध गरेका छन् ।

बहूदै गएको विश्वव्यापीकरण र प्रविधिको प्रयोगले विश्वमा नै घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग तीव्र गतिमा बहूदै गएको पाइन्छ । सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग गरेर घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिने प्रवृत्ति अत्याधिक मात्रामा बढिरहेको छ । निश्चित वर्ग वा समुदाय वा व्यक्तिलाई उच र नीच देखाउने अभिप्रायले अभद्र भाषाको प्रयोग गरी अपमानित गर्ने, होच्याउने, चरित्र हत्या गर्ने प्रयास गर्ने तथा हिंसा गर्न प्रोत्साहित गर्ने जस्ता कार्यहरू विश्वभर नै भइरहेका छन् । यसकारण घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई निमूल गर्नको लागि राज्य, नीजि क्षेत्र, मानव अधिकार रक्षक, सञ्चार जगत, आम नागरिक तथा सबै सरोकारवाला सचेत हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

नेपालमा पनि समाजका विभिन्न तहमा जाति, धर्म, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, पेसा, वर्ग तथा राजनीतिक आस्था लगायत विभिन्न आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । सामाजिक सञ्जालको बहूदो प्रयोगसँगै घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग पनि बहूदै गएको छ तर यस विषयमा पर्याप्त मात्रामा अध्ययन तथा छलफल हुन सकेको छैन । घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगले व्यक्ति तथा समुदायको मानव अधिकार उपभोगमा गम्भीर असर पारिरहेको सन्दर्भमा नेपालमा यस्तो अभिव्यक्तिको प्रयोग र यसको प्रभावको बारेमा सरोकारवालाहरूको ध्यान जानुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

२. कानुनी विश्लेषण

मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको बारेमा कुनै पनि प्रत्यक्ष व्यवस्था छैन तर पनि मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र तथा मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न महासन्धिहरूमा भएका व्यवस्थाहरूले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई निषेध गरेका छन् । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको प्रस्तावनामा मानव परिवारका सबै सदस्यहरूमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा, समान र अहरणीय अधिकारको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ^१। घोषणापत्रको धारा १ मा सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र हुने र सबैको समान प्रतिष्ठा र अधिकार हुने तथा एकअर्काले भातृत्वको भावनाले व्यवहार गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ^२। घोषणापत्रको धारा २ मा कुनै पनि व्यक्तिलाई जाति, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य आस्था तथा सामाजिक उत्पत्तिका आधारमा भेदभाव नगरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ^३।

२ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, प्रस्तावना

३ मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, धारा १

४ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, धारा २

घोषणापत्रको धारा २९ ले आफ्नो अधिकार तथा स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दा अरूको अधिकार तथा स्वतन्त्रताको सम्मान गर्नुपर्ने र कानुनी दायराभित्र बस्नुपर्ने कर्तव्य तोकेको छ^५ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक महासन्धिको धारा २ मा जाति, वर्ण, धर्म, लिङ्ग, भाषा, राजनीतिक वा अन्य आस्था, राष्ट्रियता, सामाजिक उत्पत्ति, जन्म वा वर्गको आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने कुरा उल्लेख गरिएको छ^६। महासन्धिले हरेक व्यक्तिलाई विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्र हुने कुरा उल्लेख गरेको छ^७ । राष्ट्रिय, जातीय वा धार्मिक घृणाको वकालत गर्न तथा घृणा, भेदभाव, वैमनस्यता र हिंसालाई उन्मूलन गर्न कानूनद्वारा निषेधित गरिनुपर्ने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ^८। संयुक्त राष्ट्रसंघीय जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिले जातीय आधारमा उचनीच जनाउने व्यवहारहरूलाई प्रतिबन्ध लगाउनुपर्ने तथा यस्ता कार्यहरूलाई अपराधिकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ^९।

नेपालको संविधानले विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ । यस्तो स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दा भने विभिन्न जात, जाति, धर्म, सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पुऱ्याउने, जातीय भेदभाव र छुवाछूतलाई दुरुत्साहन गर्ने, श्रमप्रति अवहेलना गर्ने, गाली बेइज्जत गर्ने, अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने, सार्वजनिक शिष्टाचार र नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा कानूनद्वारा प्रतिबन्ध लगाउन सकिने कुरा उल्लेख गरिएको छ^{१०}। यसैगरी संविधानले उत्पत्ति, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने, जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता र घृणामा आधारित विचारको प्रचारप्रसार गर्न तथा जातीय भेदभावलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न नपाइने कुरा उल्लेख गरेको छ^{११}। यसैगरी धर्मसम्बन्धी हकको उपभोग गर्दा सार्वजनिक स्वास्थ्य, शिष्टाचार, र नैतिकताको प्रतिकूल हुने तथा शान्ति भङ्ग हुने क्रियाकलाप गर्न नपाइने व्यवस्था रहेको छ^{१२}।

नेपाल कानूनमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिसम्बन्धी प्रत्यक्ष रूपमा कुनै पनि व्यवस्था रहेको छैन । मुलुकी फौजदारी संहिताले अभद्र व्यवहारलाई दण्डनीय अपराधको रूपमा लिएको छ । जसमा कसैले सार्वजनिक स्थल वा कानुनी रूपमा निषेधित स्थलमा प्रवेश गरी कसैलाई अभद्र व्यवहार गर्न वा सार्वजनिक स्थलमा महिला, बालबालिका वा शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्तिलाई हातपात वा हैरानी गर्न नहुने र त्यस्तो

5 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, धारा २९

6 संयुक्त राष्ट्रसंघीय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार अधिकार विषयक महासन्धि, धारा २

7 संयुक्त राष्ट्रसंघीय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार अधिकार विषयक महासन्धि, धारा १९

8 संयुक्त राष्ट्रसंघीय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार अधिकार विषयक महासन्धि, धारा २०

9 संयुक्त राष्ट्रसंघीय सबै प्रकारका जातीय भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, धारा १ र ४

10 नेपालको संविधान २०७२, धारा १७

11 नेपालको संविधान २०७२, धारा २४

12 नेपालको संविधान २०७२, धारा २६

गरेमा एक वर्षसम्म कैद र १० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ^{१३}। यसैगरी अपराध संहिताले कसैलाई होच्याउने नियतले बोली वा बचनले अपमानजनक शब्द प्रयोग गरेमा गाली गरेको ठहरिने र यस्तो कार्य दण्डनीय कसुर हुने व्यवस्था गरेको छ^{१४}। अरूको इज्जतमा धक्का पुऱ्याउने नियतले वा जानीजानी लेखेर आचरण वा साङ्केतिक रूपमा चरित्र, आचरण, नैतिकता वा ख्यातिलाई होच्याउने गरी चरित्र हत्या गरेमा बेइज्जति गरेको ठहरिने यस्तो कार्यसमेत दण्डनीय अपराध हुने व्यवस्था गरिएको छ^{१५}।

यसै गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई परिवार, संरक्षक वा अन्य व्यक्तिबाट हुने हरेक किसिमका अमानवीय एवम् अपमानजनक व्यवहार एवम् हिंसा र शोषणविरुद्ध संरक्षण पाउने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ^{१६}। बालबालिकासम्बन्धी ऐनले बालबालिकामाथि हुने अपमानजनक व्यवहार विरुद्धको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ^{१७}।

उल्लिखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम घृणायुक्त अभिव्यक्ति मानव अधिकार विरुद्धको कार्य र अपराध हो। आधुनिक समाजमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग र यसले पार्ने प्रभावको तुलना गर्दा नेपालको कानुनी व्यवस्था अपूर्ण देखिन्छ। कानूनले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको स्पष्ट परिभाषा दिन नसक्नुको साथै प्रत्यक्ष रूपमा कानूनको दायरामा ल्याउन सकेको छैन। यसकारण विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै कानुनी सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग

विश्वका हरेक मुलुकमा कुनै न कुनै रूपमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुँदै आएको छ। विश्वमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग कहिलेदेखि सुरु भयो भन्ने यकीन नभए पनि दासयुगको सुरुवातसँगै मानिसलाई शोषण गर्ने र होच्याउने प्रवृत्तिको सुरुआत भएको मानिएकोले त्यसवेलादेखि नै शोषित वर्गमाथि घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भएको मान्न सकिन्छ। पछि जाति, धर्म, वर्ण, वर्ग, लिङ्ग, शारीरिक तथा मानसिक अवस्था, राष्ट्रियता एवम् आस्थाका आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ। पहिलो तथा दोस्रो विश्वयुद्धको समयमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग व्यापक मात्रामा भएको पाइएको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय तथा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा व्यापकमात्रामा मानव अधिकार हननका घटनाहरू भएको र यस सन्दर्भमा घृणित अपराधहरू (Hate crimes) भएको पाइएको र यस्ता घटनाहरू गराउन उक्साउने मनसायले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भएको पाइएकोले संयुक्त राष्ट्रसङ्घले घृणायुक्त अभिव्यक्ति नियन्त्रणमा चासो दिई सन् २०१९ मा जारी गरेको घृणायुक्त

13 मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, दफा ११८

14 मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, दफा ३०५

15 मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, दफा ३०६, ३०७

16 अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, दफा १०

17 बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५, दफा ७

अभिव्यक्तिसम्बन्धी रणनीति र कार्ययोजनामा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको परिभाषा गरिएको पाइन्छ ।

विभिन्न मुलुकहरूमा भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भएको पाइएको छ । जर्मनीको नाजी र पूर्वयोगास्लाभियामा भएको आमहत्याका घटनाहरूमा प्रत्यक्ष अभिव्यक्ति तथा सञ्चारमाध्यमहरूबाट घृणायुक्त अभिव्यक्ति व्यापक रूपमा फैलाइएको पाइएको थियो । रुवाण्डामा हुटु र टुट्सी जातिबीच भएको भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा जातीय नरसंहारको घटनाहरू भएका थिए । यस क्रममा पनि घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग व्यापक मात्रामा भएको पाइएको थियो । यसक्रममा विशेष गरी रेडियोबाट जातीय घृणा फैल्याउने तथा नरसंहार गर्न उक्साहट गर्ने कार्य भएको थियो । यस्तो कार्यमा सरकारी सञ्चारमाध्यमसमेत संलग्न भएको पाइएको थियो ।

म्यानमारमा रोहिन्नासम्बन्धी द्वन्द्वको कारण व्यापक मात्रामा मानव अधिकार हनन्का घटनाहरू भइरहेका छन् । यस क्रममा अनलाइन सञ्चारमाध्यमहरू र सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग गरी अभियानकै रूपमा घृणाजन्य अभिव्यक्ति फैलाउने कार्य भइरहेको पाइन्छ । सरकारी अधिकारीहरू, सुरक्षा निकाय, जातीय तथा धार्मिक संस्थाहरू तथा मानव अधिकारकर्मी र नागरिक समाजका व्यक्तिहरूसमेत घृणाजन्य अभिव्यक्ति फैलाउने कार्यमा संलग्न भइरहेको पाइन्छ । उनीहरूले जातीय एवम् विभेदभाकारी भाषामा रोहिन्ना जातिविरुद्ध घृणित अभिव्यक्तिहरू फैलाइरहेको पाइन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मान्यामारको लागि स्वतन्त्र अनुसन्धान मिसनले दिएको प्रतिवेदनमा म्यानमारमा घृणाजन्य अभिव्यक्तिको व्यापक मात्रामा प्रयोग भइरहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रतिवेदनमा रोहिन्ना समुदाय र सो समुदायको बसोबास रहेको क्षेत्रमा कार्य गर्ने मानव अधिकार तथा मानवीय सहायतासम्बन्धी संस्थाहरूसमेत घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिएका घटनाहरू भएको पाइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ¹⁸ । अफगानिस्तानमा लामो समयदेखि भइरहेको सशस्त्र द्वन्द्वमा धार्मिक आस्था, सम्प्रदाय र लैङ्गीक आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति फैल्याउने र मानिसहरूलाई हिंसा गर्न प्रोत्साहित गर्ने कार्य भई नै रहेको पाइन्छ ।

विश्वमा भएका यस्ता गम्भीर मानव अधिकार हनन्का घटनाहरू केही प्रतिनिधिमुलक घटनाहरूमात्र हुन्, जसमा अभिव्यक्ति तथा सञ्चारमाध्यमहरूको प्रयोग गरी फरक समुदायमाथि घृणा फैल्याउने कार्य गरिएको थियो । यसबाट धार्मिक तथा जातीय समुदायहरूबीच द्वन्द्वको अवस्था सिर्जना भई लाखौं मानिसहरूले ज्यान गुमाउनु परेको थियो ।

अहिले पनि विश्वका धेरै मुलुकहरूमा आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र तहमा द्वन्द्व चलिरहेको छ । यस्ता द्वन्द्वहरूमा विपक्षी समूह वा समुदायमाथि घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिने तथा हिंसा गर्न उक्साउने जस्ता कार्यहरू भई नै रहेका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिका आधारहरू पनि फरकफरक रहेको पाइन्छ । विशेषतः जाति,

18 United Nations, Human Rights Council, Report of the detailed findings of the Independent International Fact-Finding Mission on Myanmar, 2018

धर्म, वर्ण, भाषा, संस्कृति, उत्पत्ति, राष्ट्रियता, सामाजिक अवस्था एवम् राजनीतिक आस्थाको आधारमा घृणाजन्य अभिव्यक्ति दिने गरिएको पाइन्छ। यसबाट अल्पसङ्ख्यक समुदायका व्यक्तिहरू, सशस्त्र द्वन्द्व एवम् गरिबको कारणले आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका व्यक्तिहरू तथा शरणार्थीहरू बढी मात्रामा प्रभावित हुने गरेको पाइन्छ।

विश्वमा वर्णको आधारमा हुने घृणायुक्त अभिव्यक्तिबाट सबैभन्दा बढी अफ्रिकन मुलका काला जातिक मानिसहरू बढी मात्रामा प्रभावित हुँदै आएको पाइन्छ। धार्मिक रूपमा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा अल्पसङ्ख्यकको रूपमा रहेका मुस्लिम समुदायमाथि घृणायुक्त अभिव्यक्ति फैलाउने कार्य हुँदै आएको पाइन्छ। सामाजिक रूपमा आन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्तिहरू, शरणार्थीहरू, अल्पसङ्ख्यक, विपन्न वर्ग, सीमान्तकृत समुदाय, महिला, अपाङ्गता भएका मानिसहरू एवम् विशेष प्रकारका रोगको संक्रमणबाट पीडित भएका मानिसहरू बढी मात्रामा प्रभावित हुने गरेको पाइन्छ।

सामाजिक सञ्जालको बढ्दो प्रयोगसँगै विकसित मुलुकहरूमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग बढ्दै गएको पाइएको छ। खासगरी संयुक्त राज्य अमेरिका तथा युरोपका मुलुकहरूले आप्रवासी माथि गरिने घृणायुक्त अभिव्यक्ति बढ्दै गएको पाइएकोले यसलाई रोकथाम गर्न प्रयास गरिरहेको पाइएको छ। सशस्त्र द्वन्द्व तथा आर्थिक कारणबाट विश्वका विभिन्न मुलुकहरूबाट यी देशहरूमा जाने आप्रवासीहरूको सङ्ख्या बढिरहेको सन्दर्भमा आप्रवासीप्रति फैल्याइने घृणायुक्त अभिव्यक्तिले उनीहरूविरुद्ध हुने हिंसा र भेदभाव बढाएको पाइएको छ।

यसरी घृणायुक्त अभिव्यक्तिको कारण विश्वमा ठुलाठुला अपराध भएको, हिंसाका घटनाहरू बढेको र आतङ्कवादसमेत बढेको कुरालाई मध्यनजर राखी यसको नियन्त्रणको लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घले समेत पहल गरिरहेको छ। यसको लागि राष्ट्रसङ्घले घृणायुक्त अभिव्यक्तिसम्बन्धी रणनीति र कार्ययोजना २०१९ जारी गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले विशेष गरी विगतमा भएका नरसंहार, जातिहत्या, एवम् मानवताविरुद्धका अपराधका घटनाहरूमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति एउटा मुख्य कारक रहेको कुराबाट पाठ सिकेर यसको नियन्त्रण गर्न नसकेमा यस्ता घटनाहरूको पुनरावृत्ति हुने कुराको विचार गरी कार्ययोजना निर्माण गरेको पाइन्छ। राष्ट्रसङ्घले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रण गर्न सबैले पहल गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। विश्वमा सामाजिक सञ्जालको बढ्दो प्रयोग र यसबाट घृणायुक्त अभिव्यक्तिको व्यापक प्रयोग भइरहेको कुरालाई राष्ट्रसङ्घले गम्भीर रूपमा लिई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्दै र घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई निरुत्साहित गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

कोभिड-१९ को सन्दर्भमा विश्वभर भएको घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई समेत संयुक्त राष्ट्रसङ्घले गम्भीर रूपमा लिएको पाइएको छ। यस सम्बन्धमा राष्ट्रसङ्घले United Nations Guidance Note on Addressing and Countering COVID-19 related Hate Speech, 2020 जारी गरेको छ। जसमा राष्ट्रसङ्घीय नियोगहरू, राज्यहरू, सामाजिक सञ्जाल र प्रविधिसम्बन्धी कम्पनीहरू, सञ्चारमाध्यमहरू, नागरीक समाज र अन्य क्षेत्रले कोभिड-१९ सँग सम्बन्धित घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रणको लागि

चाल्नुपर्ने विभिन्न कदमहरूको बारेमा सिफारिसहरू गर्दै आएको छ¹⁹ ।

यसप्रकार विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा विभिन्न आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुने गरेको र यसबाट मानव अधिकार हननका गम्भीर घटनाहरू भएको पाइन्छ । राज्यहरूले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई नियन्त्रण गर्न प्रयास गरिरहेको भएता पनि द्रुत गतिमा विस्तार भइरहेका सामाजिक सञ्जालहरूको माध्यमबाट अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको दुरुपयोग गरी गरिने घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगले यस्ता अभिव्यक्तिहरूको प्रयोग बढ्दै गएको पाइएको छ ।

४. नेपालमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग

घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग विश्वका प्रायःजसो मुलुक र समाजमा हुँदै आएको सन्दर्भमा यसबाट नेपाली समाज पनि अछुतो छैन । विगतदेखि नै जाति, वर्ग, लिङ्ग र सामाजिक एवम् शारीरिक अवस्थामा आधारमा गरिने घृणायुक्त अभिव्यक्तिका स्वरूपहरू पनि परिवर्तन हुँदै गएको पाइन्छ । नेपालको ऐतिहासिक सन्दर्भ हेर्दा वर्गिय आधारमा सुरु भएको घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग क्रमशः जाति, धर्म, सम्प्रदाय, आस्था, विचार, शारीरिक अवस्था एवम् लैङ्गिक आधारमा हुन थालेको पाइन्छ । जातीय एवम् लैङ्गिक आधारमा हुने घृणायुक्त अभिव्यक्ति क्रमशः घट्दै गएको भए पनि समाजमा यस्तो अभिव्यक्तिको प्रयोग अझै हुने गरेको पाइन्छ ।

नेपालको संविधान तथा कानूनले अभद्र व्यवहार र गाली बेइज्जति गर्ने कार्यलाई गैरकानुनी कार्यको रूपमा परिभाषित गरेको छ । यसका बाबजुद पनि समाजका विभिन्न तहमा विभिन्न आधारहरूमा अमर्यादित भाषा तथा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग गरिने कार्य भई नै रहेको पाइन्छ ।

क) जातीय आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति

नेपाली समाजमा परम्परादेखि नै जातीय संरचना रहेको कारण जातीय आधारमा उचनीच गर्ने बोली तथा व्यवहारहरू व्यापक मात्रामा रहेका छन् । तथाकथित माथिल्लो जाति भनिने वर्गले सीमान्तकृत समुदायको मानवीय मर्यादामाथि निरन्तर प्रहार गर्दै आएको पाइन्छ । दलित तथा सीमान्तकृत समुदायका जातजातिहरू यसबाट सबैभन्दा बढी पीडित हुँदै आएका छन् । समाजमा विद्यमान सामन्ति संस्कारको अझै पनि अन्त्य भइनसकेको सन्दर्भमा जातीय आधारमा निम्न वर्गलाई होच्याउने तथा अपमानित गर्ने कार्य निरन्तर रूपमा हुँदै आएको छ । सीमान्तकृत वर्गमाथि बोलिने कतिपय शब्द तथा वाक्यांशहरू अपमानपूर्ण भावले भरिएको पाइन्छ । आधुनिकतातर्फ अघि बढिरहेको समाजमा सीमान्तकृत समुदाय र त्यस्ता समुदायका व्यक्तिहरूलाई होच्याउने गरी बोलिने भाषाले अझै पनि निरन्तरता पाउनु आफैमा दुःखद कुरा हो । आधुनिक समाजमा मानव अधिकारका सिद्धान्तहरूले हरेक व्यक्ति तथा समुदायलाई समान अधिकार प्रदान गरेका छन् । यसकारण कुनै समुदायमाथि घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग गरी

19 <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/Guidance%20on%20COVID-19%20related%20Hate%20Speech.pdf>

गरिने भेदभावले सामाजिक द्वन्द्वलाई प्रश्रय दिने देखिन्छ ।

ख) बर्गीय आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति

आर्थिक रूपले सम्पन्न बर्गले विपन्न बर्गको मानवीय मर्यादामाथि प्रहार गरी व्यक्ति वा समुदायमा अर्न्तनिहीत सम्मानपूर्वक जीवन निर्वाह गर्ने अधिकारको हनन् गरिरहेको पाइन्छ । समाजमा विपन्न बर्गलाई आर्थिक एवम् श्रम शोषण गर्ने तथा उनीहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्ने उद्देश्यले विभिन्न सिस्मिले अमर्यादित व्यवहार गरिने गरिएको पाइन्छ । यस्तो समाजमा विपन्न बर्गका मानिसहरू आफूमाथि भएको अपमानको प्रतिरोध गर्दा गास बास समेत खोसिने डरले अपमान सहेर बसिरहेका हुन्छन् । सम्पन्न बर्गसँग अपार शक्ति रहेको यथार्थताको महशुस गरी अपमान सहनु उनीहरूको बाध्यता नै भएको छ । आफू राज्यको संरक्षणमा रहेको अनुभूति नै गर्न नपाएका सीमान्तकृत समुदायका मानिसहरूले आफ्नो पनि मर्यादाको अधिकार हुने कुरा महशुस नै गर्न सकेका छैनन् । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुनले सबैलाई समानता तथा शोषणविरुद्धको अधिकार प्रदान गरेको सन्दर्भमा बर्गीय आधारमा हुने घृणायुक्त अभिव्यक्तिलाई नियन्त्रण गर्न राज्यका निकायहरू जिम्मेवार हुनुपर्दछ ।

ग) लैङ्गीक आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति

यसैगरी समाजमा लैङ्गीक आधारमा समेत महिला एवम् यौनिक तथा लैङ्गीक अल्पसङ्ख्यक समुदायका व्यक्तिहरूलाई होच्याउने एवम् अपमानित गर्ने कार्य भई नै रहेको पाइन्छ । पितृसतात्मक संरचना भएको हाम्रो समाजमा महिलामाथि घर, परिवार, समाज राज्यका विभिन्न तहमा भेदभाव हुँदै आएको छ । महिलालाई होच्याउन बोलिने अमर्यादित शब्द र वाक्यांशहरूको सूची पनि लामो नै रहेको छ । सामान्यतया: हरेक वर्ग र समुदायका महिलामाथि अभद्र भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । अभद्र विपन्न तथा सीमान्तकृत समुदायका महिलाहरू दोहोरो भेदभावमा परेको परेका कारण अभद्र बढी पीडित भएको पाइन्छ । हिंसा पीडित एवम् बेचबिखनमा परेका महिलाहरू एवम् एकल महिलाहरूमाथि हुने घृणायुक्त अभिव्यक्तिका विविध स्वरूपहरू समाजमा जरो गाडेर बसेका छन् । यस्ता बर्गका महिलाहरू परिवार र समाजमा बस्न नसकी विस्थापित भएको र कतिपय अवस्थामा आत्महत्या गर्न समेत बाध्य भएको पाइन्छ ।

यौनिक तथा लैङ्गीक अल्पसङ्ख्यक समुदायका व्यक्तिहरूमाथि परिवार तथा समाजका विभिन्न तहमा बोलिने अभद्र भाषाले उक्त समुदायका व्यक्तिहरू पीडित बन्दै आएका छन् । घृणायुक्त अभिव्यक्ति एवम् हिंसाका कारण यौनिक तथा लैङ्गीक अल्पसङ्ख्यक समुदायका धेरै व्यक्तिहरूले आफ्नो पहिचान लुकाउन बाध्य भएको पाइन्छ भने अपमान सहन नसकी घरपरिवार र समाज त्यागेर हिँड्ने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या पनि ठुलो छ । मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूले लैङ्गीक विभेदको अन्त्य गर्न विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेका छन् । राज्यले यस्ता व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन गरी लैङ्गीक आधारमा हुने घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रण गर्न विशेष पहल गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

घ) शारीरिक अवस्थाका आधारमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू माथि बोलिने अमर्यादित भाषा एवम् घृणायुक्त व्यवहार अर्को गम्भिर समस्याको रूपमा रहेको छ । फरक क्षमता भएका व्यक्तिहरूमाथि समाजमा लामो समयदेखि प्रयोग हुँदै आएका शब्द र वाक्यांशले यस्तो समुदायका व्यक्तिहरूको मर्यादामाथि गम्भीर असर गर्दै आएको छ । मानसिक एवम् शारीरिक रूपमा फरक क्षमता भएका व्यक्तिहरूमाथि जन्मकै आधारमा लान्छित गरी अपमानजनक एवम् घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि परम्परागत रूपमा प्रयोग हुँदै आएका भेदभावजन्य शब्दावलीहरू हटाउनको लागि विभिन्न तहमा प्रयास हुँदै आएका पनि त्यसले सार्थकता पाउन सकेको छैन ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐनले हरेक बालबालिकालाई अभिभावक, परिवारका सदस्य, संरक्षक, शिक्षक वा अन्य व्यक्तिबाट हुने हिंसा, अवहेलना, अमानवीय व्यवहार र शोषणबाट संरक्षण पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ^{२०} तर बालबालिकाहरू पनि अमर्यादित एवम् घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगबाट पीडित भइरहेको पाइन्छ । खासगरी टुहुरा एवम् सडक बालबालिकाहरू, अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू तथा सीमान्तकृत समुदायका बालबालिकाहरू घृणायुक्त अभिव्यक्तिको सिकार हुने गरेका छन् । यसबाट उनीहरूको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक र व्यक्तित्व विकास एवम् सामाजिकीकरणमा समेत नकारात्मक असर पर्ने गरेको पाइन्छ ।

च) स्वास्थ्य अवस्था एवम् महामारीको समयमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति

महामारीको समयमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगबाट विभिन्न समुदायका मानिसहरू प्रभावित हुने गरेको पाइएको छ । कोभिड-१९ को महामारीको समयमा विश्वव्यापी रूपमा नै यस्ता घटनाहरू व्यापक मात्रामा भएको पाइएको छ ।नेपालमा कोभिड-१९ बाट प्रभावित व्यक्तिहरू एवम् स्वास्थ्यकर्मी माथि समेत विभिन्न स्थानमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भएको र उनीहरूमाथि हिंसा भएको पाइएको थियो । कोभिड प्रभावित व्यक्तिहरू एवम् स्वास्थ्यकर्मीहरूमाथि प्रत्यक्ष रूपमा तथा सामाजिक सञ्जालबाट गलीगलौज गर्ने तथा दुर्व्यवहार गर्ने जस्ता घटनाहरू व्यापक मात्रामा भएको पाइएको थियो ।

विशेष किसिमका रोगहरू लागेका व्यक्तिहरूमाथि घृणाजन्य अभिव्यक्ति दिने कार्य विगतदेखि नै हुँदै आएको छ । कुष्ठरोग, एचआइभी एड्स, मानसिक स्वास्थ्य समस्याजस्ता विशिष्ट प्रकृतिका रोग लागेका व्यक्तिहरूलाई परिवार तथा समाजमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिइएको, दुर्व्यवहार गर्ने गरेको तथा हिंसा गरिएका घटनाहरूसमेत पाइने गरेको छ । यसबाट यस्ता रोगबाट पीडित व्यक्तिहरू आफ्नो रोगको बारेमा खुलेर कुरा गर्न डराउने र रोग लुकाउने तथा स्वास्थ्य उपचार गर्न जान डराउने जस्ता समस्याहरू रहेको पाइन्छ ।

20 बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ दफा ७

छ) राजनीतिमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति

नेपाली समाजमा राजनीतिक अवस्थाको आधारमा समेत घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिने क्रम बढ्दै गएको छ । राजनीतिक दलका नेताहरूमा आफ्नो स्वार्थ समूहमा नरहेको आधारमा अरूलाई होच्याउने, गाली गर्ने, भूठा आरोप लगाउने, खिसी गर्ने, धम्की दिनेजस्ता प्रवृत्ति बढ्दै गएको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा उच्च राजनीतिक नेतृत्वमा समेत यस्तो व्यवहारले प्रश्रय पाउँदै गएको पाइन्छ । राज्यको जिम्मेवार पदमा बसेर यस्तो व्यवहार प्रदर्शन गर्नु आफैमा एउटा दुःखद् अवस्था हो । राजनीतिमा विचार, आस्था तथा नीतिका आधारमा एउटा वर्गले आफू सहमत नभएको वर्गको स्वस्थ आलोचना गर्नु वा विरोध गर्नु स्वभाविक कुरा हो । आफू सहमत नभएको वर्गका व्यक्तिहरूलाई होच्याउने गरी अमर्यादित भाषाको प्रयोग गर्नुचाहिँ राजनीतिक संस्कारको अभाव हो । यसले एकातिर मुलुकमा उन्नत राजनीतिक संस्कार विकास गर्न अवरोध गरिरहेको छ भने गुटगत आधारमा द्वन्द्वको अवस्था सिर्जना गरी मुलुकमा राजनीतिक अस्थिरता र द्वन्द्वलाई प्रश्रय दिइरहेको छ ।

नेपालका सञ्चारमाध्यमले प्रकाशित एवम् प्रसारित गर्ने समाचार हेर्ने हो भने अधिकांश समाचारहरू मुलुकको राजनीतिक गतिविधिहरूमा केन्द्रित रहेका हुन्छन् । त्यसमा पनि राजनीतिक दलका नेताहरूबीच भएका तुच्छस्तरका आरोप प्रत्यारोपका समाचारहरूलाई प्रमुखताका साथ समेटिएको पाइन्छ । जसमा स्तरहीन संवादहरूले महत्त्व पाएका हुन्छन् । यस्ता कुरामा रमाएर क्षणिक रूपमा मनोरञ्जन लिन र हाँस्न/हसाउन सकिने पनि यसले मुलुकको राजनीतिक संस्कार र समाजमा पार्ने असरका बारेमा सचेत हुन सकेको पाइँदैन । जति नकारात्मक र निम्नस्तरको अभिव्यक्ति दियो उति नै ताली खाइने र सञ्चारमाध्यमले पनि प्रमुखताका साथ प्रकाशन तथा प्रशारण गर्ने हुनाले अभद्र टिप्पणी एवम् गालीगलौजपूर्ण अभिव्यक्तिको प्रयोग राजनीतिक कुसंस्कारको रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ ।

मुलुकको स्थानीय तह, प्रदेश र केन्द्रीय राजनीतिमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति एवम् अमर्यादित अभिव्यक्तिको प्रयोग बढ्दै जान थालेको छ । राजनीतिक दल र तिनका भातृ सङ्गठनहरूले गर्ने आमसभा, भेला, विरोध प्रदर्शनका कार्यक्रमहरू, एवम् सञ्चारमाध्यम र सामाजिक सञ्जालमा दिइएका अभिव्यक्तिहरूमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग बढ्दै गएको पाइनु थालेको हो । राजनीतिक दलका जिम्मेवार नेताहरू आफैले यस्ता अभिव्यक्तिहरू दिने र आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई पनि यस्ता किसिमका अभिव्यक्ति दिन प्रोत्साहित गर्ने कार्यहरू भइरहेको पाइन्छ । यसबाट कतिपय अवस्थामा राजनीतिक दलका कार्यकर्ताहरूबीच झड्प र द्वन्द्वलाई बढाएको पाइन्छ । राजनीतिमा हुने बहसमा सरकार तथा दलहरूले अवलम्बन गर्ने सिद्धान्त, नीति तथा कार्यक्रमहरूमा आधारित भई राजनीतिक विषयवस्तुमाथि बहस हुनुपर्नेमा व्यक्ति वा समूहविरुद्ध बोलिने तुच्छ अभिव्यक्तिले प्राथमिता पाउन थालेको छ । यस्तो कार्य लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताविरुद्ध मात्र होइन, सामान्य शिष्टाचार र नैतिकताविरुद्ध समेत रहेको छ । स्वस्थ आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट स्वस्थ प्रतिस्पर्धा गरी सरकार निर्माण गर्ने, जिम्मेवार सत्तापक्ष र सचेत प्रतिपक्षको भूमिकाबाट मात्र स्वस्थ लोकतान्त्रिक अभ्यास अपेक्षा गर्न सकिन्छ । घृणित अभिव्यक्ति,

अमर्यादित भाषा एवम् व्यवहार र हिंसाजन्य अभिव्यक्तिको प्रयोगले राजनीतिक वातावरणलाई दुषितमात्र गर्दैन, समाजमा दीर्घकालीन हिंसाको जरो गड्ढै जाने कुरा विगतका अभ्यासहरूले पनि देखाएको छ ।

लोकतन्त्र र मानव अधिकारको बीच अन्यायोश्रित सम्बन्ध रहेको कुरा सर्वविदित नै छ । मुलुकमा लोकतान्त्रिक अभ्यास जति समृद्ध हुन्छ, मानव अधिकार उपभोगको अवस्था पनि त्यति नै सबल हुँदै जान्छ । लोकतान्त्रिक अभ्यासका मुख्य पक्ष राजनीतिक दलहरूलाई चलायमान बनाउने तिनका नेता तथा कार्यकर्तामा घृणायुक्त अभिव्यक्ति, अमर्यादित व्यवहार तथा हिंसात्मक भावना बढ्दै जाने हो भने अन्ततः लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा कमी आउने, समाजमा राजनीति, राजनीतिक दलका नेता तथा राज्यका निकायहरूप्रति वितृष्णा पैदा हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ । यस्तो अवस्थाले मुलुकमा राजनीतिक अस्थिरता, अराजकता, हिंसा र द्वन्द्वको अवस्था निम्त्याउँदछ । यस्ता किसिमका व्यवहारले मुलुकको सामाजिक सद्भाव र शान्ति सुरक्षाको अवस्थामा खलल पुऱ्याइ अपराध तथा मानव अधिकार हननका घटनाहरू बढाउन मद्दत गर्दछ ।

ज) सामाजिक रूपमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति

नेपाली समाज बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय र बहुभाषिक विशेषताले युक्त छ । आपसी सद्भाव र सम्मान नेपाली समाजको विशेषता हो । यसैले नेपाललाई सबै जात, जाति, धर्म, भाषा र संस्कृतिको साझा फूलबारी पनि भनिदै आएको छ । समाजमा भने विभिन्न स्वार्थ समूहहरूले निहित स्वार्थपूर्तिको लागि सामाजिक सद्भाव विथोलेने प्रयास गर्दै आएका छन् । सामान्ति संस्कारको अवशेषको रूपमा रहेका घृणाजन्य अभिव्यक्तिको उन्मूलन हुँदै गइरहेको समाजमा विभिन्न समयमा सामाजिक द्वन्द्व निम्त्याइ अराजकता सिर्जना गर्ने उद्देश्यले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । यसबाट समयसमयमा सामाजिक द्वन्द्वको अवस्था सिर्जना भई मानिसहरू मारिएको, व्यक्तिगत तथा सार्वजनिक सम्पत्ति नष्ट गरिएको र मानिसहरू विस्थापित भएको पाइएको छ । विशेषगरी राजनीतिक अस्थिरता बढेको समयमा धर्मिलो पानीमा माछा मार्ने उद्देश्यले यस्ता गतिविधिहरू बढी हुने गरेको पाइन्छ । सामाजिक रूपमा हिंसा भड्काइ स्वार्थ पूरा गर्न खोज्ने व्यक्ति वा समूहहरूले अर्को समूहका विरुद्ध घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिने र हिंसा गर्न उक्साउने कार्य गर्ने गरेको पाइन्छ ।

सामाजिक सद्भाव विथोलेर हिंसाको जग बसाल्न खोज्ने व्यक्ति तथा समूहहरू हरेक समाजमा रहेका हुन्छन् । यस्ता व्यक्ति वा समूहहरूले बढ्दै गएको सामाजिक सञ्जालको भरपुर दुरुपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । राज्यका निकायहरूले यस्ता व्यक्ति वा समूहका घृणायुक्त अभिव्यक्ति फैलाउने क्रियाकलापहरूलाई समयमा नै नियन्त्रण गर्न ध्यान नदिने हो भने विगतमा भएका जस्ता हिंसात्मक घटनाहरूको पुनरावृत्ति हुने कुरा हाम्रै अनुभवले देखाएको छ । यसकारण सामाजिक सद्भावलाई अझ मजबुत बनाउन तथा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगबाट सद्भाव विथोल्न खोज्ने व्यक्ति तथा समूहलाई निरुसाहित गर्न राज्य तथा सम्बन्धित सबै पक्ष जिम्मेवार भएर सहकार्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

भ) सञ्चारमाध्यम र सामाजिक सञ्जालको प्रयोग गरेर गरिने घृणायुक्त अभिव्यक्ति

प्रविधिको विकाससँगै स्वभाविक रूपमा सामाजिक सञ्जालहरूको प्रयोग र अनलाइनको प्रभाव बढ्दै गएको छ। नेपालमा फेसबुक, यूट्यूब, ट्वीटर, टिकटक, इन्स्टाग्राम, लिन्केडिन लगायतका सामाजिक सञ्जालहरूको प्रयोग बढ्दै गएको छ। तीव्र गतिमा भइरहेको इन्टरनेटको विस्तारसँगै सामाजिक सञ्जाल प्रयोगकर्ताहरूको सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्दै गएको छ। सामाजिक सञ्जालहरूको दुरुपयोग गरी व्यक्ति वा समूहलाई जाति, धर्म, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था वा राजनीतिक आस्थाको आधारमा उच्च वा नीच दर्शाउने, गाली बेइज्जती गर्ने, अपमानित गर्ने, बदनाम गराउने, झुठा प्रचार गर्ने जस्ता कार्यहरू बढ्दै गएको पाइन्छ। सामाजिक सञ्जालमा देखिने यस्ता कृया तथा प्रतिक्रियाहरूले समाजमा असल संस्कृतिको निर्माणमा चुनौति थपिरहेको छ भने व्यक्ति वा समूहहरूमाथि घृणा तथा हिंसा फैलाउन मद्दत पुऱ्याइरहेको छ।

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको दुरुपयोग गर्दै फैलाइने घृणायुक्त अभिव्यक्तिले सामाजिक एवम् सांस्कृतिक मूल्य र मान्यतालाई कमजोर पाउँ लागेको छ भने आम जनमानसमा घृणा, वितृष्णा एवम् हिंसाको भावना विकास गर्न सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ। सामाजिक सञ्जालका सञ्चालकहरूले घृणायुक्त अभिव्यक्ति नियन्त्रणको लागि आचारसंहिता बनाइ लागु गरेको भए पनि त्यसको प्रभावकारी अनुगमन हुन सकेको छैन। सरकारले सामाजिक सञ्जालहरूबाट सम्प्रेषण हुने घृणायुक्त अभिव्यक्ति एवम् व्यवहारहरू रोकन कानून ल्याउने प्रयास गरे पनि यस्तो प्रयास सरकारमाथि हुने आलोचनालाई निरुत्साहित गर्न अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाउन केन्द्रित भएको भनी आलोचना हुँदै आएको छ। सामाजिक सञ्जालबाट हुने घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रण तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षणमा सन्तुलन कायम गरी ल्याईने कानून र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्र सामाजिक सञ्जालबाट हुने घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रण गर्न सकिने तर्फ ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ।

यसैगरी अनलाईन समाचार तथा एफ एम रेडियो र टेलिभिजनहरूको सङ्ख्या पनि दिनानुदिन बढ्दै गएको छ। यस्ता समाचार माध्यमहरूबाट समेत घृणायुक्त अभिव्यक्तिहरू प्रसार हुने गरेको छ। समाजमा नकारात्मक प्रकृतिका समाचारहरू बढी रुचाइने र यस्ता समाचारहरू सम्प्रेषण गरेर आफ्नो सञ्चरमा(ध्यमलाई लोकप्रिय बनाउने होडबाजीले घृणायुक्त अभिव्यक्ति रोकथाममा चुनौति थपेको छ।

यस प्रकार नेपाली समाजमा विभिन्न आधार, स्वरूप र तहमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुँदै आएको छ। यस्तो कार्य संविधानको भावना र कानून विपरीत भए पनि भएका कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। मुल रूपमा अभद्र व्यवहार तथा गाली बेइज्जतिसम्बन्धी कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रणसँग सम्बन्धित छन्। समाजमा इन्टरनेटको विस्तारसँगै सामाजिक सञ्जाल र अनलाइन समाचारहरूको बढ्दो पहुँच र यसैको माध्यमबाट व्यापक रूपमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति प्रयोग हुन थालेको सन्दर्भमा यसको नियन्त्रणको लागि प्रभावकारी कानूनको अभाव छ भने भएका कानूनको कार्यान्वयन पनि प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन।

५. विश्लेषण, निष्कर्ष तथा सुभावहरू

घृणायुक्त अभिव्यक्ति बोलेर, लेखेर, प्रकाशन एवम् प्रसारण गरेर वा अन्य कुनै तरिकाबाट व्यक्ति वा समूह विरुद्ध गरिने अमानवीय एवम् अपमानजनक व्यवहार हो । लक्षित व्यक्ति वा समूहविरुद्ध घृणा फैलाउने मनसाय राखेर घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग गरिको हुन्छ । यस्तो अभिव्यक्तिले मानिसको सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्ने अधिकार हनन् गर्नुको साथै समाजमा अराजकता, अपराध र द्वन्द्वलाई बढाउँदछ । त्यसैले यस्तो कार्य मानव अधिकार विरुद्धको कार्य र कानुनी रूपमा अपराध हो ।

हरेक व्यक्तिमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार अन्तर्निहित छ तर यो निरपेक्ष अधिकार होइन । अरूको अधिकार हनन् हुने गरी अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न नपाइने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ । आफ्नो अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दा अरूलाई होच्याउने, आत्मसम्मानमा चोट पुऱ्याउने, गालीबेइज्जति गर्ने, अपमानित गर्ने, बहिष्करण गर्ने जस्ता व्यवहार गर्नु मानव अधिकार र कानुनी दृष्टिले मात्र होइन, सामाजिक, नैतिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिले समेत अनुचित छ ।

जर्मनी, पूर्वयूगोस्लाभिया, रुवाण्डा, म्यानमार तथा अफगानिस्तान लगायतका विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा भएका आमहत्या तथा जातिहत्यासमेतका मानव अधिकार तथा मानवीय कानून उल्लङ्घनका गम्भीर घटनाहरूमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भएको कुरा पुष्टी भइसकेको छ । यसक्रममा लाखौं मानिसहरू मारिएका थिए । संयुक्त राज्य अमेरिका तथा युरोप लगायतका विकसित समाजमा आप्रवासी तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायमाथि घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग बढ्दै गएको छ । यसरी विश्वका हरेक समाजमा कुनै न कुनै स्वरूपमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग हुने गरेको र यसबाट मानव अधिकार हनन्का घटनाहरू बढेको कारणले पनि घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई नियन्त्रण गर्न राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पहल गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिएको पाइन्छ ।

विश्वका हरेक मुलुकमा कुनै न कुनै रूपमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको विद्यमानता रहेको सन्दर्भमा नेपालमा पनि विभिन्न तहमा यसको प्रयोग भइरहेको पाइन्छ । नेपाली समाजमा जाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ग, शारीरिक तथा स्वास्थ्य अवस्था एवम् राजनीतिक आस्था लगायतका विभिन्न आधारमा अभद्र वा घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भइरहेको छ । नेपाली समाजमा सामन्ती तथा पितृसत्तात्मक कुसंस्कारका अवशेषहरू बाँकी नै रहेको सन्दर्भमा यस्तो अभिव्यक्तिको प्रयोग समाजका विभिन्न क्षेत्र र वर्गमा देखिने गरको छ ।

एकातिर परम्परागत रूपमा रहेका कुरितिहरूभित्र रहेका घृणाजन्य एवम् भेदभावजन्य अभिव्यक्तिको कुसंस्कार छ भने अर्कोतिर प्रविधिको विकाससँगै सामाजिक सञ्जालको प्रयोग गरी फैलाउने घृणाजन्य अभिव्यक्तिले समस्या थपेको छ । घृणाजन्य अभिव्यक्तिबाट महिला, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा सीमान्तकृत एवम् अल्पसङ्ख्यक जाति, समुदाय एवम्

वर्गका व्यक्तिहरू सबैभन्दा बढी पीडित भएको पाइन्छ। कोभिड-१९ को महामारीको समयमा फैलाइएको घृणायुक्त अभिव्यक्ति अन्तर्राष्ट्रिय चासोको विषय बन्न पुगेको छ।

राजनीतिक आस्था र गुटगत आधारमा फरक मत राख्ने समूह वा व्यक्तिमाथि घणायुक्त, अपमानजनक एवम् होच्याउने अभिव्यक्ति दिने प्रवृत्ति बढ्दै गएको र यस्ता अभिव्यक्तिलाई सञ्चारमाध्यम र सामाजिक सञ्जालमा राखेर व्यापक हुने महत्त्वकांक्षा बढ्दै गएकोले अभद्र एवम् घृणायुक्त अभिव्यक्ति नियन्त्रणमा चुनौतिहरू थपिँदै गएको पाइन्छ। फरक विचार र आस्था राख्ने समूह वा व्यक्तिमाथि स्वस्थ आलोचना गर्नु स्वभाविक राजनीतिक प्रक्रिया हो, जसले राजनीतिक प्रणालीलाई मजबुत बनाउँदछ तर, रजनीतिक दलका जिम्मेवार नेता तथा कार्यकर्ताहरू आफैँ घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिने कार्यमा सरिक हुनु गम्भीर विषय हो। अभद्र राजनीतिक नेतृत्वको जिम्मेवार तहमा रहेका नेताहरू आफैँ घृणायुक्त अभिव्यक्ति दिने कार्यमा संलग्न हुने तथा यस्तो कार्यमा लाग्न प्रोत्साहित गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएकोले राजनीतिक स्थायित्व, समृद्धि र शान्ति सुव्यवस्थामा गम्भीर प्रभाव पर्दै गएको देखिन्छ। यसबाट मुलुकभित्र लोकतान्त्रिक अभ्यासमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्दै गएको छ।

अभद्र र घृणायुक्त अभिव्यक्तिको कुसंस्कारले मुलुकको शान्तिसुरक्षामा समेत प्रत्यक्ष रूपमा असर पारेको देखिन्छ भने यसले अपराधिक घटनाहरूसमेत बढाएको छ। यस्तो अभिव्यक्तिले समाजका विभिन्न तहमा रहेका भेदभावहरूको उन्मूलन गर्न चुनौतिहरू सिर्जना गरेको छ।

मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा घृणायुक्त अभिव्यक्तिसम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था छैन। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले भने सबैको आत्मसम्मान, मर्यादा एवम् सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार तथा भेदभावविरुद्धको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगले मानव अधिकार कानूनले प्रत्याभूति गरेका उल्लिखत व्यवस्थाहरूमा दखल पुग्ने भएकोले यस्तो कार्यलाई मानव अधिकारविरुद्धको कार्य मानिन्छ।

नेपालको संविधान तथा कानूनले व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक एवम् भेदभावविरुद्धको हकको प्रत्याभूति गरेको छ। यसैगरी अभद्र व्यवहार र गालीबेइज्जतिजस्ता कार्यलाई अपराधिक रूपमा परिभाषित गरिएको छ। इन्टरनेटमा भएको पहुँच विस्तार र सामाजिक सञ्जालबाट तीब्र गतिमा घृणायुक्त अभिव्यक्ति प्रसार भइरहेको सन्दर्भमा भने यससम्बन्धी कानून अपूर्ण रहेको देखिन्छ।

अभद्र भाषा वा घृणायुक्त अभिव्यक्ति नियन्त्रणको लागि कानूनको अभाव रहेको, भएका कानूनको कार्यान्वयन अवस्था कमजोर रहेको, जवाफदेहिताको अभाव एवम् अभद्र व्यवहार नियन्त्रणको नाममा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा सड्कुचन गर्न खोज्ने प्रवृत्तिले गर्दा अभद्र एवम् घृणित अभिव्यक्ति नियन्त्रणमा राज्यको भूमिका प्रभावकारी हुन सकेको पाइँदैन। यस सम्बन्धमा जनचेतनाको समेत सर्वत्र अभाव रहेको पाइन्छ।

राज्यका निकायहरूले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रणको लागि प्रभावकारी कानून निर्माण गर्न

समन्वयात्मक रूपमा कार्य गर्नु आवश्यक छ । यसैगरी भएका कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी दोषीलाई कारबाही गरी पीडितलाई न्याय र परिपुरणको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । घृणायुक्त अभिव्यक्ति रोकथामको लागि लक्षित वर्गको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

घृणायुक्त अभिव्यक्तिको विरुद्ध सरकार र नागरिक समाजको सहकार्यमा जनचेतनाको अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक देखिन्छ । घृणायुक्त अभिव्यक्तिको नियन्त्रण गर्नु सबैको कर्तव्य भएकोले निजी क्षेत्र पनि यसको नियन्त्रणको लागि जिम्मेवार हुनु आवश्यक छ । विशेष गरी सञ्चारमाध्यम, सामाजिक सञ्जालहरू एवम् इन्टरनेट प्रदायक कम्पनीहरूले घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोगलाई निरुत्साहित गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

राजनीतिक दलहरूले घृणायुक्त अभिव्यक्तिलाई दलीय अनुशासनको विषय बनाइ हरेक तहमा यसको नियन्त्रण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । घृणायुक्त अभिव्यक्ति नियन्त्रणको विषयमा संसद्मा समेत छलफल हुनु आवश्यक देखिन्छ । विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा राजनीतिक नेतृत्वमा नै घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग भएको र त्यसबाट गम्भीर मानव अधिकार हननका घटनाहरू भएको यथार्थताप्रति राजनीतिक नेतृत्व सचेत हुनुपर्ने देखिन्छ ।

मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूले घृणायुक्त अभिव्यक्तिलाई मानव अधिकारको विषयको रूपमा लिई यसको नियन्त्रण गर्न आवश्यक अध्ययन, अनुसन्धान एवम् अनुगमन गरी सम्बन्धित पक्षहरूलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । सामाजिक सञ्जाल तथा अनलाइनहरूको नियमित अनुगमन गर्ने, राजनीतिक दल तथा तिनका भातृ सङ्गठनहरूको तर्फबाट आउने अभिव्यक्ति र गतिविधिहरू एवम् घृणायुक्त अभिव्यक्ति फैलाउन उद्भूत संस्था वा व्यक्तिहरूका क्रियाकलापको बारेमा नियमित अनुगमन गरी तथ्य सङ्कलन गर्ने, प्रतिवेदनहरू प्रकाशित गर्ने तथा सम्बन्धित निकायलाई त्यसको नियन्त्रणको लागि जिम्मेवार बनाउन मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूको महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी रहेको छ । नेपाल सरकार तथा व्यवस्थापिका संसदसँग समन्वयन गरी अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्दै घृणायुक्त अभिव्यक्ति नियन्त्रणको लागि आवश्यक पर्ने कानून एवम् नीतिहरूको तर्जुमा गर्न मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ।

मानव अधिकार हननका घटनाहरूको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि घृणायुक्त अभिव्यक्तिको प्रयोग रोकन आवश्यक छ । मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनले प्रदान गरेको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपभोग र घृणा(जन्य अभिव्यक्तिको नियन्त्रण गर्ने सन्तुलनकारी कानूनको निर्माण र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट घृणायुक्त अभिव्यक्ति नियन्त्रण गर्न सकिन्छ ।

लैङ्गिक समानता : नेपालमा यसको अवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरू

मोहन काफ्ले

सारसङ्क्षेप

हरेक लिङ्ग, धर्म, वर्ण, जात, भाषा, सम्प्रदाय र क्षेत्रका मानिसहरू जन्मजात समान र स्वतन्त्र हुन्छन् भन्ने विषयलाई विश्वव्यापी रूपमा स्वीकारमात्र गरिएको छैन। विभिन्न राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा लिपिबद्धसमेत गरिएको छ । यसका बावजुद विश्वव्यापी रूपमा नै लैङ्गिक विभेदको अवस्था विद्यमान छ । लिङ्गका आधारमा गरिने भेदभावकै कारण धेरै मानिसहरू विभिन्न खालका हिंसाको सिकार हुनुका साथै मर्यादित रूपमा बाँच्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुनुपरेको छ । हरेक लिङ्गका मानिसहरूको अधिकारको समान उपभोगका लागि औपचारिक समानता (Formal Equality) ले सम्भव नहुने हुँदा सारभूत समानता (Substantive Equality) मा जोड दिनुपर्ने हुन्छ । लैङ्गिक समानतामा मानव अधिकारमुखी अवधारणाको अवलम्बन भएमा मात्र सबै लिङ्गका मानिसले मानव अधिकारको समान उपभोग र अभ्यास गर्न पाउने र यसबाट मात्र समतामूलक समाज निर्माण हुने हुँदा यसतर्फ सबैको ध्यान जान आवश्यक छ । माध्यमिक तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषणको प्रयास गरिएको प्रस्तुत लेखमा महिला समानताका केही अन्तर्राष्ट्रिय परिदृश्यका साथै नेपालमा लैङ्गिक समानताको वर्तमान अवस्था, लैङ्गिक समानताको क्षेत्रमा हासिल गरिएका उपलब्धि, लैङ्गिक समानता कायम गर्नका लागि राज्यद्वारा अवलम्बन गरिएका नीतिगत, कानुनी र संरचनागत व्यवस्था, लैङ्गिक समानता कायम राख्ने सन्दर्भमा नेपालको सर्वोच्च अदालतको भूमिका, लैङ्गिक समानता कायम गर्नमा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरूलाई केही हदसम्म समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. पृष्ठभूमि

“Social, Political and economic equality for women is integral to the achievement of all Millennium Development Goals. Until women and girls are liberated from poverty and injustice, all our goals – peace, security, sustainable development—stand in jeopardy.”¹

UN Secretary General Ban KI-Moon – June 2010

1 <http://www.ungei.org/MDGBrief-English.pdf>

समानताले भेदभावरहित अवस्थालाई जनाउँदछ, अर्थात् राज्यका स्रोत, साधन र अवसरहरूमा हरेक वर्ग र लिङ्गका मानिसहरूको सरल र सहज पहुँच एवम् अर्थपूर्ण सहभागितालाई जनाउँदछ। हरेक मानवजाति जन्मजात स्वतन्त्र र समान हुने भएकाले कुनै पनि आधार र कारणबाट असमान वा भेदभावजन्य व्यवहार गरिनुहुँदैन भन्ने मान्यता नै समानताको मान्यता हो तर व्यवहारमा यस किसिमको अवस्था पाइँदैन। अहिले पनि महिला र यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका मानिसहरू विभिन्न खालका भेदभाव, लाञ्छना, यातना र दुर्व्यवहारको सिकार भइरहेको पाइन्छ।

लामो समयदेखिको सङ्घर्ष, आन्दोलन र खवरदारीका बावजूद सदियौँदेखि निरन्तरता पाउँदै आएको पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र व्यवहारका कारण लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने विषयमा केही प्रगतिहरू भएता पनि यसले अझै मूर्तरूप लिन सकिरहेको छैन। अहिलेको एक्काइसौँ शताब्दीमा पनि लिङ्गका आधारमा गरिने भेदभाव, लाञ्छना र वञ्चितकरणका कारण ठुलो सङ्ख्यामा मानिसहरू प्रताडित हुनु परिरहेको तीतो यथार्थ हाम्रो सामु छ।

लामो समयदेखि लैङ्गिक विभेदको अवस्थामा परिवर्तन आउन नसकेपछि समानताको विषयलाई मानव अधिकारको विषयको रूपमा अगाडि बढाइयो। महिला मानव अधिकारसम्बन्धी अवधारणाहरूको विकास पुरुषसरह महिलाले पनि मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाउनुपर्छ, भन्ने मान्यताबाटै विकसित भएको पाइन्छ। समाज विकासको क्रममा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना, महिलालाई केवल बच्चा जन्माउने, हुर्काउने र घरपरिवारका सदस्यहरूको हेरचाहसम्बन्धी कामका निमित्त मात्र सीमित गरिने र समाजको शक्तिको सम्बन्ध पुरुष प्रधान भएकोले महिलालाई विकासको मूलप्रवाहमा समाहित नगरी असक्षमजस्तो व्यवहार गर्न थालियो। महिलाका विशेष अवस्थाहरूको ख्याल गरिएन र महिलाहरू विभिन्न प्रकारका हिंसाका सिकार बन्दै गए। परिणामस्वरूप विश्वमा महिला अधिकारका आवाजहरू उठ्न थाले। फलतः संयुक्त राष्ट्रसङ्घले महिलाका हकअधिकारका सम्बन्धमा विभिन्न घोषणापत्र र महासन्धिहरू जारी हुँदै आएका छन्।

लैङ्गिक समानताको सम्बन्धमा पूर्वीय दर्शनले पनि विविध व्यवस्थाहरू रहेको पाइन्छ। यसमा मानव अधिकार र समानता लगायतका विषयलाई आत्मसात गरिएको छ, केवल मानव अधिकार शब्द उल्लेख नभएको अवस्था छ।^२ तर यस दर्शन वा धर्मले आत्मसात गरेका मूल्य र मान्यताहरू माथि विगतदेखि नै प्रहार हुँदै आएको अवस्था छ।^३ **अयं निजः परो वेति गणना लघु चेतनाम् ! उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् !** अर्थात् सङ्कुचित वा सानो चित्त भएकाहरूको मेरो र यो तेरो हो भन्ने भावनाबाट ग्रसित हुन्छन्। उदार वा ठुला हृदय भएकाहरूका लागि संसारमा सबै समान छन्।^४

२ हेर्नुहोस्- कैलाशकुमार सिवाकोटी, पूर्विय दर्शनभित्र मानव अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल (वर्ष ६, अङ्क १७, २०७७) (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७७) पृ. ३१

३ पूर्ववत पृ. ३३

४ पूर्ववत पृ. ३६

ऋग्वेदमा उल्लिखित **श्री गणेशाय नमः श्री सरस्वताय नमः !** मा गणेश र सरस्वती दुवैलाई सम्मानसूचक “श्री”प्रयोग गरिएको छ । दुवैलाई नमस्कार भनिएको छ । यो महिला पुरुषबीचको समानताको उच्चतम रूप हो ।^५ त्यसैगरी **समानं वाँ सजात्यं समानो बन्धु रस्विना : ! अन्ति षदयुतु वामव : !** अर्थात् ‘न्याय सबैलाई समान हुनुपर्दछ, कसैमाथि भेदभाव गर्नुहुँदैन । राजाका अगाडि सबै समान वा बराबर हुन् ।’^६

माथि समावेश पक्षहरूलाई हेर्दा यस दर्शनले मानवबीचमा ‘समानता, मर्यादा र पहिचान’ को वकालत गरेको पाइन्छ । लिङ्ग, भाषा, रङ्ग, धर्म वर्ण, सम्प्रदाय, जातजाति वा कुनै पनि आधारमा भेदभाव र असमानतालाई स्थान दिएको पाइँदैन । कानुन पनि राजा र प्रजा, ठुलासाना सबैलाई समान रूपमा लागू हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।^७

हिन्दु धर्म र दर्शनलाई हेर्दा वैदिककाल महिलाहरूको लागि स्वर्णिम, सम्मानित र पुजनीय रहेको पाइन्छ । त्यसबेला महिलाको सम्मान हुने घरमा मात्र ईश्वरको वास हुन्छ भन्ने मान्यता थियो । भगवान् विष्णुसँग लक्ष्मी, शिवसँग पार्वती र ब्रह्मासँग सरस्वती एकसाथ पुजनीय थिए र अहिले पनि पुजिन्छन् । वेदमा उल्लेख गरिएअनुसार महिलाले गृहिणी पद, मातृ पद र सहचारी पदको जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्दथ्यो । स्त्री नै घर हो भन्ने मान्यता थियो । महासरस्वती, महालक्ष्मी र महाकालीलाई ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरसरह मानिन्थ्यो । विश्वधारा, आत्रेयी, अपाला, घोषा काक्षीवती, वागाम्भृणी, रात्रि, भारद्वाजी, श्रद्धा कामायनी । शची पौलोमी, आदि वैदिक युगका मन्त्र द्रष्टा विदुषीहरू थिए, जसका मन्त्रहरू ऋग्वेदमा आज पनि छन् ।^८

लैङ्गिक विभेद अन्त्यका लागि भएका तमाम कानुनी र संरचनात्मक व्यवस्था एवम् राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय पहलकदमीका बाबजुद् समानता हासिल गर्ने कार्य अभै पनि निकै चुनौतिपूर्ण रहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिव एन्टेनियो गुटेरसले लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र महिला तथा बालिकाको सशक्तिकरण गर्ने विषयलाई हाम्रो समयको निरन्तर चलिरहने काम एवम् विश्वको ठुलो मानव अधिकार चुनौतिको रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।^९

लैङ्गिक असमानता विश्वव्यापी रूपमा नै मानव विकासको बाधक हो किनकि स्वास्थ्य, शिक्षा, राजनीतिक प्रतिनिधित्व र श्रम बजारजस्ता क्षेत्रहरूमा हुने भेदभावको आधारको निर्धारक तत्व लैङ्गिक (Gender) हो ।^{१०} लैङ्गिक असमानताको विषय कुनै एक देश वा क्षेत्रको मात्र नभएर विश्वव्यापी समस्याको रूपमा रहेको छ । लैङ्गिक असमानता कुनै न कुनै स्वरूपमा अल्पविकसित, विकासोन्मुख

5 पूर्ववत

6 पूर्ववत पृ. ३७

7 पूर्ववत

8 पूर्ववत पृ. ४९

9 United Nations, Gender Equality, The Unfinished Business of our Time. मिति २०७७ फागुन ३ मा

<https://www.un.org/en/sections/issues-depth/gender-equality/index.html>बाट पुनःप्राप्ति

10 https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_inequality_in_Nepal, visited 22 October 2020.

र विकसित हरेक मुलुकमा विद्यमान छ । विगत ३० वर्षदेखि कार्यरत ब्रिटिस ब्रोडकास्टिङ कर्पोरेशनकी (बिबिसी) की चाइनिज सम्पादक क्यारी ग्रेसियाले आफ्नो पुरुष समकक्षीभन्दा भण्डै आधा पारिश्रमिक उपलब्ध गराएको भनी सन् २०१८ को जनवरीमा उक्त जिम्मेवारीबाट राजिनामा दिएकी थिइन् ।^{११} त्यसै गरी अमेरिकामा पनि लिङ्गका आधारमा पारिश्रमिकमा गरिने भेदभावका विरुद्ध सचेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले प्रत्येक वर्ष साङ्केतिक रूपमा “इक्वेल पे डे” मनाउने गर्दछन् ।

युनिसेफद्वारा तयार पारिएको एक प्रतिवेदनले विश्वभरमा पाँचदेखि १४ वर्ष उमेर समूहका केटीहरूले पाँच सय ५० मिलियन घण्टा घरायसी कामकाजमा बिताउने गरेको तथ्य सार्वजनिक गरेको थियो, जुन त्यही उमेर समूहका केटाहरूको भन्दा १६० मिलियनले बढी हो । यस्तो खालको भेदभावले असमानताको विजारोपण गर्ने उक्त प्रतिवेदनको निष्कर्ष रहेको थियो ।^{१२}

यसरी विभिन्न अध्ययनहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूले लैङ्गिक समानताको विषय विश्वव्यापी समस्याको रूपमा रहेको देखिन्छ । सन् २०२० को सेप्टेम्बरमा अद्यावधिक गरिएको एक तथ्याङ्कले महिलाका विविध क्षेत्रमा हासिल गरिएको प्रगति र बाँकी रहेको चुनौतिहरूको बारेमा प्रकाश पारेको छ । उक्त तथ्याङ्कअनुसार पछिल्लो २५ वर्षमा संसदमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व दोब्बर भएको छ तर पनि जम्मा २५ प्रतिशत महिलाहरूले संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्दछन् । सन् २००० मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा पारित प्रस्ताव नं. १३२५ ले युद्धले महिलाहरूलाई फरक ढङ्गले प्रभाव पार्दछ भनेर पहिचान गर्दै शान्ति वार्ताहरूमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्वलाई बढाउनुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिँदा पनि सन् १९९२ देखि २०१८ सम्म जम्मा १३ प्रतिशत महिलाहरूमात्र सम्भौताको टेवलमा बसेको पाइएको छ । काम गर्ने उमेर समूहका ७५ प्रतिशत पुरुषहरू श्रमशक्तिमा रहेको अवस्थामा महिलाको सङ्ख्या ४९ प्रतिशतमात्र रहेको र विश्वव्यापी रूपमा महिलाहरूले पुरुषको तुलनामा १६ प्रतिशत कम ज्याला पाउने गरेका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाद्वारा सन् १९९३ मा महिलाविरुद्ध हुने हिंसा उन्मूलनसम्बन्धी घोषणापत्र जारी गरेको पच्चिस वर्षपछि पनि तीन महिलामध्ये एक जनाले शारीरिक वा यौनहिंसा अनुभव गरेको र खास गरी नजिकको साथीबाट हुने गरेको छ । सन् १९९८ मा एक जनामात्र महिला प्रमुख कार्यकारी रहेकोमा हाल ३७ जना महिला प्रमुख कार्यकारीले ५०० कम्पनीको नेतृत्व गरेको भएपनि यस्तो सङ्ख्या कुल प्रमुख कार्यकारीको सात प्रतिशतमात्र हुन्छ । मातृ मृत्युदरमा सन् २००० को तुलनामा सन् २०१७ मा ३८ प्रतिशतले कमी आँदा पनि अबै दैनिक आठ सय ३० जना महिलाको रोकथामजन्य प्रसुतिसम्बन्धी रोगका कारण मृत्यु हुने गरेको छ ।^{१३}

लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने सन्दर्भमा समान अवसर कहिलेकाहीँ न्यायोचित र न्यायपूर्ण नहुने

11 BBC, BBC China Editor Carrie Gracie quits post in equal pay row, 8 January 2018, मिति २०७७ फागुन ३ मा <https://www.bbc.com/news/uk-42598775>बाट पुनःप्राप्ति

12 UNICEF, Harnessing the Power of Data for Girls: Talking stock and looking ahead to 2030, , October 2016.

13 UNWOMEN, Infographic: Gender Equality-where are we today? २०७७ फागुन ३ मा <https://www.unwomen.org/en/digital-library/multimedia/2015/9/infographic-gender-equality-where-are-we-today>बाट पुनःप्राप्ति

हुँदा लैङ्गिक समता (Gender Equity) को माध्यमबाट लैङ्गिक समानतामा जोड दिन थालिएको छ। विश्वभरमा नै लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र यसका निकायहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा सन् २०३० सम्म हासिल गर्ने गरी तय गरिएका १७ वटा दीगो विकास लक्ष्यमध्ये पाँचौँ लक्ष्यमा महिला एवम् बालिकाको विरुद्धमा हुने सबै प्रकारका हिंसा, जोखिमयुक्त प्रचलनहरू हटाउँदै समान अवसर र पूर्ण एवम् सक्रिय सहभागितासहित निर्णय प्रक्रियाको नेतृत्व तहमा महिला सहभागिता वृद्धि गर्दै लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने एवम् महिला र बालिकाहरूको सशक्तिकरण गर्ने उल्लेख छ।

२. लैङ्गिक समानता

“लैङ्गिक” (Gender) भन्नाले समाजले महिला र पुरुषका लागि बनाएको धारणा र उनीहरूप्रतिको व्यवहार बुझिन्छ। लैङ्गिक भनेको महिला वा पुरुषको शारीरिक भूमिका तथा विशेषताको सट्टा महिला र पुरुषबीचको सामाजिक भिन्नता हो।^{१४} लैङ्गिक समानताले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक आदि क्षेत्रमा महिला र पुरुषको समान सहभागिता वा पहुँच भन्ने जनाउँछ। यसरी समान किसिमको अधिकार र पहुँचको उपलब्धताले महिला र पुरुषबीच समानता कायम हुन सक्छ भन्ने मान्यता नै लैङ्गिक समानता (Gender Equality) हो।^{१५} लैङ्गिक समानता भन्नाले पुरुषसह महिलालाई पनि समानताको उपभोग गराउने हो, पिछडिएका, प्रताडित भएका र हिंसाका सिकार भएका महिलालाई विशेष उपचार गरी पुरुषसह एउटै दर्जामा ल्याउनु हो। त्यस्ता प्रताडित महिलालाई भेदभावको सिकार हुनबाट बचाउनु पनि हो।^{१६} लैङ्गिक समानता भन्नाले पुरुषको अधिकार खोसेर महिलालाई भर्पाइ गर्ने वा सक्षम बनाउने होइन। त्यस्तै माथिल्लो हैसियतमा पुगेका पुरुषलाई ओरालेर महिलालाई उच्च दर्जामा पुऱ्याउने पनि होइन। संसारभरि नै महिलालाई दोस्रो दर्जामा पुऱ्याउने किसिमका रुढीवादी चिन्तन, कुप्रथा, भेदभावकारी परम्परा र नियम कानूनलाई संसारबाटै निर्मूल पार्ने हो। यसका अतिरिक्त महिलालाई शिक्षा, आर्थिक स्वतन्त्रता प्रदान गरी आत्मनिर्भर बनाउने हो।^{१७}

लैङ्गिक समानताका औपचारिक समानता (Formal Equality) र सारभूत समानता (Substantive Equality) गरी दुई अवधारणा रहेका छन्। औपचारिक समानताले भेदभावरहित तरिकाले सबैलाई समान व्यवहार गरिने कुरालाई वकालत गर्दछ भने सारभूत समानताले आवश्यकताको आधारमा विशेष उपायको अवलम्बनद्वारा समानता ल्याउने कुरालाई वकालत गर्दछ। सारभूत समानताले सकारात्मक विभेद र सामाजिक न्यायमा जोड दिने भएकाले लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने सन्दर्भमा यो बढी महत्त्वपूर्ण अवधारणाको रूपमा रहेको छ।

14 नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, लैङ्गिक सचेतना स्रोत सामाग्री, (भक्तपुर : नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, २०६७), पृ. १

15 पूर्ववत, पृ. ४

16 सुशिला कार्की, लैङ्गिक समानता, (काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन, २०६८), पृ. १५५

17 पूर्ववत

३. नेपालमा लैङ्गिक समानताको अवस्था

लैङ्गिक समानता कायम गर्ने दिशामा नेपालले कानुनी र संरचनात्मक दृष्टिले ठुलो फड्को मारेको भएतापनि व्यवहारिक रूपमा त्यसको कार्यान्वयन हुन नसक्दा त्यसको प्रतिफल उपभोग गर्नबाट त्यसबाट पीडित वर्ग वञ्चित नै रहेको अवस्था छ। विश्व आर्थिक मञ्चद्वारा सार्वजनिक पछिल्लो प्रतिवेदनअनुसार नेपाल लैङ्गिक समानताको दृष्टिले १०१ औं स्थानमा रहेको देखाएको छ। विश्व लैङ्गिक असमानता प्रतिवेदन २०२० अनुसार विश्वका १५३ देशमध्ये नेपाल १०१ औं स्थानमा परेको हो।^{१८} विश्व आर्थिक मञ्चले हरेक वर्ष आर्थिक सहभागिता (Economic Participation), शैक्षिक उपलब्धि (Educational Attainment), स्वास्थ्य तथा जीवन (Health and Survival) र राजनीतिक सशक्तिकरण (Political Empowerment) जस्ता क्षेत्रहरूमा भएको प्रगतिलाई आधार मानेर उक्त सर्वेक्षण गर्ने गर्दछ। त्यसै गरी, नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०२० अनुसार नेपालको लैङ्गिक विकास सूचकांक पुरुषको ०.६१९ को तुलनामा महिलाको ०.५४९ रहेको छ। सोही प्रतिवेदनले लैङ्गिक असमानता सूचकांक ०.४७९ देखाएको छ। शून्यदेखि एकको विचमा रहने उक्त सूचकांकमा त्यसको अड्क जति बढी भयो, त्यती नै धेरै असमानताको अवस्थालाई जनाउँदछ।^{१९}

नेपालमा लैङ्गिक समानताको विषयमा कुरा गर्दा आर्थिक, शैक्षिक, स्वास्थ्य सेवामा पहुँच, पारिवारिक, कानुनी र महिलामाथि हुने हिंसाको पाटोबाट हेर्न सकिन्छ। नेपालमा समान कामका लागि समान ज्यालाको अवस्थामा पनि उल्लेखनीय सुधार आउन सकेको छैन। सरकारी एवम् सार्वजनिक संस्थान र कतिपय सङ्गठित क्षेत्रमा समान कामका लागि महिला र पुरुषबीच पारिश्रमिकमा भेदभाव नभएता पनि केही सङ्गठित क्षेत्र र विशेष गरी अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमिकबीच यस्तो खालको विभेद देखिने गरेको छ। श्रम ऐन, २०७४ को दफा ७ ले लिङ्गका आधारमा श्रमिकबीच समान कामका लागि पारिश्रमिकमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ। यसका बावजुद केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा पछिल्लो पटक गरिएको नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८^{२०}ले महिला र पुरुषबीचको पारिश्रमिकमा भेदभाव रहेको देखाएको छ। उक्त प्रतिवेदनअनुसार पुरुष श्रमिकको तुलनामा महिला श्रमिकले २९.४५ प्रतिशतले कम आम्दानी गर्दछन्। सोही सर्वेक्षणअनुसार श्रमशक्ति सहभागिता दर पुरुषको ५३.८ प्रतिशत हुँदा महिलाको २६.३ प्रतिशत देखिएको छ। बेरोजगारी दर पुरुषको १०.३ प्रतिशत हुँदा महिलाको १३.१ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी नेपाली कामदारले औसतमा मासिक रु. १७,८०९ आम्दानी गर्दछन्, जुन आम्दानी महिलाको तुलनामा पुरुषको रु. ५,८३४ ले बढी हो। अर्थात् पुरुष कामदारले रु.

18 World Economic Forum, Global Gender Gap Report 2020 (Switzerland, 2019) २०७७ माघ २७ मा http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdfबाट पुनःप्राप्ति

19 Government of Nepal National Planning Commission, Nepal Human Development Report 2020, (Kathmandu : National Planning Commission, 2020) मिति २०७७ माघ २७ मा https://www.npc.gov.np/images/category/NHDR_2020_-_Final_-_TheSquare_compressed_final1.pdfबाट पुनःप्राप्ति

20 Government of Nepal National Planning Commission Central Bureau of Statistics, Report on the Nepal Labour Force Survey 2017/18, (Kathmandu : Central Bureau of Statistics, 2019) मिति २०७७ माघ २५ मा https://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2019/04/NLFS-III_Final-Report.pdfबाट पुनःप्राप्ति

१९,४६४ मासिक कमाउँदा महिलाले रु. १३,६३० कमाउँछन् ।

शिक्षा क्षेत्रमा पुरुषको साक्षरता दर ७५.६ प्रतिशत रहेकोमा महिलाको साक्षरता दर ५७.७ प्रतिशत रहेको छ । लैङ्गिकमैत्री कानुनी व्यवस्था र प्रक्रियाका बावजुद सम्पत्तिमा स्वामित्व पुगेको महिला २६ प्रतिशत, प्रतिलाख जिवित जन्ममा मातृ मृत्युदर दुई सय ३९, श्रमशक्तिमा महिला सहभागिता २६.३ र पुरुष सहभागिता ५३.८ प्रतिशत रहेको छ ।^{१९}

आधारभूत, माध्यमिक र उच्च शिक्षासहित सबै तहको शिक्षामा लैङ्गिक समानता हासिल भएको सरकारी तथ्याङ्क रहेको छ ।^{२०} नेपालको निजामती सेवामा आ.व.२०७४/७५ सम्ममा पुरुष ७६.४३ प्रतिशत र महिला २३.५७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।^{२१}

नेपालको संविधानले आमाको नामबाट समेत नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने संवैधानिक व्यवस्था गरेतापनि व्यवहारीक रूपले कार्यान्वयनमा आउन निकै कठिन देखिने गरेको छ । जबरजस्ती करणी, बालविवाह, यौन दुर्व्यवहार, मानव बेचबिखन, बोक्सी र दाइजोको नाउँमा हुने हिंसाहरूमा अझै पनि कमी आउन सकेको छैन । ओरेक नेपालले गरेको एक अध्ययनले श्रावण २०७६ देखि असार २०७७ सम्म एक हजार सात सय ७७ ओटा महिला हिंसाका घटनाहरू भएको देखाएको छ ।^{२२}

महिला तथा बालबालिकामाथि हुने अपराधहरूमा नेपाल प्रहरीको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने आ.व.२०७३/७४ मा जबरजस्ती करणीका १,१३७, बहुविवाहका ४६५, जबरजस्ती करणी उद्योगका ५३१, मानव बेचबिखनका २२७ र बोक्सीको आरोपका २४ घटना भएकोमा आ.व.२०७४/७५ मा क्रमशः १,४८०, ६०२, ७२७, ३०८ र ४८ र आ.व.२०७५/७६ मा क्रमशः २,२३३, ९९८, ७८९, २४७ र ४३ देखिन्छ ।^{२३} यो तथ्याङ्कले पनि महिला तथा बालबालिकामाथि हुने हिंसामा वृद्धि भएको देखाएको छ ।

नेपाल प्रहरीले उपलब्ध गराएको तथ्याङ्कका आधारमा नेपालमा वार्षिक दुइदेखि तीन सयको सङ्ख्यामा मानव बेचबिखनको उजुरी पर्ने गरेको र एक वर्षमा १३,६७८ मानिसहरू हराउने गरेकोमा केवल

21 नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग पन्ध्रौं योजना, आ.व.२०७६/७७-२०८०/८१(काठमाण्डौं) : राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६) मिति २०७७ माघ २४ मा https://www.npc.gov.np/images/category/15th_Plan_Final1.pdf बाट पुनःप्राप्ति

22 नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, बजेट बक्तव्य २०७७/७९, (काठमाण्डौं) : नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७७)

23 नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, सामाजिक तथ्यांक २०७५, (काठमाण्डौं) : राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७५)

24 ओरेक नेपाल, महिलामाथि हुने हिंसाको यथार्थता, (अन्वेषी,२०७७), ललितपुर : ओरेक, २०७७ माघ २९
मा <https://www.worecnepal.org/uploads/publication/document/1272259663Anbeshi%202020.pdf> बाट पुनःप्राप्ति

25 Nepal Police, CID Magazine 2076 (Kathmandu : Nepal Police, 2076) २०७७ माघ २४ मा
https://cid.nepalpolice.gov.np/images/Publication/CID_Magazine_2076.pdf बाट पुनःप्राप्ति

४७ प्रतिशतमात्र फेला परेको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनहरूबाट हराएका र फेला नपरेका (द्वन्द्व, सैन्यकरण र प्रकोपको अवस्थामा बाहेक) अधिकतम बेचबिखनमा पर्ने गरेको पाइन्छ ।^{२६}

संयुक्त राज्य अमेरिकाले वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्ने मानव बेचबिखनसम्बन्धी प्रतिवेदनले नेपाललाई विगत छ वर्षदेखि लगातार दोस्रो तह (टिअर २) तहमा राख्दै आइरहेको छ । यसको अर्थ अमेरिकी सरकारले लागु गरेको मानव बेचबिखन पीडित संरक्षण ऐन (२०००) ले तोकेका न्यूनतम मापदण्ड पूरा नगरेको तथा त्यसलाई पूरा गर्नेतर्फ प्रयासरत रहेको राष्ट्रको रूपमा बुझिन्छ ।^{२७} विगत पाँच वर्षमा मानव बेचबिखनविरुद्ध १,४८९ उजुरी परेको देखिन्छ ।^{२८}

महिला प्रतिनिधित्वको संवैधानिक सुनिश्चितताका कारण मन्त्रीपरिषद्मा भएको प्रतिनिधित्वलाई अपवादका रूपमा लिने हो भने राजनीतिक सहभागिताको क्षेत्रमा भने उल्लेख्य प्रगति भएको देखिन्छ । नेपालको सङ्घीय संसदमा ३३ प्रतिशत र प्रदेश सभामा ३४ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको छ । त्यसैगरी स्थानीय गाउँ तथा नगरसभामा महिलाको ४१ प्रतिशत प्रतिनिधित्व रहेको छ । स्थानीय तहमा ९० प्रतिशत महिलाहरू उपमेयर वा उपाध्यक्षको पदमा निर्वाचित भएका छन् ।^{२९} नेपालको जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या महिलाको रहेको अवस्थामा उक्त सहभागिता समानुपातिक नभए तापनि प्रगतिउन्मुख रहेको देखिन्छ ।

यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको अवस्थामा केही परिवर्तन आए पनि अबै पनि घरपरिवार, साथीभाई, समाज र राज्यबाट बहिष्करण, भेदभाव, लाञ्छना र दुर्व्यवहारको सिकार भइरहनुपरेको देखिन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको एक अध्ययनले उनीहरूको पहिचानको अधिकार, सम्मानित रूपमा जीवनयापन गर्न पाउने अधिकार, सूचनाको अधिकार, सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने अधिकार, विवाह गर्न पाउने तथा प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको अधिकार, घरपरिवारबाट समेत सन्तानको रूपमा स्वीकार नगर्दा आवास र सम्पत्तिको अधिकार, न्यायमा पहुँचबाट वञ्चित हुनुपरेको तथा शारीरिक र मानसिक यातना भोग्नुपरेको देखाएको छ ।^{३०}

26 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७६) पृ. २

10 ऐ. पृ. १५

28 ऐ. पृ. २९

29 Ministry of Women, Children and Senior Citizen, A Progressive Journey to Gender Equality and Women's Empowerment, (Kathmandu : Ministry of Women, Children and Senior Citizen २०२०) २०७७ माघ २२ मा <https://mowcsc.gov.np/uploads/uploads/0Cz7iCOxqikldQNpREjhO2pbqXifaQl z4BhM5scc.pdf>बाट पुनःप्राप्ति

30 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७७) पृ.१९-२७

यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूले विश्वमै पहिलो पल्ट तेस्रो लिङ्गी भन्ने शब्द नेपालको सर्वोच्च अदालतले सप्रसंग व्याख्या गरेता पनि संविधान तथा सर्वोच्च अदालतले आफ्नो समुदायको पक्षमा गरेका प्रगतिशील व्यवस्था कानुनी दस्तावेजमा सीमित भएको, नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयन पक्ष शून्य भएको र सम्मानजनक जीवनयापन गर्न नपाएको गुनासो गर्ने गरेका छन्।^{३१}

यौन अभिमुखीकरण र यौनिकताको विषयमा घरपरिवार र समाज चेतनशिल नहुँदा पनि यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूले विभिन्न खालका समस्याहरू भेल्नुपरेको र आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्न नपाइरहेको अवस्था छ।

४. लैङ्गिक समानता कायम गर्न गरिएका प्रयासहरू

नेपालले लैङ्गिक समानता हासिल गर्न र लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरणमार्फत मुलुकको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्न थुप्रै कानुनी र संरचनात्मक व्यवस्था र त्यसको कार्यान्वयन गर्दै आइरहेको छ। नयाँ कानूनहरूको तर्जुमा, विद्यमान कानूनहरूको पुनरावलोकन, संशोधन र एकीकरणका साथै नीति, बजेट र कार्यक्रमहरूमा समेत यस विषयलाई समेटेर अगाडि बढिरहेको छ। कतिपय विभेदकारी व्यवस्थाहरूलाई हटाउँदै त्यसलाई व्यवहारिक रूपमा नै लागु गर्ने प्रयाससमेत गरेको छ। भर्खरै मात्र गुठी संस्थान शाखा कार्यालय कालमोचनले पुर्खाले छोरोलाई मात्र दिइने पुजा परम्पराको अधिकारलाई तोड्दै महिलालाई असन अन्नपूर्ण नारायण मन्दिरको पुजारी नियुक्त गरेको छ।^{३२}

४.१ नीतिगत र कानुनी व्यवस्था

नेपालमा लैङ्गिक समानता कायम गर्न विगतदेखि लामो प्रयास भएको छ। यसको लागि नीतिगत, कानुनी र संरचनात्मक व्यवस्थाहरू गरिएको छ। नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली लागु भएपछि तीनै तहका सरकारहरू लागिपरेका छन्।

प्राचीनकालमा संहिताबद्ध कानूनको अभावमा जातीय परम्परा, धर्मग्रन्थ र पञ्च भलाद्मीको निर्णयअनुसार समाज व्यवस्था चलेको थियो। राजाको मुख नै कानून हो भन्ने त्यसबेलाको भनाइका बीच वि.सं.१९९० मा राजा सुरेन्द्रविक्रम शाहको पालामा मुलुकी ऐन बन्यो। नेपाली समाजको कलङ्कको रूपमा रहेको सती जाने परम्परा साविकदेखि कायम भए पनि उक्त ऐनले सती प्रथासम्बन्धी व्यवस्थामा परिवर्तन गरी महिलाको इच्छामा जान पाउने व्यवस्था गरी जलन नचाहनेलाई जबरजस्ती जलाएमा दण्डसजायको व्यवस्था कायम भयो। सती प्रथामा पनि केही सर्तहरू राखिए। सम्भवतः जबरजस्ती जवान विधवालाई इच्छाविरुद्ध जलाउने दैयादारहरूको षड्यन्त्रविरुद्ध यो कानून आएको थियो। उक्त ऐनमा महिलाले अंश पाउने व्यवस्था रहेको थियो। उक्त ऐनमा पटकपटक भएको संशोधनले सती प्रथा र दास प्रथा उन्मूलन

31 लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकलाई नागरिकता पनि कठिन, समाधान राष्ट्रिय दैनिक, २०७७ पुस ९

32 प्रशान्त माली, 'उनी बनिन् पुजारी', कान्तिपुर, माघ १९, (२०७७), काठमाडौं, कान्तिपुर पब्लिकेशन

गरेको थियो ।^{३३}

वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिपछि राजा महेन्द्रको पालामा मुलुकी ऐन, २०२० बन्थो । उक्त मुलुकी ऐन वास्तवमा एउटा सामाजिक क्रान्तिको दस्तावेज थियो । मुलुकी ऐनमा २०३३ र २०५८ मा छैठौँ र एघारौँ अनि २०६३ को लैङ्गिक समानतासम्बन्धी संशोधनहरू आएपछि उक्त ऐनमा व्यापक हेरफेर भएको पाइन्छ । उक्त नयाँ मुलुकी ऐनले महिलालाई त्यसअघि नभएको सम्बन्ध विच्छेदको कानुनी अधिकार, समान अंश, अंशबाट पाएको सम्पत्ति आफूखुसी बेच्न पाउने लगायत उल्लेख्य अधिकारहरू दिएको थियो ।^{३४}

नेपालमा २०१३ सालदेखि प्रारम्भ भएको आवधिक योजनामध्ये छैठौँ योजना (२०३७-२०४२) देखि महिला विकासका विषयहरूलाई महत्त्व दिई योजनामा समावेश गर्ने परिपाटीको प्रारम्भ भएको थियो । नवौँ योजना (२०५४-२०५९) देखि लैङ्गिक समानता र सशक्तिकरणको नीति अवलम्बन गरिदै आएको देखिन्छ । सो नीति कार्यान्वयनमा आएपछि २०५९/६० मा पहिलो पटक महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयले विभिन्न मन्त्रालयको लैङ्गिक बजेट विश्लेषण गर्ने परिपाटीको आरम्भ भएको थियो । लैङ्गिक समानताप्रति नेपालले गरेको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयन गर्न सरकारी खर्चलाई लैङ्गिक उत्तरदायी बनाउने सोचअनुरूप उक्त आर्थिक वर्षदेखि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रक्रिया सुरु गरेको पाइन्छ ।^{३५}

पन्ध्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ - २०८०/८१) मा लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्रको सोच राखी महिलाको समान तथा अर्थपूर्ण सहभागितासहित सारभूत समानता कायम गर्ने लक्ष्य लिएको छ । सोही योजनाले लैङ्गिक उत्तरदायी शासन-व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै महिलाको सम्मानित जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्ने, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव, हिंसा र शोषणको अन्त्य गर्ने, आर्थिक समृद्धि र दीगो विकासका लागि महिलाको समान अग्रसरता र नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्दै स्रोत, साधन, अवसर तथा लाभमा महिलाको समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य लिएको छ । राज्यका सबै तह र क्षेत्रले लैङ्गिक समानतासम्बन्धी क्षेत्रगत नीति, कानून तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने, राज्यका सबै तहको सरकार, क्षेत्र तथा निकायहरूमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति अवलम्बन गर्ने, राज्यका सबै तहका सरकारमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन पद्धतिलाई संस्थागत गर्ने, लैङ्गिक समानता तथा सशक्तिकरण मापन गर्ने तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गर्ने, लैङ्गिक सम्पर्कविन्दु तथा अन्य सम्बद्ध व्यक्तिहरूको लागि लैङ्गिक आचारसंहिता बनाइ कार्यान्वयन गर्ने, लैङ्गिक लेखापरिक्षण पद्धतिलाई राज्यका सबै तहमा लागु गर्ने, राज्यका सबै तह, संरचना तथा विकास प्रक्रियाका प्रत्येक चरणमा क्रमशः महिलाको सहभागिता ५० प्रतिशत हुने व्यवस्था गरिने लगायतका रणनीति र कार्यनीतिहरू लिइएको

३३ ऐ. सुशिला कार्की, पृ. १५५

३४ ऐ.ऐ.

३५ कल्पना नेपाल आचार्य, विकासमा महिला सहभागिताका विविध पक्ष र नेपाल, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल (वर्ष ५, अङ्क १५, २०७७) (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७७) पृ. ८३ र ८४

छ।^{३६}

नेपालमा २००४, २००७, २०१५, २०१९, २०४७ र २०६३ सालमा जारी भएका संविधानहरूले पनि समानताको हकको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसमा पनि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले महिला अधिकार र समानताको विषयमा व्यापक व्यवस्थाहरू गरेको थियो।

सामाजिक न्याय र अधिकारका लागि भएका पटक पटकका आन्दोलनपछि गठित संविधानसभाबाट २०७२ सालमा जारी नेपालको संविधानलाई अधिकारको हिसावले ऐतिहासिक दस्तावेजको रूपमा लिइन्छ। मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाहरूलाई समेत समेटेर आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार जस्ता कमशः हासिल गर्दै जाने अधिकारहरूलाई समेत मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेको उक्त संविधानले लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने विषयमा पनि व्यापक व्यवस्था गरेको छ। संविधानको प्रस्तावनामा नै लैङ्गिक विभेद अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गरिएको छ। संविधानको धारा १२ ले वंशीय तथा लैङ्गिक पहिचानसहितको नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने कुरालाई सुनिश्चित गरेको छ। संविधानको धारा १८ ले सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने, समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव नगरिने तथा पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक आधारमा भेदभावबिना सबै सन्तानको समान हक हुने व्यवस्था छ। धारा ३८ ले प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावबिना समान वंशीय हक हुने, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुने, कुनै पनि प्रकारको हिंसाजन्य कार्य वा शोषणलाई दण्डनीय बनाई पीडितलाई क्षतिपूर्तिको हक, सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक लगायतका व्यवस्था गरेको छ। धारा ४२ को सामाजिक न्यायको हक र धारा ४३ को सामाजिक सुरक्षाको हकमा महिला, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक लगायतका लागि विशेष व्यवस्था गरेको छ।^{३७}

संविधानको धारा ७० ले राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति फरकफरक लिङ्ग वा समुदायको हुने व्यवस्था र धारा ८४ (८) ले सङ्घीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एक तिहाई सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। धारा ९१ (२) मा प्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुखको निर्वाचन गर्दा एक जना महिला हुने गरी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने धारा ९२ (२) मा राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचन गर्दा एक जना महिला हुने गरी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। धारा १८२ (२) मा प्रदेशसभाको सभामुख र उपसभामुखको निर्वाचन गर्दा एक जना महिला हुने गरी गर्नुपर्ने र धारा १७६ (९) ले प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने

36 नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, पन्ध्रौँ योजना आर्थिक वर्ष २०७६/७७ - २०८०/८१, (काठमाडौँ : राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७५) पृ.२०२ र २०४

37 नेपालको संविधान

प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। धारा २१५ (४) मा गाउँ कार्यपालिका गठन हुँदा चार जना महिला सदस्य हुनुपर्ने, धारा २१६ (४) मा नगर कार्यपालिकामा पाँच जना महिला सदस्य निर्वाचित गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।^{३८} त्यसैगरी धारा २२० मा जिल्ला समन्वय समितिमा कम्तीमा तिन जना महिला सदस्य हुनुपर्ने र धारा २५२ ले महिलाको हक, हित, लैङ्गिक समानता, महिला सशक्तिकरणको क्षेत्रमा कार्य गर्ने गरी राष्ट्रिय महिला आयोगको व्यवस्था गरेको छ।^{३९}

पुरानो मुलुकी ऐन, २०२० लाई प्रतिस्थापन गरेर ल्याइएको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले पनि लैङ्गिक हिंसालाई संबोधन गरेको पाइन्छ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १६० ले भेदभावजन्य व्यवहार गर्नबाट रोक लगाई दण्डनीयसमेत बनाएको छ। दफा २१९ ले मञ्जुरी नलिई करणी गरेमा वा मञ्जुरी लिएर भए पनि १८ वर्षभन्दा कम उमेरको कुनै बालिकालाई करणी गरेमा जबरजस्ती करणी गरेको मानिने र सोहीबमोजिम दण्डसजायको व्यवस्था गरेको छ। सोही संहिताको दफा २२४ ले यौन दुर्व्यवहार गर्नबाट रोक लगाएको छ। अपराध संहिताको दफा १८८ ले करकापमा पारी वा ललाइफकाइ गर्भपतन गराउन नहुने, गर्भपतन गराउने उद्देश्यले गर्भमा रहेको भ्रूणको लिङ्ग पहिचान हुने काम गर्न गराउन र त्यसरी लिङ्ग पहिचान भएपछि गर्भपतन गर्न वा गराउन नहुने लगायतका व्यवस्था गरेको छ। दफा १७१ देखि १७५ सम्म मञ्जुरीविनाको विवाह, हाडनाता विवाह, बालविवाह, बहुविवाह र विवाहमा लेनदेन गर्नबाट रोक लगायतका व्यवस्था गरेको छ।^{४०}

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा १७ ले समान हक हुने, दफा १८ ले धर्म, वर्ण...लिङ्ग..का आधारमा भेदभाव गर्न नपाईने, कसैलाई पनि समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गर्न नपाइने, दफा ७३ ले भ्रुक्याइ गरिएको विवाह बदर हुने, दफा ७४ ले शारीरिक सम्पर्कबाट शिशु जन्मेमा विवाह भएको मानिने, दफा ९६ ले सम्बन्ध विच्छेदको लागि पति, पत्नी दुवैलाई समान हक, दफा ९९ ले सम्बन्ध विच्छेद गर्नुअघि अंशवण्डा गर्नुपर्ने, दफा १०१ ले पत्नीले पतिबाट खान लगाउने खर्च भराई लिन सक्ने, दफा १०६ ले विवाह भएको मितिबाट एक सय असी दिन पछि जन्मिएको तथा पतिको मृत्यु भएको वा वैवाहिक सम्बन्ध अन्त्य भएको मितिबाट दुई सय ७२ दिनभित्र जन्मिएको शिशु विवाहित पतिबाट जन्मिएको मानिने, दफा २०५ ले सगोलको सम्पत्तिमा समान अंशियार लगायतका बृहत्तर व्यवस्था गरेको छ।^{४१}

38 ऐ.ऐ.

39 ऐ.ऐ.

40 मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

41 श्रम ऐन, २०७४

श्रम ऐन, २०७४ को दफा २ (ण) ले रोजगार अवधि भन्नाले प्रसूति वा प्रसूति स्याहार विदामा बसेको अवधिसमेतलाई परिभाषित गरेको छ। दफा ६ ले रोजगारदाताले श्रमिकलाई धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातजाति लगायतका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ। दफा ७ ले लिङ्गका आधारमा श्रमिकबीच समान कामका लागि पारिश्रमिकमा भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख छ। दफा ४५ ले गर्भवती महिला श्रमिकले प्रसूतिको अघि वा पछि १४ हप्ता प्रसूति बिदा पाउने, ६० दिनको पूरा तलब पाउने तथा प्रसूति भएको महिला श्रमिक वा निजको शिशुको स्वास्थ्यको लागि थप आराम आवश्यक पर्ने भनी मान्यताप्राप्त चिकित्सकले सिफारिस गरेमा रोजगारदाताले प्रसूति बिदासँगै निरन्तर हुने गरी थप एक महिनासम्मको बेतलबी बिदा स्वीकृत गर्ने वा अन्य विदामा समायोजन हुने गरी बिदा दिनुपर्ने व्यवस्था छ। दफा ८१ ले कुनै महिला श्रमिक गर्भवती भएमा निजको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी सरल काममा लगाउनुपर्ने भनिएको छ। दफा १३२ ले यौनजन्य दुर्व्यवहार गर्न वा गराउनबाट रोक लगाएको छ।^{४२}

मिति २०७५ असार ८ गतेबाट लागु भएको श्रम नियमावली, २०७५ को नियम १७ ले रोजगारदाताले तीन वर्ष उमेर ननाघेको शिशु भएका महिला श्रमिकलाई शिशुलाई स्तनपान तथा हेरचाहको लागि र गर्भवती महिला श्रमिकलाई ऐनको दफा २८ को उपदफा (२) बमोजिमको विश्रामको समयबाहेक एकै पटक वा पटकपटक गरी थप आधा घण्टा विश्रामको लागि समय दिनुपर्ने र त्यसरी प्रदान गरिएको थप विश्रामको समयलाई काम गर्ने समयमा गणना गरिने व्यवस्था रहेको छ। नियम ४५ ले ५० वा सो भन्दा बढी महिला श्रमिक कार्यरत रहने कार्यस्थलमा महिला श्रमिकहरूको तीन वर्षभन्दा कम उमेरका शिशुको हेरचाहको लागि रोजगारदाताले आफैँ वा अन्य रोजगारदातासँग संयुक्त रूपमा उपयुक्त वातावरण भएको शिशु स्याहार केन्द्र वा कक्षको व्यवस्था गर्नुपर्ने र शिशु स्याहार केन्द्र वा कक्षमा रोजगारदाताले आवश्यक शिशु स्याहारकर्ताको व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख छ।^{४३} यस प्रकारको कानुनी व्यवस्थाले महिलाहरूको वैवाहिक अवस्था, गर्भावस्था र प्रसूतिको अवस्थाका कारण स्वेच्छिक वा जबरजस्ती रोजगारीबाट वञ्चित हुनुपर्ने बाध्यताबाट सुरक्षा प्रदान गरेको छ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९, निजामती सेवा नियमावली, २०५०, शिक्षा ऐन, २०२८ तथा नियमावली, २०५९, प्रहरी ऐन, २०५८, सैनिक ऐन, २०६३ लगायत सरकारी एवम् सार्वजनिक संस्थानसँग सम्बन्धित कानूनहरूमा महिलाका लागि आरक्षण, परीक्षणकालमा लचकता, सुत्केरी अवस्थामा बिदाको सुविधा लगायतका व्यवस्थाहरू रहेको छ। निजामती सेवा ऐन, २०६४ मा भएको दोस्रो संसोधनले निजामती सेवालालाई समावेशी बनायो। सो अवधिपछि आ.व.२०७६/७७ को अन्त्यसम्म लोकसेवा आयोगबाट ७,३७० जना महिला निजामती सेवाका विभिन्न पदमा नियुक्तिका लागि सिफारिस भएका छन्।^{४४} दोस्रो संसोधन त्यसैगरी छात्रवृत्ति नियमावली, २०६० ले महिलालाई शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउन छात्रवृत्ति दिने

42 श्रम ऐन, २०७४

43 श्रम नियमावली, २०७५

44 प्रा.डा.भीमदेव भट्ट, निजामती सेवामा समावेशी महिला, गोरखापत्र, माघ १४ (२०७७)

व्यवस्था गरेको छ।^{४५}

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५, कानुनी राज्यको सिद्धान्तानुरूप सबैलाई समान रूपमा न्याय उपलब्ध गराउन र न्यायमा सबैको पहुँच स्थापित गर्न कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ को व्यवस्था रहेको छ, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४, बोक्सीको आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, २०७२, सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५, सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८, आर्थिक दृष्टिले कमजोर तथा विपन्न वर्गका एकल महिलाको हित संरक्षणका लागि एकल महिला सुरक्षा कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०७०, लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७, मिति २०७७ साल मंसिर २१ गते जारी यौन हिंसाविरुद्धका केही ऐनलाई संशोधन गर्ने अध्यादेश, २०७७ ले पनि लैङ्गिक समानताका पक्षमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेका छन्।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को बजेटमा सबै स्थानीय तहका स्वास्थ्य संस्थाबाट सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य सेवा तथा महिलाहरूमा हुने सर्भाइकल र स्तन क्यान्सरजस्ता घातक रोग पहिचान र उपचारको लागि निःशुल्क स्वास्थ्य परिक्षण गरिने, महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका सामाजिक भेदभाव, शोषण र हिंसा अन्त्य गरिने, सामाजिक कुप्रथा, अन्याय र विभेद हटाउन स्थानीय सरकार, गैरसरकारी तथा सामुदायिक क्षेत्र समेतको सहभागितामा सामाजिक जागरण र सचेतना अभियान सञ्चालन गरिने, लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट प्रणालीमा समेत समावेश गरिने उल्लेख छ।^{४६}

विश्वव्यापी समस्याका रूपमा रहेको लैङ्गिक असमानतासम्बन्धी विषयलाई एक्लो प्रयासबाट सम्भव नहुने हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय एवम् क्षेत्रीय प्रयासहरूमा समेत सहभागी भएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सक्रिय सदस्य राष्ट्रको हैसियतले यसका हरेक प्रयासहरूमा ऐक्यबद्धता र प्रतिबद्धता जनाएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा जारी मानव अधिकारसम्बन्धी ठुला नौ महासन्धिमध्ये महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW), १९७९ सहित सात महासन्धिको पक्षराष्ट्र भएको छ। नेपालले मानव अधिकार, मानवीय कानून, सार्कसम्बन्धी र अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसम्बन्धी गरी ४२ ओटा

45 कल्पना नेपाल आचार्य, विकासमा महिला सहभागिताका विविध पक्ष र नेपाल, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल (वर्ष ५, अङ्क १५, २०७७) (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७७)पृ. ८०

46 नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, बजेट वक्तव्य २०७७/७९, (नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७७)

महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भइसकेको छ।^{४७}

त्यसैगरी, सन् १९९५ को बेइजिङ कार्ययोजनाले पनि विश्वभरिका महिलाहरूको लागि अवसर र लैङ्गिक समानताको सुनिश्चिता गर्नको लागि १२ ओटा महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूको पहिचान गरी ती विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि रणनीतिक योजनासमेत तय गरेको छ। यसका अतिरिक्त संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा सन् २०३० सम्म हासिल गर्ने गरी तय गरिएका १७ वटा दीगो विकास लक्ष्यमध्ये पाँचौं लक्ष्यमा लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने एवम् महिला र बालिकाहरूको सशक्तिकरण गर्ने उल्लेख छ।

नेपालमा पनि वि.सं. २००४ सालदेखि हरेक वर्ष मार्च ८ मा अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवस मनाउनुका साथै उक्त दिन सार्वजनिक बिदासमेत दिने गरिएको छ। महिलाको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक-अधिकार सुनिश्चित गर्न तथा विकासको समान साभेदारको रूपमा स्थापित गरी लैङ्गिक समानता कायम गर्न नेपालमा पनि वि.सं. २०५४ सालदेखि महिला हिंसाविरुद्धको १६ दिवसीय अन्तर्राष्ट्रिय विविध कार्यक्रमहरू गरी मनाउने गरिएको छ।^{४८}

४.२ संरचनात्मक व्यवस्था

संरचनात्मक व्यवस्थाको सन्दर्भमा कुरा गर्दा हाल सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयमा गरी ७६१ सरकारहरू क्रियाशील रहेका छन्। सङ्घमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय र विषयक्षेत्रगत मन्त्रालयहरू रहेका छन्। निर्दिष्ट मन्त्रालयको रूपमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय रहेको छ। प्रदेश तहमा पनि महिला सशक्तिकरण तथा लैङ्गिक समानतासम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान गर्न सामाजिक विकास मन्त्रालयलाई जिम्मेवारी तोकिएको छ। यसका अतिरिक्त विभिन्न विकास साभेदार र गैरसरकारी संस्थाहरू पनि क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका छन्। प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारहरूले विभिन्न कार्यक्रमहरू ल्याइ कार्यान्वयन गरिरहेका छन्। प्रदेश नं. २ सरकारले प्रदेशमा जन्म भएका छोरीहरूको शिक्षा, सुरक्षा र सशक्तिकरणका लागि “मद्रक्ष्यमन्त्री बेटी पढाउ, बेटी बचाउ अभियान” अन्तर्गत विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ।^{४९}

महिला समानता र सशक्तिकरणको क्षेत्रमा स्थानीय सरकारहरूले पनि विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरूमार्फत सम्बोधनको प्रयासहरू गरिरहेका छन्। दोलखाको मेलुङ गाउँपालिकाले नियमित रूपमा जाँच गरी

47 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नुपर्ने कुराहरू, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७७)

48 रसना ढकाल, १६ दिने अभियान र लैङ्गिकताको सवाल, मङ्सिर १९, मिति २०७७ माघ २८ मा www.ghatan-arabichar.com बाट पुनःप्राप्ति

49 प्रदेश सरकार, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय, धनुषा <http://ocm-cm.p2.gov.np/node/397> बाट पुनःप्राप्ति

स्वास्थ्य संस्थामा शिशु जन्माउने आमालाई सङ्घीय सरकारले प्रदान गर्ने रु. तीन हजार आठ सयमा पाँच हजार थप गरी रु. आठ हजार आठ सय दिने गरेको छ।^{५०}

त्यसैगरी यस क्षेत्रमा कार्य गर्न राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग लगायत अन्य संवैधानिक आयोगहरूको व्यवस्था गरिएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले महिला समानता र अधिकारका विभिन्न क्षेत्रहरूमा आपत्ता गतिविधिहरू अगाडि बढाउँदै आएको छ। आयोगले कार्यसम्पादनमा लैङ्गिक सवालहरूको प्राथमिकीकरणका लागि लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति-२०७७ समेत जारी गरेको छ।^{५१} छाउपडी प्रथाको प्रभाव तथा असर सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले प्रभावित क्षेत्रमा गई सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको थियो। सोही प्रतिवेदनका आधारमा आयोगले नेपाल सरकारलाई छाउपडी प्रथाको अन्त्यका सम्बन्धमा नेपालको संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनले व्यवस्था गरेका प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न, छाउपडी उन्मूलन निर्देशिका, २०६४ मा भएका व्यवस्थालाई अक्षरसः पालना गर्न गराउन, शिक्षा मन्त्रालय र शिक्षा विभागलाई छाउपडी कुप्रथा महिलाविरुद्धको हिंसा हो भन्ने विषय आधारभूत तथा माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा समावेश गर्न, सङ्घ र प्रादेशिक तहबाट स्थानीय तहमा छाउपडी विरुद्ध भएको विभिन्न गतिविधिहरूको प्रगती विवरणको अनुगमन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न लगायतका विषयमा सिफारिस गरेको थियो।^{५२}

४.३ लैङ्गिक समानता कायम गर्न सर्वोच्च अदालतको भूमिका

लैङ्गिक समानता कायम गर्ने सन्दर्भमा न्यायपालिकाको भूमिकालाई पनि नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन। यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावविरुद्धको महासन्धिलाई व्याख्या गर्दै नेपाली महिलाहरूको हकअधिकारको सम्बन्धमा संविधान प्रदत्त हकमाथि आघात पार्ने वा बाझिने कानूनलाई अमान्य घोषित गर्ने र कतिपय महिलाहरूको हकको सन्दर्भमा कानून बनाउन निर्देशनात्मक आदेश जारी भएका समेत छन्। रिट नं. ५५ (अप्रकाशित, अधिवक्ता मिरा ठुंगानाविरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय विकास मन्त्रालय भएको फैसला) मिति २०५९।१।९ मा फैसला गरिँदा विवाहपश्चात्को यौनसम्पर्क पनि मञ्जुरी स्वतः अनिवार्य हुने र मञ्जुरीवेगर जबरजस्ती बल प्रयोगद्वारा गरिने यौनसम्पर्क जबरजस्ती करणीको अपराध मानिने

50 स्वास्थ्य संस्थामा सुत्केरी भए ८ हजार ८ सय खर्च दिइने, आदर्श समाज राष्ट्रिय दैनिक, ३ पुष २०७७, मिति २०७७ माघ २६ मा https://www.eadarsha.com/nep/119087?fbclid=IwAR1Xk3aj8Epw4lNMUZK9eGMVr08UsF763u076Kp-cy_ChMas5tQvCTAzUrIबाट पुनःप्राप्ति

51 लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति-२०७७, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर, मिति २०७७ चैत ४ मा https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/82410708Gender_Equality_and_Social_Inclusion_Policy_2077_Nepali.pdfबाट पुनःप्राप्ति

52 छाउपडीसम्बन्धी राष्ट्रिय जाँचबुझ प्रतिवेदन, २०७५, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर, पृ.५२ र ५३

गरी फैसला भएको छ।^{५३}

ने.का.प.२०६२ अङ्क १० पृष्ठ १३१२, नि.नं. ७४४९ को शर्मिला पराजुली समेत विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालय सिंहदरबार काठमाडौं भएको फैसला मिति २०६०-११-२९ को रिटमा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भई व्याख्या हुँदा “यौनजन्य दुर्व्यवहार सम्बन्धमा यसका सबै पक्षलाई समेट्ने गरी जेजस्तो आवश्यक पर्ने हुन्छ, अध्ययन गरी गराइ उपयुक्त कानून निर्माणका लागि आवश्यक व्यवस्था एवम् पहल गर्नु भनी विपक्षीका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ।”^{५४} भनी आदेश जारी भएको थियो र सोहीबमोजिम कानूनहरू निर्माण भएका छन्।

लैङ्गिक समानताको निमित्त ने.का.प. २०६२ अङ्क ८ नि.नं ७५८५ को पृष्ठ को रिट फैसला मिति २०६२।८।१३ को निवेदिका पुण्यावती पाठकविरुद्ध श्री ५ को सरकार परराष्ट्र मन्त्रालय भएको रिटमा फैसला हुँदा राहदानी प्राप्त गर्दा ३५ वर्ष उमेर पुगेकी महिलाले अभिभावकको मञ्जुरी लिनुपर्ने व्यवस्था संविधान, २०४७ को धारा ११ को प्रावधानसँग बाभिएको हुँदा उक्त सरकारको निर्णयलाई बदर घोषित गरेको छ। त्यसैगरी ने.का.प.२०५१ अङ्क २ पृ.६८ नि.नं. ४८५८ फैसला मिति २०५०।१०।२८ मीरा गुरुङविरुद्ध अध्यागमन विभाग भएको रिटमा निर्णय हुँदा भिसा प्रदान हुँदा महिला र पुरुषबीच भेदभाव भएको ठहर गरिएको छ।^{५५}

ने.का.प. २०६२, अङ्क २, नि.नं. ७४९८, पृष्ठ २०५, फैसला मिति २०६१।४।२६, अधिवक्ता रेशमा थापाविरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालयको मुद्दामा बोक्सी प्रथाको विरुद्धमा कानून बनाउन घोषणा गरियो।^{५६} हाल बोक्सीको आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, २०७२ आइसकेको छ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतले २०६२ सालमै छाउपडी प्रथालाई कुप्रथा घोषित गरी छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो। तत्पश्चात् महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयद्वारा छाउपडीजस्ता कुरीतिजन्य प्रथा उन्मूलनका लागि छाउपडी उन्मूलन निर्देशिका, २०६४ जारी गरिसकेको छ भने मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले अपराधिक कसुर स्वीकारेको छ।^{५७}

वि.सं. २०६४ पौष ६ मा नेपालको सम्मानित सर्वोच्च अदालतले सुनिलबाबु पन्तसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा गरेको व्याख्याबाट नेपालमा पनि यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूले

53 सुशिला कार्की, लैङ्गिक समानता,(काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन,२०६८), पृ. १४९

54 पूर्ववत

55 पूर्ववत पृ.१६४

56 पूर्ववत पृ. १६५

57 राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, अनुपराज शर्माका विचारहरू, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७७)।

मान्यता प्राप्त गरेका र उनीहरूका अधिकारहरू स्थापित भएका थिए।^{५८}

५. विद्यमान समस्या तथा सुभावहरू

५.१ विद्यमान समस्याहरू

लैङ्गिक विभेद र त्यसले सिर्जना गरेका समस्याहरू आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा सम्पन्नदेखि कमजोर राष्ट्र सबैतिर देखिएको पाइन्छ। लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने सिलिसिलामा नेपालले कानुनी र संरचनात्मक हिसाबले ठुलो फड्को मारेता पनि त्यसको व्यवहारिक कार्यान्वयन नहुँदा अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन। समाजमा अहिले पनि महिला र तेस्रो लिङ्गीहरूले विभिन्न खालका हिंसा, प्रताडना, बहिष्करण र लाञ्छनाको सिकार हुनुपरेको छ। कतिपय महिलाहरू गर्भावस्था र प्रसूतिजन्य भेदभावको सिकार हुनुपरेको अवस्था छ। जस्तै—केही पब्लिक तथा निजी कम्पनीहरू र खासगरी बैङ्ककिङ र इन्स्योरेन्स कम्पनीमा कार्यरत महिलाहरूलाई अपायक सरुवा र असामान्य लक्ष्य तोकेर सेवाबाट अलग हुनुपर्ने वातावरणको सिर्जना गरी यस्तो भेदभावको सिकार बनाईने गरेको देखिन्छ।

५.१.१ भेदभाव (Discrimination)

लिङ्गका आधारमा गरिने भेदभाव लैङ्गिक समानता कायम गर्ने सन्दर्भमा मुख्य समस्याका रूपमा रहेको छ। महिलाहरू गर्भदेखि नै भेदभावको सिकार हुनुपर्ने अवस्था छ। लिङ्ग पहिचान गरी भ्रुण हत्या गर्ने कार्यलाई अपराध घोषित गरी कारवाहीको भागीदार बनाइने कानुनी व्यवस्था रहेता पनि शिक्षित र अशिक्षित सबै खालका मानिसहरू लुकीछिपी यस्तो कार्यमा संलग्न रहेको पाइन्छ। तेस्रो लिङ्गीको अवस्था त अभै दयनीय रहेको छ। अहिले पनि तेस्रो लिङ्गीहरूप्रति समाज उदार हुन सकेको पाइँदैन। समाजले उनीहरूको अस्तित्वलाई स्वीकारसमेत गर्न हिचकिचाउने अवस्था छ। भेदभावकै कारण लैङ्गिक समविकासमा असर पर्न गएको छ। छोरीको अस्तित्वलाई अहिले पनि समाज र घरपरिवारले सहज रूपमा लिएको पाइँदैन। छोराका हरेक व्यवहारलाई सही ठान्ने समाज र परिवार छोरीका तिनै व्यवहारहरूमाथि प्रश्नचिन्ह उठाउने प्रचलन यद्यपि छ। यसले लैङ्गिक समविकासमा ठुलो अवरोध सिर्जना गरेको छ।

५.१.२ गलत लैङ्गिक सामाजिकीकरण (Wrong Gender Socialization)^{५९} कतिपय सन्दर्भमा हाम्रो गलत लैङ्गिक सामाजिकीकरणका कारणसमेत लैङ्गिक असमानतालाई बढावा दिएको पाइन्छ। गलत लैङ्गिक सामाजिकीकरणले गलत लैङ्गिक धारणा बनाउन सहयोग पुग्दछ र अन्ततः

58 नीलहिरा समाज, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक मानवअधिकार तथा कानुनी शिक्षा तालिम पुस्तिका, (काठमाडौं: नीलहिरा समाज, २०६६) पृ. ६०

59 Tanaya Mohanty, Gender Culture and History, Human Rights, Gender and Environment, Viva Books Pvt.Ltd. 2007.

लैङ्गिक विभेदको अवस्था सिजना हुन्छ। अहिले पनि बालबालिकाहरूको प्रारम्भिक तहको पढाइ, सिकाइ र अध्यापनको सिलसिलामा महिला र पुरुषको कथित सामाजिक भूमिकाका बारेमा उदाहरण दिने गरेको पाइन्छ। बालबालिकाहरूलाई बाबुआमाको पेसाको बारेमा अध्यापन गराउँदा बुवा अफिस जानुहुन्छ अर्थात् कार्यालयमा काम गर्नुहुन्छ र आमा खाना बनाउने, लुगा धुने, घरको सरसफाइ गर्नेजस्ता घरायसी काम गर्नुहुन्छ भन्ने अर्थमा सिकाइन्छ र बालबालिकाको मानसपटलमा त्यही छाप परिरहन्छ। यस्तो गलत सामाजिकीकरणका कारण बालिकाहरूमा घरायसी काममा सीमित हुनुपर्दछ भन्ने सोच र मान्यता विकसित हुन जान्छ। त्यसैले यस्तो खालको गलत सामाजिकीकरणलाई परिवर्तन नगरेसम्म लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने कल्पना कोरा कल्पना हुन जान्छ।

५.१.३ पुरुषवादी चिन्तन (Male Dominated Thinking)

नेपालमा घरपरिवार, समाज र राज्यको तहसम्म पनि हरेक विषयको निर्णयमा पुरुष वर्ग नै सर्वेसर्वा हुने प्रचलन र व्यवहार रहेको छ। महिला, तेस्रो लिङ्गी वर्गका मानिसहरूलाई केवल किनाराका साक्षीको रूपमा सहभागी गराउने र उनीहरूको भूमिकालाई गौण बनाउने गरिन्छ। उनीहरूको योग्यता र क्षमतामाथि शङ्का, अविश्वास र नजरअन्दाज गर्ने प्रचलनले उनीहरूको सिर्जनशीलता र क्रियाशीलतालाई घटाइदिने कार्य गरिरहेको छ। यसले उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक उन्नति र प्रगतिमा अवरोध आइ थप हिंसाको मारमा पारिरहेको देखिन्छ। हाम्रो पुरुषवादी सोच र व्यवहारलाई परिवर्तन नगरेसम्म समानता हासिल गर्ने कुरा असम्भवप्रायः छ।

५.१.४ धार्मिक अन्धविश्वास (Cultural Superstition)

कतिपय धर्मग्रन्थहरूमा पुरुषको सर्वोच्चतालाई स्थान दिएको पाइन्छ र आम मानिसमा त्यसको गहिरो प्रभाव परेको देखिन्छ। छोरा नभए कथित स्वर्गको बाटोसमेत बन्द हुने जस्ता धार्मिक अन्धविश्वासका कारण छोरा र छोरीबीचको विभेदको खाडल थप फराकिलो बनाइदिएको छ।

५.१.५ समन्वयको अभाव (Lack of Coordination)

लैङ्गिक समानताको क्षेत्रमा कार्य गर्न सरकारी निकायका अतिरिक्त सयौंको सङ्ख्यामा गैरसरकारी एवम् विकास साभेदार संस्थाहरू रहेका छन्। यी सबै निकायहरू आधारभूत रूपमा आ-आफ्नै तरिकाले कार्य गरिरहेका छन्। यस क्षेत्रमा गरिने कार्यक्रममा समन्वयको ठुलो अभाव रहेको देखिन्छ। यसले गर्दा यस क्षेत्रमा ठोस र एकीकृत उपलब्धि हासिल गर्न कठिन हुन जान्छ। एकद्वार प्रणालीबाट समन्वयात्मक र एकीकृत रूपमा यस्ता कार्यक्रमहरू लैजान सक्तियो भने छिटो उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ।

५.१.६ मौनताको संस्कृति (Culture of Silence)

लैङ्गिक विषयमा मौनता साँध्ने कार्यले पनि लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने कार्यलाई बाधा अवरोध

पुन्याइरहेको देखिन्छ । यो विषय सबैको चासो र सरोकारको विषय बन्न नसकी जुन पक्षलाई समस्या पर्यो त्यही पक्षले मात्र आवाज उठाउनुपर्ने बाध्यता रहेको छ । लैङ्गिक विभेदका कारण हुने कतिपय हिंसामा सरोकारवालाहरू मौन बसिदिँदा त्यस्ता घटनाहरूले प्रश्रय पाइरहेको पनि देखिन्छ ।

५.१.७ मौजुदा कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव (Lack of Effective implementation of existing Laws)

लैङ्गिक आधारमा हुने भेदभावका कारण विभिन्न खालका हिंसा र प्रताडना भोग्नुपरेको यथार्थका माझ नेपालमा त्यस्ता हिंसा र प्रताडना अन्त्य गरी लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने सन्दर्भमा असङ्ख्य कानुनहरू तर्जुमा र पुनरावलोकन गरिएको भएता पनि अपेक्षित नतिजा हासिल हुन सकिरहेको छैन । यसका पछाडि प्रचलित कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु नै हो । कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा दण्डहीनताको संस्कृति मौलाउँदा थप समस्या सिर्जना भएको छ । कतिपय लैङ्गिक मुद्दामा राजनीतिक र आर्थिक प्रभावसमेत पर्ने गरेको कयौँ उदाहरणहरू समाजमा देखिन्छन् । त्यसैले लैङ्गिक समानताको उद्देश्य हासिलको लागि सबै तहबाट इमान्दार प्रयासका साथ मौजुदा कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु जरुरी देखिन्छ ।

५.१.८ सचेतनाको अभाव (Lack of Awareness)

अहिले पनि समाजको तल्लो तहसम्म लैङ्गिक विभेद के हो भन्ने विषयमा ज्ञान नहुँदा सहेर र चुप लागेर बस्ने संस्कृति विद्यमान छ । त्यस्ता कार्यको विरुद्ध आवाज उठाउनुपर्छ, विरोध गर्नुपर्छ, प्रतिवाद गर्नुपर्छ, चुप लागेर बस्नु हुन्न भन्ने खालको सचेतना छैन । कतिपय अवस्थामा भाग्यलाई दोष दिने समेत परिपाटी छ । त्यसैले यस्ता खालका घटनाहरूमा वृद्धि भइरहेको पाइन्छ ।

५.२ समस्या समाधानका लागि सुझावहरू

- क) लैङ्गिक समानता कायम गर्न तर्जुमा गरिएका कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन, अनुगमन र लागु नभएको पाइएमा कारबाहीको दायरामा ल्याउने ।
- ख) लैङ्गिक समानतामा मानव अधिकारमुखी पद्धतिको अवलम्बन गर्ने ।
- ग) लैङ्गिक समानताका विषयमा जराधार तहसम्म सचेतना कार्यक्रमहरूको सञ्चालन गर्ने ।
- घ) लैङ्गिक समानताका क्षेत्रमा गरिने कार्यक्रमहरूमा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रविच आपसीसमन्वय र सहकार्यमा जोड दिने ।
- ङ) लैङ्गिक भेदभावका घटना र क्षेत्रको प्रभावकारी अध्ययन, अनड्रसन्धान गरी त्यसको न्यूनीकरणका उपायहरूको खोजी गर्दै कार्यान्वयन तहमा लैजाने ।
- च) भेदभावजन्य व्यवहार भएमा त्यसको प्रतिरोध गर्ने र न्यायको लागि पहल गर्ने बानीको विकास गर्ने ।

छ) आर्थिक सशक्तिकरणका कार्यक्रमहरूमा फर्त पछाडि पारिएका वर्गको सबलीकरण र आत्मनिर्भर बन्न प्रेरित गर्ने ।

६. उपसंहार

पछिल्लो समय नेपालमा लैङ्गिक भेदभावजन्य व्यवहारहरूमा कमी आएको पाइन्छ । लैङ्गिक असमानता विद्यमान रहनुमा केवल पुरुषमात्र दोषभागी छन् भन्दा अन्याय हुन जान्छ । कतिपय सामाजिक भूमिका निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा महिला पनि उत्तिकै र अभि कतिपय सन्दर्भमा केही बढी देखिएको पाइन्छ भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । समाजमा घरको सरसफाइ, लुगा धुने लगायतका घरायसी काममा पुरुष संलग्न रहँदा जोइटिङ्गोको संज्ञा दिनेमा पुरुषभन्दा महिला नै बढी देखिन्छन् भने सन्तानमा छोराको चाह महिलामा पनि देखिने गरेको छ । पछिल्लो समयमा भने पुरुषले गर्ने धेरै काम महिलाहरूले र महिलाहरूले गर्ने कतिपय कामहरू पुरुषले गर्न थालेका छन् । नेपालको जनसङ्ख्याको ठुलो हिस्सा र त्यसमा पनि पुरुषहरू वैदेशिक रोजगारीका शिलशिलामा देशबाहिर रहेको यथार्थका अतिरिक्त महिलाहरूले पनि पुरुषसरह काम गर्न सक्छन् भन्ने मान्यता यसको पछाडिका कारणको रूपमा रहेको देखिन्छ । महिलाहरू मृत्यु संस्कारमा सहभागी हुनुहुँदैन, छोरीले दागवत्ति दिएमा मृतकको मृतआत्माको चिरशान्ति पाउँदैन भन्ने जस्ता परम्परागत धार्मिक अन्धविश्वासलाई चिदै मलामी जाने, दाहसंस्कार गर्ने, दागवत्ति दिने, काजक्रिया गर्ने जस्ता काममा समेत महिलाहरू संलग्न हुन थालेका छन् । कार्यालयहरूमा लैङ्गिक सम्पर्क विन्दुको व्यवस्था, शिशु स्याहार कक्ष, स्तनपान कक्षको व्यवस्थापन लगायतका विषयमा क्रमिक रूपमा कामहरू भइरहेको पाइन्छ । नेपालको इतिहासमा राष्ट्रपति, सभामुख, प्रधानन्यायाधीश, उपसभामुखजस्ता पदमा रहेर महिलाले आफ्नो जिम्मेवारी सम्हालेको अवस्था छ । यसका अतिरिक्त सरकारी एवम् निजी दुवै क्षेत्रमा समेत उच्चतहमा रहेर महिलाहरूले नेतृत्व गरिरहेका छन् । असमान शक्ति सन्तुलन नै लैङ्गिक असमानताको कारक तत्वका रूपमा रहेको हुँदा सशक्तिकरणमा जोड दिँदै लैङ्गिक समानतातर्फको यात्रामा पाइला चाल्नुपर्ने देखिन्छ ।

Accessible Information Communication Technology: The Human Rights Concerns of persons with disabilities

Dr. Birendra Raj Pokharel

Abstract

In this era of Information Communication Technology (ICT) the equal access is the right of all people. ICT is best seen as an umbrella term for a range of technological applications, such as computer hardware and software, digital broadcast technologies, telecommunications technologies such as mobile phones, as well as electronic information resources such as the World Wide Web. The person with disability should also have access to the ICT. In this modern era it is almost impossible to think of the people who are not able to use ICT. If ICTs are not designed for Persons with Visual Disabilities, then it can become a barrier, apart from design, all the disadvantages with inherent difficulty of gaining good internet access in most of the least developed countries like Nepal. There is a lack of vital e-learning components such as computers, electricity and skills. There is a big gap in attitude, policies and practices for mainstreaming Persons with Disabilities in the development initiatives. This research basing on the national, international provisions about the rights of persons with disabilities explores the necessity of the ICT use through the study of various constitution, laws and various research papers. Even UN agencies have urged for necessity of disable friendly ICT. The government agencies, civil societies, business houses should enhance the accessibility of ICT focusing on the persons with disabilities. This article finds the knowledge gaps identified in order to reveal government, civil society organizations, bankers and the business community to take appropriate measures for respecting rights to equality for Persons with Visual Disabilities in the opportunities from the promising ICT revolution.

Background:

Trying to define the term disability, it is universally complex and controversial matter. The important reference is to consider the preferences of Persons with Disabilities themselves, and to bear in mind that acceptable terminology changes over time, and from one culture to another (Oxfam, 2004). Persons with Different Abilities,

differently able People and challenged people are also being used in connection with disability but they are not interchangeable (Pokharel, 2006). Persons with Disabilities implies a disadvantage for a given individual resulting from an impairment and disability associated with existing barriers, that limits or prevents the fulfillment of a role that is normal, depending on age, sex, social and cultural factors (Pokharel, 2011).

According to the International Classification of Functional Disabilities and Health (ICF), disability is interaction of three conditions such as impairments, activity limitations, and participation restrictions. It refers to difficulties encountered in any or all three areas of functioning. The ICF model contains a classification of environmental factors describing the world in which people with different levels of functioning must live and act. The article one of Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) highlights that “Persons with Disabilities include those who have long-term physical, mental, intellectual or sensory impairments which in interaction with various barriers may hinder their full and effective participation in society on an equal basis with others.” (UN, 2006)

Following Act on the Rights of Persons with Disabilities (2074), there are ten types of disabilities comprising Physical, Visual, (Blind and Partial Sighted), Hearing Disability (Deaf and Hard of Hearing), Speech Disability, Deaf, blind, Intellectual, Psychosocial, Autism, Hemophilia and Multiple disabilities. Based on the severity of the functional limitation of an individual, there are four types of disability such as profound disability, severe disability, Moderated disability and Mild Disabilities (Pokharel, 2020).

The development of socio-cultural phenomenon has always associated with Barrier-free environment where each individual can participate fully and effectively in the society, they are included in the community and respected with differences thus spend productive and comfortable life. A barrier free environment allows each individual for the enjoyment of equal opportunities, free and safe movement regardless of age, gender and functional impairment (Pokharel, 2009). It is very clear that the majority of people with disabilities in the world have an extremely difficult time with everyday survival, let alone productive employment and personal fulfillment. The existing barriers restrict persons living with physical, mental, intellectual and sensory impairment enjoying the human rights, as such Persons with Disabilities in Nepal are facing higher incidence of discrimination and unequal treatment, disregard for difference, abrasion of dignity, denial of accessible environment and exclusion that deprive them from the educational opportunities and employment prospects (Pokharel, 2012) eventually perpetuate their poverty both in urban and rural areas.

A person’s environment has a huge impact on the experience and extent of disability.

Inaccessible environments create disability by creating barriers to participation and inclusion. An example of a negative impact of the environment is Persons with Visual Disabilities using a computer without a screen reader. In contrast to environment factor, in some of the rural community of Nepal, disability is traditionally interpreted as a punishment from God for a past sin committed by oneself or one's family.

This is important to help facilitate greater inclusion and universal accessibility to mainstream communication technologies. Naturally there will be some circumstances where specialized technologies are necessary, but these will become increasingly rare as technology becomes more universally available (Verma, 2014). Additionally, where possible, technologies ought to be designed to be as inclusive as possible to all persons, as opposed to further development of certain technologies that would only be used specifically by Persons with Visual Disabilities.

While talking about the ICT opportunity for Persons with Visual Disabilities, it is acknowledge that ICT is an umbrella term which includes any information and communication device or application and its content. Such a definition encompasses a wide range of access technologies, such as radio, television, satellites, mobile phones, fixed lines, computers, network hardware and software. The importance of ICT lies in their ability to open up a wide range of services, transform existing services and create greater demand for access to information and knowledge, particularly in underserved and excluded populations, such as Persons with Visual Disabilities. The ICT opportunity for Persons with Visual Disabilities can be better assessed by analyzing how each type of access technology contributes to the different dimensions involved in the social and economic inclusion of Persons with Visual Disabilities.

Accessible ICT for persons with Visual Disability

Information Communication Technology (ICT) have revolutionized the way humans communicate with each other, particularly offer enormous opportunities to Persons with Visual Disabilities, as they provide them with ways of communicating that might be otherwise deprived them in traditional communication methods. But if ICTs are not designed for Persons with Visual Disabilities, then it can become a barrier (UNESCO, 2012). For Persons with Visual Disabilities in developing countries this barrier is twofold as it includes, apart from design, all the disadvantages inherent in the developing world, such as difficulty of gaining good internet access, Text-To-Speech (TTS), screen reading software etc. (Pokharel, 2017).

In the digital world, the technology has so been developed that the electronic devices and digital platform with its accessible features has overcome the existing barriers

to Blind and print disabled students for acquiring the quality education in same time and competent manner. To this end, the “Digital Accessible Information SYstem (DAISY) has been introduced during late 20th century (Verma, 2014), later was adopted in Nepal after getting back attending the training on “Special Technical Aid for Visual Disabled Persons” in Japan by the writer himself.

Use of the Internet in Nepal is growing rapidly. This is the result of a competitive Internet service provider (ISP) market. Internet access is concentrated in the more-developed cities as the mountainous terrain and low income in remote regions of the country make access more difficult.

The ICTs most studies on the digital platform refer to include personal computers and the Internet. However, the term ICTs more accurately refers to an updating of the conventional ‘information technology’ to encompass the rapid convergence of technologies such as computers, telecommunications and E-books, Internet as well as stressing the communication and networking capacity of modern-day information technologies. Thus ICT is best seen as an umbrella term for a range of technological applications, such as computer hardware and software, digital broadcast technologies, telecommunications technologies such as mobile phones, as well as electronic information resources such as the world wide web (Selwyn, 2004).

The development of convenient policy and program for applying accessible ICT by the Persons with Visual Disabilities is appropriate means of meaningful inclusion which has paramount importance to improve the living condition of Persons with Disabilities (Pokharel, 2012). Because of the gap in policy and practice for promoting accessibility, adoptability and affordability of the latest ICT, the use of such ICT by Persons with Visual Disabilities has been challenged; many of them are deprived from the knowledge and inclusion. In order to explore the effective policy intervention and establishing an evidence based information, the writer carried out PhD research in the topic and came up with the recommendation for enhancing nature of opportunities and minimization of barriers for Persons with Visual Disabilities using ICTs in Nepal. Since the accessible ICT is primary requirement within the Human Rights framework prescribed by the International Human Rights Instruments such as Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), this article intent to build synergic effects to this nature of rights which is most essential for fulfilling the Global commitments of “Leaving no one behind”.

International and National Policy Framework for Accessible ICT

The UN 61st General Assembly on 13th December, 2006 adopted the Convention

on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) and opened for signing and ratification to member states on 30th March 2007. While the Convention and its Optional Protocol needed to be ratified by 20 countries to be forceful, Both CRPD and its Optional Protocol entered into force on 3 May after 20 ratification on 3 April. Until the date, 182 countries have ratified the UNCRPD.

In article 3 of UNCRPD, there are eight guiding principles that underlie the accessibility that include accessible ICT. The convention in article 4 under General obligations emphasizes for state parties to ensure and promote the full realization of all human rights and fundamental freedoms for all persons with disabilities without discrimination of any kind on the basis of disability. To this end, the state parties should ensure “To undertake or promote research and development of, and to promote the availability and use of new technologies, including information and communications technologies, mobility aids, devices and assistive technologies, suitable for persons with disabilities, giving priority to technologies at an affordable cost”

Particularly in article 9(2 f, g, h), the convention further mentions about Information and Communication Technology. To this end, State Parties shall also take appropriate measures to: (f) Promote other appropriate forms of assistance and support to persons with disabilities to ensure their access to information; (g) Promote access for persons with disabilities to new Information and Communication Technologies and systems including the Internet, (h) Promote the design, development, production and distribution of accessible Information and Communication Technologies and system at an early stage, so that these technologies and systems become accessible at minimum cost.

Article 21 obligates states to take appropriate measures to ensure that Persons with Disabilities can seek, receive and impart information and ideas on an equal basis with others and through all forms of communication of their choice. More importantly, it urges private entities that provide information services to the general public, especially through the Internet, to do so in accessible and usable formats for persons with disabilities. This certainly includes Persons with Visual Disabilities, who constantly require modifications to the way they engage in computer mediated communication.

Nepal’s National Information and Communication Technology (ICT) Policy, 2015 was announced on August 2015 by the government. Information and Communication Technologies are increasingly at the core of strategies aimed at securing the goals of sustainable development and stimulating economic growth in countries around the world. Among others, these technologies are shaping the way social interaction takes

place and public services are delivered in some fundamental ways. It is precisely along these lines that the Government of Nepal has placed a great deal of importance on transformative potential of ICTs and positioning these technologies within the larger context of its far reaching developmental aspirations premised around poverty reduction as an overarching goal of inclusive development however accessibility standards has not been mentioned in the policy (Pokharel, 2017).

The Government adopted the Copyright Act, 2059 (2002 which has comprehensively mentioned the copyright authorities of producers and publishers however this act doesn't mention anything concerning accessible digital materials and its copyright provisions. Nevertheless, the article in its chapter -4 mention about the Circumstances where the copyrighted materials can be used without authorization (Pokharel, 2017).

The Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired, or Otherwise Print disability is the latest addition to the body of international copyright treaties administered by WIPO. It has a clear humanitarian and social development dimension and its main goal is to create a set of mandatory limitations and exceptions for the benefit of the blind, visually impaired and otherwise print disability. It requires Contracting Parties to introduce a standard set of limitations and exceptions to copyright rules in order to permit reproduction, distribution and making available of published works in formats designed to be accessible to them and to permit exchange of these works across borders by organizations that serve those beneficiaries. The Treaty was adopted on June 27, 2013 in Marrakesh. Its entry into force requires the deposit of 20 instruments of ratification or accession which was completed by June, 2016 and finally came into force since 30 September, 2016.

Challenges for the promotion of Accessible ICT

ICTs have revolutionized the way humans communicate with each other, particularly offer enormous opportunities to Persons with Disabilities, as they provide them with ways of communicating that might be otherwise denied in traditional communication methods (Abedi, 2015). But if ICTs are not designed for Persons with Visual Disabilities, then it can become a barrier, apart from design, all the disadvantages with inherent difficulty of gaining good internet access in most of the least developed countries like Nepal. There is a lack of vital e-learning components such as computers, electricity and skills (Dhanarajan, 2001; Heeks, 2002; Rajesh, 2003).

For least developed countries, particularly in Nepal, the digital revolution faced one component of a larger problem of information gap, which in turn encompasses

the lack of access to emerging ICTs (Pokharel, 2017), information infrastructure in general, skills to manipulate and use information, and basic educational and cultural barriers such as governmental censorship and control, lack of established information policies, and information illiteracy.

Still for those who have well access to the ICT face challenges because the assistive technology for accessing ICT quickly becomes old-fashioned as new technology develops at an increasing rate. Almost every time new technology is introduced, Persons with Visual Disabilities do not obtain the full benefit. Few ICTs are designed to be inherently accessible. Ways of resolving problems of access in one generation of computer hardware or software do not always carry over to the next generation. Mainstream software upgrades, for instance, make software from the previous generation obsolete - including peripherals, such as the screen readers used by PERSONS WITH VISUAL DISABILITY. Besides that, the latest development of smart phone and ANDROID devices has feature reach and accessible voice output. The “Voice Over”, a screen reader that “speaks” whatever appears on the display of the “iPhone” mobile device lets visually impaired users make calls, read e-mail, browse web pages, play music, and run applications (UNESCO, 2012).

The concept of ICT accessibility remains a new concept for policy makers as well as the users which is considered significant barrier that is observable in all areas of their participation. Barriers to information and communication mean lack of Accessible ICT that covers the design and supply of ICT products (such as computers and telephones) and services (telephony and television) including web-based and phone-based services (Regmi, 2012). It relates to the technology - for example, control and navigation and to the content –with sounds, images, and language produced and delivered by the technology are not accessible for Persons with Visual Disabilities (Pokharel, 2009).

The purchasing capacity is another challenge. Since people with disabilities have poorer health outcomes, lower education achievements, less economic participation and higher rates of poverty than people without disabilities (Pokharel, 2017). This is partly because people with disabilities experience barriers in accessing services including information. These difficulties are exacerbated in less advantaged communities of Persons with Visual Disabilities in Nepal.

Digital accessibility for Human Rights Protection of persons with visual disabilities

Accessibility is equal access to information and communication technologies for

persons with disabilities. According to Paul Jaeger of University of Maryland, USA, “Accessibility allows individuals with disabilities, regardless of the type of disability they have to use ICTs, such as websites, in a manner that is equal to the use enjoyed by others”. A person’s environment has a huge impact on the experience and extent of disability. Inaccessible environments create disability by creating barriers (WHO, 2011), to participation and inclusion such as a PERSONS WITH VISUAL DISABILITIES using a computer without screen-reading software. Speech output systems can be used to read screen text to computer users who are blind (Burgstahler, 2012). Speech output programs (called screen readers) “read” computer screens and speech synthesizers “speak” the text. The environment can be changed in compatible to the need of Persons with Visual Disabilities, such accessible environment include the availability of Text-To-Text Engine (TTS) that can be developed in many local languages. The Accessible hardware includes refreshable Braille displays. Braille printers provide “hard copy” output for PERSONS WITH VISUAL DISABILITY. In the latest technology advancement, as an assistive tool to enable PERSONS WITH DISABILITY’s, especially the Persons with Visual Disabilities have many options for using the accessible ICT for their overall development. As compared to 25 years ago, when information technology through screen reading software and digital output was not heard of, or not easily available, today many software and electronic gadgets have entered the market to suit the requirements of Persons with Visual Disabilities (Dharmarajan, 2014), as such the visually impaired students are working independently.

The research carried by the writer has revealed the incidents of Government, Banks, corporate houses and It developers breaching the constitutional rights and the legislation concerning rights of persons with visual disabilities which is against the state’s commitments towards accessible ICT including software, telecommunication, accessible books, E-banking, E-commerce and the web accessibility. There exists systemic discrimination to persons with visual disabilities through legislation and policies of public and private Banks preventing them to enjoy full facilities of technology advancement available to general public though such services are even more essential to Persons with Visual Disabilities.

The research shows that accessibility features are most helpful to Persons with Visual Disabilities for enjoying the opportunities and equal participation in all spheres of life. Out of 157 respondents, there were ICTs users (28.7) computers, (90.4) mobile devices, (60.5) E-books and (37.6) Internet users. Accessible ICT helped them to write sound documents and reduced mistakes.

Accessible ICT broadly includes accessibility of hardware, software, websites and

content. There are universally accepted standards for different areas of accessibility, such as the Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) for websites and the Digital Accessible Information System (DAISY) for accessible content. Similarly, standards exist for different ICT products and services such as databases, multimedia, television, Automated Teller Machines (ATMs), Governments around the world are increasingly adopting these standards within their policy frameworks to ensure that electronic public infrastructure is accessible to all persons (Regmi, 2012). The Unicode Standard is the internationally accepted standard for the representation of digital text on various platforms. It assigns a unique code for every character irrespective of platform, program, font or language. Standardizing digital text content in compliance with Unicode allows for greater interoperability, assures greater accessibility and eliminates error in processing and ensures lossless transmission of data and better interoperability within the internet platform (Pokharel, 2017). There are (67.8)% Persons with Visual Disability responded that they feel stressed and that they have problems surfing the internet because of inaccessible websites. In the Android based mobiles or smart phones, the accessible feature is in built technology which is feature rich and compatible to the Persons with Visual Disabilities even in local language. Mostly the Persons with Visual Disabilities enhance their task by the use of accessible apps even in the rural communities(Pokharel, 2017).

One of the most important accessibility features for the visually impaired are screen readers which translate the information on the screen into speech. The non-speech text is displayed in the refreshable Braille display. Smart phones have a built-in screen reader or support a third party screen reader. In addition to software, mobile handsets can also come with built-in features that facilitate their use by the visually impaired. These could be tactile markers to help orient fingers on the keypad (e.g. the raised dot on the number five on the keypad of telephones and mobile phones support navigation) and audible or tactile feedback to confirm that a button has been pressed, as well as for specific services or features like low battery, call waiting etc. Adjustable font sizes, changeable main display size, backlighting and brightness/contrast controls for display can help partially sighted people change the accessibility settings to suit their needs. Basic text-to-speech functionality to check caller identity and read text messages and scanner and Optical Character Recognition (OCR) to provide print to electronic text conversion that enable Persons with Visual Disabilities converting text inputs into formats accessible to them. Screen magnifiers are essential for the partial sighted. In addition, people with visual impairment also benefit from a variety of services such as digital libraries and Global Positioning System (GPS).

It is identified that mostly the students among Persons with Visual Disabilities have

access to E-books (Pokharel, 2017). Out of 95 users of E-books, there are (32.7)% persons are using DAISY format, (88.4)% are using simply MP3 books and the accessible Apps in the smart phones are not applied. (86.3)% respondents obtain the e-books from ADRAD, NHRPFND and other Blind serving organisations. Similarly, (12.6)% expressed that they borrow from their friends and only (1.1) percent prepare by themselves.

Playback software in smart phones have made it possible to download and listen to DAISY and Epub books on the devices, doing away with the need to carry laptops or other playback devices. The other aspect of ICT advancement is the online digital libraries where the different apps can be applied for reading the accessible books in their own devices (Pokharel, 2017).

It is a realization that Internet can help explore new jobs, while transforming firms and streamlining job practices (Helbig & Garcia & Ferro, 2009). The solutions which accessible ICT would offer to PERSONS WITH VISUAL DISABILITIES are increased participation, improved learning capabilities, quality education, online services, reduced costs, increased self-stream, integrated services, and more social participation (Pokharel, 2017). Social support was found relevant in acquiring basic skills in all the four ICTs. For example, (61.0)% Persons with Visual Disabilities are informed by the accessible apps in the mobile and (24.6)% users have been supported by their friends to install the screen readers in their mobile. (12.6)% Persons with Visual Disabilities have received support from their friends to obtain the E-books.

A stable and supportive familial environment affect to enjoy the educational and employment, (44.6)% are supported by family for the use of accessible ICT for their overall development.

It is the welcome remarks that some academic institutions have developed the program of adopting accessible ICT through Government system. In other hand, some International Organisations and the local Organisations of persons with disabilities have adopted policy of developing, adopting and implementing the latest ICT that is accessible for persons with disabilities.

The concerns of majority of the respondents are the affordability of the accessible ICTs which refers to availability of accessible technology in affordable cost. The familial income is the major factor since most of the Persons with Visual Disabilities are belonging in the low income groups in Nepal particularly in the rural areas, many parents are found provided mobile phone beyond their purchasing capacity only because of the demand of their children for reading the E-books (Pokharel, 2017),

however due to the highest cost of the cellular Data, the Internet use is limited.

Today, technology has made it possible for persons with disabilities to read and work independently. Some institutions for higher learning around the country, like Prithivi Narayan Campus have already set up Digital library which facilitate reading and working students who are visual impaired (Pokharel, 2017). Organisations like ADRAD and other Daisy organizations convert study materials for blind students and make them available in formats and media of the students' choice. Students themselves, through peer to peer networks and mailing lists are able to collaboratively produce and share accessible study materials on a variety of subjects ranging from primary to post-graduation to competitive exams. The respondents felt equality with use of accessible ICT in Education and employment. There were (89)% mentioned that "Use of ICTs has boosted my academic performance and I have become competent and feel Non-discrimination". Concerning Inclusion, (89)% participants expressed that the ICTs provide opportunity of convenient communication (through SMS, E-mail, messenger, viber and chatting with the public forum) thus promoted inclusion in society.

Persons with Visual Disabilities have enormous capacity for carrying out daily activities. At the personal level there are other factors that have positively influence for their Autonomy by the use of accessible ICTs supporting self-image, self-confidence, self-efficacy, motivation and other personal factors(Pokharel, 2017). These can influence how much a person participates in society independently. Productivity of PERSONS WITH VISUAL DISABILITIES was compared with access to ICTs, and the issue under consideration was affordability. In that regard, respondents expressed their regular earnings is the reason with access to ICTs supporting their Livelihood.

There are some very encouraging developments in the world related to accessible ICT. The accessible publication include Online Library system such as Book share, International Exchange of Accessible books using WIPO Enabled TIGAR projects etc. can provide accessible books to person with print disabilities in Nepal (Pokharel, 2017).

Recommendation for advancing equitable society for Persons with Visual Disabilities applying accessible ICT:

Some barriers are pervasive; they affect all areas of development. The first one relates to assistive technologies which are important tools for development efforts. Experts state that the cost of assistive technologies, which is comprised of the cost of the technology as well as the cost of assistive technology assessment, training

and support services, is still a significant barrier that prevents Persons with Visual Disabilities from fully accessing ICTs. Persons with Visual Disabilities would benefit more from internet-enabled phones than computers when it comes to Internet connectivity. This conclusion is derived from the finding that there was a higher rate of usage of mobile phones than computers among the respondents. This could be a discourse on the fact that acquisition of mobile phones is relatively cheaper and more user-friendly when compared to computers. But that will only be possible if designers take into consideration that there are visual impaired users of mobile devices accessing their websites.

There is a big gap in attitude, policies and practices for mainstreaming Persons with Disabilities in the development initiatives (Pokharel, 2013). Copyright is also a major barrier for having E-books that is constraint for accessible ICT. The poverty level of the Nepalese society has exacerbated the issue of affordability of accessible ICTs however ICT has not been the integral part of a disability-inclusive development agenda. The environment may be changed to improve accessible conditions, prevent participation restriction and improve outcomes for Persons with Disabilities. Such changes can be brought about by legislation, policy changes, capacity building, or technological advancement. It was believed that the situation of Persons with Visual Disabilities will be improved by the adoption and use of accessible ICT; however, the Government lacked in implementation of such policy and programs that couldn't contribute for mainstreaming Persons with Visual Disabilities in mainstreaming development achieving the target of poverty reduction (Pokharel, 2009).

The Oxfam in its publication, Human rights and disability, 2004 states that “We cannot give the blind person sight. We can give the sighted person the ability to enable the blind person to do what they want.”. Although there are a lot of encouraging signs for Nepal in the field of ICT, the lack of accessibility standard still leaves a lot to be improved. Considerable amount of work needs to be done and the initiative should be taken early if we are to level and keep up with the inclusive society by the advancement of the accessible technologies. 21st century demands no one should be left behind. Hence, research, investment and development in the field of accessible ICTs and computing cannot be overlooked to mainstreaming Persons with Visual Disabilities in the development initiatives. The following suggestions are put forward for the promotion of accessible ICTS for mainstreaming Persons with Visual Disabilities in the equitable society.

- The Persons with Visual Disabilities and their families to be engaged in creating awareness on the need for assistive technologies that they can use on computers, mobile phones, E-books and related Internet,

- Government should formulate and/or amend laws and policies to promote accessibility in ICTs. Ratify Marrakesh treaty, ensure rights to E-banking with full range of available services, E-commerce, E-business etc.
- DPOs should develop consultations with Persons with Visual Disabilities and their organisations to seek their inputs on policy formulation and business practices,
- The designers should promote web accessibility within the ICT industry and ensure that all government web sites are accessible to Persons with Visual Disabilities,
- The Human rights institutions should identify a group of experts among Persons with Visual Disabilities who can advise government and relevant business enterprises on accessibility,
- The Universities should establish systems for assessing and benchmarking accessibility standard by the execution of the principles recommended by the writer including indicators for digital inclusion of Persons with Visual Disabilities,
- Government should play a key role in stimulating the introduction of ICT-enabled solutions adapted to the needs of Persons with Visual Disabilities, increasing the availability of accessible ICT and promoting the affordability of assistive technologies in social, educational, economic and other domains,
- The Civil society should promote inclusion of Persons with Visual Disabilities in mainstream society that promotes holistic development, promotes National productivity, and contributes to the elimination of discrimination towards persons with visual disabilities by the massive use of accessible ICTS.

NHRC has introduced the issue of accessible ICTs as a human rights concern through this article, which is highly commendable at this time when Nepal is undergoing a digital revolution with the endorsement of SDG and also enlightened by the enactment of new constitution, and further adoption of several laws and policies on the use of ICTs. This article is therefore intended to fill the knowledge gaps identified in order to reveal government, civil society organizations, Bankers and the business community to take appropriate measures for respecting rights to equality for Persons with Visual Disabilities in the opportunities from the promising ICT revolution.

References:

- Abedi, J. (2015). The role of technology and innovation in the post-2015 development framework. Side-event, Conference of State Parties, New York, Retrieved on 13 March, 2016 from www.un.org/disabilities/.
- Burgstahler, S. (2012). Working together: People with disabilities and computer technology. Providing Access to Technology. USA: University of Washington. Pp. 25-29
- Dhanarajan, G. (2001) Distance education: Promise, performance and potential. Open Learning, 16, 1, 61-68. Retrieved on 13 March, 2016 from http://pdfserve.informaworld.com/106451_750426099_713688418.pdf
- Dharmarajan, R. (2014). ICT journal, Article-PG21.
- Helbig, N. & Gil-Garcia, J.R. & Ferro, E. (2009). Understanding the complexity of electronic government: Implications from the digital divide literature. Government Information Quarterly, 26 (1): pp. 89-97.
- OXFAM, G.B. (2004). Disability, equality and development. London: Sage Publications.
- Pokharel, B. R (2006). ICT for development and education. Conference Paper, Kathmandu.
- Pokharel, B.R. (2009). A handbook to facilitate ratification of UNCRPD. Kathmandu: Action on Disability Rights and Development Nepal.
- Pokharel, B. R. (2011). Human rights situation of persons with disabilities in Nepal, Journal Article, Putalisadak, Kathmandu: Nepal Law Campus.
- Pokharel, B. R (2012). Monitoring the rights of persons with disabilities in Nepal. Holistic Report, Canada: NFDN & Disability Rights Promotion International & York University.
- Pokharel, B. R. (2016). Workshop paper on enabling universal access and preservation of knowledge through libraries: copyright matters. Sub-Regional Seminar in Cooperation with the Nepal Library and Information Consortium, Kathmandu: Retrieved from www.adrad.org.np.
- Pokharel, B. R.S. (2017). “Accessible ICT for mainstreaming persons with visual disabilities in development process, PhD Dissertation, Faculty of Rural

Development, Office of Dean, Humanity and Social Science, Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal.

Pokharel, B. R. (2020). Disability Inclusive Development, workshop paper, Action on Disability Rights and Development, Kathmandu: Retrieved from www.adrad.org.np.

Regmi, U R. (2012). Making ICT and mobile phones accessible for persons with disabilities in Nepal. Kathmandu: NTA.

Selwyn, N. (2004). Reconsidering political and popular understandings of the digital divide. *New Media & Society*, 6 (3). Pp. 341-362.

United Nations (2006). United Nations convention on the rights of persons with disabilities. Retrieved on 10th September 2014 from <http://www2.ohchr.org/english/law/disabilities-convention.htm>

UNESCO, (2012). Shaping the education of tomorrow: 2012 report on the un decade of education for sustainable development. Abridged, Published in 2012 by the UNESCO, ISBN 978-92-3-001076-8

Verma, P. R. (2014). EPUB zone. Making publications accessible for all. Article Retrieved from <http://epubzone.org/news/making-publications-accessible-for-all#main-content>

WHO, (2011). World report on disability. Geneva, Switzerland: WHO Press.

Business and Human Rights Legal Framework: A Need for Nepal

Dipendra Bahadur Singh

Rajendra Bahadur Singh

Abstract

Everything is being commodified. Business sector, as a subject, in Nepal is continuously growing. It is all pervasive in all spheres of human life. The business enterprises have both positive and adverse effects; it is helpful in materializing the human rights, and by its nature of benefit making lays the adverse effects on human life by violating human rights. Nepal has adopted liberal economy system which is focusing on the privatization of the sources of production and services. Aligning with its market oriented and open market economy, it has set to graduate to middle income country by 2030. It is therefore certain that the business actions and operations would be in the rigorous pace to ever increasing which ultimately result increasing rate of violation of human rights by the activities of the businesses. Therefore, this study intends to study the United Nations Guiding Principles (UNGPs) on Business and Human Rights in relation to the existing constitutional, and legal provisions in Nepal. Using the doctrinal legal research method, it attempts to study the protect, respect and fulfill legal framework of human rights in terms of the Nepal's liabilities to work on UNGPs in the economic, social, cultural and environmental context of the country. Finally, it suggests some precautionary, programmatic, and legal interventions to incorporate the UNGPs into its plans and policies.

Background

Several policy measures have been adopted in line with the open, market-oriented, and liberal economic policies in Nepal, which supposed to pave the way for the accelerated economic and social development. The government, therefore, is aimed at giving the private sector a dominant role. Now, the Government's role

has become as of the facilitator providing infrastructures facilities and a conducive environment in which private sectors can increase the efficiency of their operations. Private investment is being encouraged in the development of infrastructures and operation, and management of services like road, transport, water supply, etc. The Government has implemented a bold privatization program. Likewise, private foreign investment has been highly encouraged. Domination of the liberal market economy policy has set an avenue to grow the immense foreign investment in Nepal.

The general opinion has emerged that the businesses make profits in the costs of the environment, human and natural resources; the businesses, therefore, should make the profits only when the cost of the environment, and human and natural resources are well paid off. The increased business houses, and multinational companies and their activities have brought a new paradigm not in the parlance of the business but also in many other spheres of human life including human rights. The new paradigm of human rights that is embedded with the businesses becomes the field of study in the wider spectrum of human rights; businesses are contributing to the realization of the human rights, on the other, they are violating human rights. The human rights concerns embedded with businesses results the new paradigm of human rights i. e. Business and Human Rights (BHR). The traditional dichotomy of right holder and duty bearer concept has drastically changed. Businesses have been transformed as duty bearers more than right holders; businesses have to bear some duties to respect, and fulfill the human rights.

Problem Description and Rationale for the Action/Study

Every business has human rights impacts and responsibilities. Businesses can impact the entire range of human rights issues positively or adversely, including discrimination, sexual harassment, health and safety, freedom of association and to form unions, rape, torture, freedom of expression, privacy, poverty, food and water, child labor, education and housing, etc.

Companies have long been accused of responsibility for human rights abuses. Some examples are:

- Historical abuses: Companies profited from slavery and the slave trade; providing goods and services to Nazi Germany that enables war crimes and

crimes against humanity; force labor in Asia during World War II; selling to the apartheid government in South Africa and military governments in Latin America products that they used in perpetrating abuses.

- Killings: Blackwater (now Academi) was sued over shootings in Baghdad in 2007 that left 17 civilians dead.
- Environmental health: A US-owned company operated an outdated lead smelter in La Oroya, Peru. 99% of children in the area were found to have unacceptably high levels of lead in their blood.
- Rape and sexual abuse: Multinational beer companies hire ‘beer promotion women’ in Cambodia to promote their products in bars. But many companies allegedly do not do enough to protect the women from rape and abuse.
- Torture: Security companies hired by international diamond firms in Cuango, Angola, were reportedly responsible for beatings, attacks with machetes, sexual abuse, torture and killings. The victims were artisanal miners.
- Child labor: Uzbekistan forces children to work in cotton fields without pay, then sells the cotton onto international markets, where it is brought and used by major companies.
- Freedom of expression: Canadian firm Netsweeper reportedly assists the Pakistan Government with online censorship - and has not responded to civil society concerns.
- Indigenous peoples and displacement: In India, a mining company was accused of displacing a tribal group from its traditional lands without obtaining consent or providing adequate compensation.
- Discrimination: Wal-Mart was accused in a lawsuit of systematically discriminating against thousands of its female employees in USA. Some employers in France have insisted that employment agencies refer only white workers to them, according to prosecutors.
- Labor rights: Foreign companies operating in Colombia have been sued for allegedly paying paramilitaries who intimidated and killed union leaders.
- Access to water: In India, beverage companies have allegedly depleted

groundwater supplies in rural villages.

- Workplace safety: Hundreds dies every year in Chinese coal mines.

Objective

The objective behind this paper is:

- to present the needs of the legal framework on business and human rights in Nepal in line with United Nations Guiding Principles (UNGPs) on Business and Human rights, and other relevant legislations.

Methods of the Study

The doctrinal legal research method is used in this study. It is distinct from research techniques such as descriptive review, content analysis, and historical legal research. Doctrinal legal studies lay emphasis on legal propositions based on the secondary data of authorities such as conventional legal theories, laws, statutory materials, court decisions, including other. It deals with studying existing laws, related cases and authoritative materials analytically on some specific matter.

Doctrinal legal research method provides the avenues for the study of the legal propositions that are based on secondary data of authorities, such as conventional legal theories, laws, statutory materials, courts decisions, among others. With the help of analyzing the legal rules, principles or doctrines, and application of the reasoning, the conclusions will be drawn. In the course of the analysis, there will be discussion and presentation on laws in statutes, legal principles, international legal instruments, and debates. The required data has been extracted from the E-library, reliable internet sources, internet digital database, print database from the library.

Conceptual Framework of the study

The conceptual framework as a network, or ‘a plane.’ of interlinked concepts that together provide a comprehensive understanding of a phenomenon/phenomena. The concepts that constitute a conceptual framework support one another, articulate their respective phenomena, and establish a framework-specific philosophy. The conceptual framework here is used in this study to outline the possible course

of action or to present a preferred approach to the topic and objectives set in this study. This study intends to study the international legal regime which relate with the constitutional, legal, and policy provisions of the country in terms of the United Nations Guiding Principles (UNGPs) on Business and Human Rights. For the sake of the development of the protect, respect and fulfill framework of the human rights, the UNGPs on business and human rights facilitates the states to incorporate the principles and provisions that are set in the UNGPs. Hence, this study intends to view the existing domestic legal frameworks that are directly or vicariously relate with the issues related with the businesses and human rights. Further, the existing legal framework may provide the baseline so as to it can be traced out the loopholes and strengths of them. Eventually, UNGPs can be endorsed and implement in the desired sectors to enhance the broader human rights realization, and implications in the social reality.

Figure 1: Conceptual Framework of the study

The Constitution of Nepal, and Business and Human Rights frameworks

Business sector in Nepal is continuously growing. Although the Constitution of Nepal has not any direct provision on business and human rights, there are some constitutional provisions which go around the issues on business and human rights. The Constitution of Nepal has directed the economic objective of the state to achieve sustainable economic development with the involvement and participation of the public, private and cooperative sector. Taking into consideration of this provision, there are laws in practice which promote competition and market promotion, and govern the Foreign Direct Investment (FDI).

The Constitution guaranteed the rights to live with dignity, liberty, and freedom of expression, freedom to practice any profession, carry on any occupation, and establish and operate any industry, trade and business in any part of Nepal as fundamental rights.

Aligning with the fundamental rights, the Constitution under Policies Relating to Economy, Industry and Commerce, provides that to protect the interests of consumers, it enshrines that it has to maintain fair trade and discipline, making national economy competitive ending activities such as black marketing, monopoly, artificial scarcity and restricting competition. It further sets the provision that it has to take necessary legal provision to conserve, promote, and make sustainable use of forest, wildlife, birds, vegetation and biodiversity, and to mitigate possible risks to environment from industrial and physical development. The Constitution, further provisions it has to raise the awareness of the general public about the environment cleanliness. Equally, it sets the obligations to pursue 'the principle of polluter pays' for environmentally sustainable development.

Article 51 (I) stipulates that all forms of labor exploitation must be ended by arranging a policy on labor and employment, abolish all forms of labor exploitation including child labor, foreign employment should be made exploitation-free, secure

and organized and the employment sector should be regulated and managed to guarantee the employment and rights of workers.

The constitutional provisions that relate with business and human rights are quite progressive. On the basis of them, the government and private sectors can formulate legal frameworks to protect, respect, and fulfill the business induced human rights violations. The state must effectively implement the policies adopted in the constitution. The business community also has an important role to play in the implementation of the policies pursued by the state.

UNGPs on Business and Human Rights: Historical Development

The modern international human rights framework was created by governments, for governments. Its foundational documents, the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), was created in the wake of World War II to articulate a set of rights and freedoms that states would commit to protecting and fulfilling. But business has grown in scale and scope since the UDHR was created in 1948. While the companies have delivered innovations and efficiencies that have dramatically raised standards of living and lifted millions of people out of poverty, they have also caused and contributed to human rights abuses around the world.

Following the UDHR, some important endeavors were taken to formulate the codes of conducts for business, such as the multilateral agency like the Organization for Economic Co-operation and Development released the Guidelines for Multinational Enterprises in 1976. The Fair Labor Association, in 1999 incorporated conditions in factories to improve working conditions. Likewise, For the extractive companies, in 2000, the Voluntary Principles on Security and Human Rights were announced. The United Nations Commission on Transnational Corporation was established in 1973 as an effort to draft code of conduct for corporate. The Commission eventually dissolved in 1994 as it could not establish an authoritative and universal set of principles.

In 2003, the UN Commission on Human Rights received from one of its subsidiary bodies a proposed code of conduct for translational corporations for its approval: “Norms on the Responsibilities of Translational Corporations and Other Business Enterprises with Regards to Human Rights. The 2003 Norms asserted that business has ‘the obligation to promote, secure the fulfillment of, respect, ensure respect of, and protect human rights recognized in international as well as national law.’ The Norms were opposed from the International Organization of employers and the International Chamber of Commerce saying that these Norms intend to shift the responsibilities and functions that of governments to the companies. Some NGOs such as Amnesty International supported the Norms. That support was not sufficient enough for the Commission on Human Rights. Therefore, it declined the Norms saying that they had some legal elements but not enough standing for further considerations.

In 2005, as the Commission requested, the UN Secretary-General Kofi Anan appointed Harvard Kennedy School Professor John Ruggie to identify, and clarify the standards of corporate responsibility and accountability for transnational corporation and other business enterprises with regards to human rights.

Ruggie in 2008 presented the “Protect, Respect, and Remedy” framework to Human Rights Council. He elaborated it as the “conceptual and policy framework to anchor the business and human rights debate, and to help guide all relevant actors.” Further, Professor Ruggie developed a set of Guiding Principles and stated that “ [t]he Guiding Principles’ normative contribution lies not in the creation of new international law obligation but in elaborating the implications of existing standards and practices for States and businesses; integrating them within a single, logically coherent and comprehensive template; and identifying where the current regime falls short and how it should be improved.

The Council passed without a vote a resolution endorsing the Guiding Principles in June, 2011.

The UNGPs has clarified the duties and responsibilities of both states and businesses

on tackling human rights risk related to business activities. UNGPs have presented 3 pillars (protect, respect and remedy) and 31 Foundational and Operational Principles: They affirmed:

- I. States' existing obligations to respect, protect and fulfill human rights against adverse impacts by non-stat actors, including business (Pillar I: State Duty to Protect)
- II. The responsibility of business enterprises to respect human rights (Pillar II: Business Responsibility to Respect); and
- III. The need for the state and non-state based judicial and non-judicial remedies to ensure that rights and obligations are matched to appropriate and effective remedies when breached (Pillar III: Access to Remedy).

UNGP elaborates the implications of existing standards and practices for States and businesses; integrating them within a single, logically coherent and comprehensive template; and identifying where the current regime falls short and how it should be improved'.

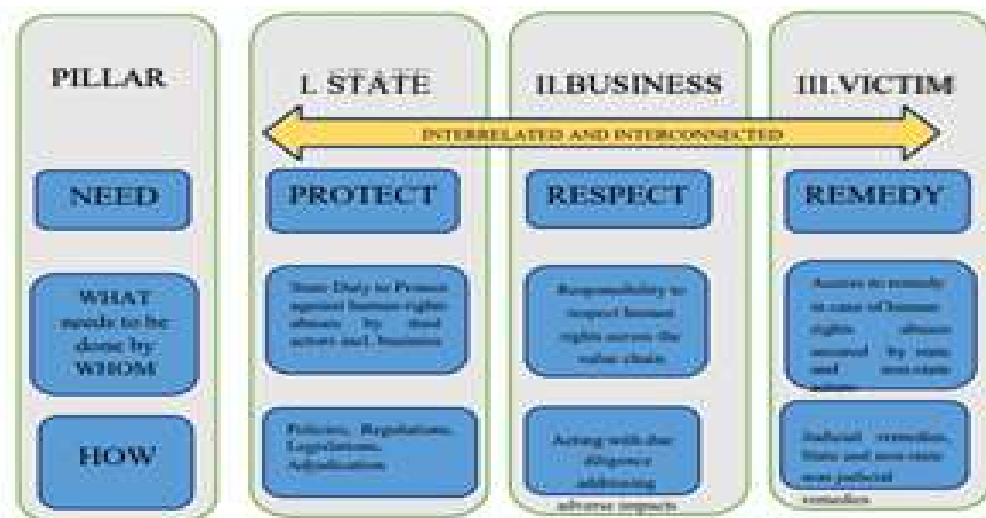

Figure 2: UN Guiding Principles on Business and Human Rights – schematic overview

The UNGPs were the first authoritative global framework to address business impact on all human rights, applicable to both states and businesses. They provided not only a common language and point of reference for discussion, but also a broadly

supported tool for dealing with business-related human rights abuses, caused by business and states alike.

Benefits of National Action Plan (NAP) on Business and Human Rights

In 2014, the UN Human Rights Council endorsed its expectation for states to adopt National Action Plan (NAP) as a means of implementing the UNGPs within their respective territories and jurisdiction. The UN Working Group on Business and Human Rights 'strongly encourage[d] all states to develop, enact, and update a national action plan as part of the state responsibility to disseminate and implement the Guiding Principles on Business and Human Rights.'

Figure 3: Benefits of NAP¹

United Nations Guiding Principles (UNGPs) on Business and Human Rights, and Nepal

The United Nations (UN) Guiding Principles on Business and Human Rights (UNGPs) were endorsed by Human Rights Council (HRC) in June 2011 are built on three pillars: state's duty to protect human rights, corporate responsibility to respect human rights, and access to effective remedies if the human rights are violated. The states have to take some measures to ensure that business enterprises do not violate

1 UN Working Group on Business and Human Rights (2016): Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights: Geneva. Accessed on March 19, 2021. Retrieved from: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/UNWG_NAPGuidance.pdf

human rights and that effective remedies are available in cases of violation. Nepal has been active in the work of the United Nations ranging from the maintenance of international peace and security to development and human rights.² Nepal played a leading role in the negotiations of the Istanbul Program of Action in 2011 and contributed to the 2030 Agenda for the Sustainable Development among other. Nepal is currently the fourth largest troops and police contributing country. Nepal served twice in the United Nations Security Council as an elected non-permanent member in 1969-70 and in 1988-1989. It served as the member of the United Nations Human Rights Council (HRC) for the term 2018-2020. Nepal's involvement is ever increasing.

Nepal has ratified a number of core international human rights instruments that impose explicit or implicit obligations on the government to ensure that business enterprises operating within its territory or jurisdiction do not violate human rights. The Guiding Principles merely reiterate this international obligation. Developing Business and Human Rights framework would also be consistent with the mandate flowing from Article 51 (b), (2) and (3), several provisions in Part-3 provides 'freedom to practice any profession, carry on any occupation, and establish and operate any industry, trade and business in any part of Nepal. A national Business and Human Rights framework would be useful even if a legally binding international instrument to impose human rights obligations on companies is adopted in future.

Nepal envisions a socioeconomic transformation that enables it to meet the goals of graduating from the LDC status by 2022 and achieve the SDGs and become a middle-income country by 2030.³ It has therefore identified key growth drivers (KDGs) as small and medium enterprises including others to produce the required economic growth for Nepal. National Plan Commission also recognized the Foreign direct investment (FDI) a major impact owing to technology transfer and influx of required investment. Industrial development in terms of forming a supply chain for

² Rai, Amrit Bahadur (Permanent Representative). The Permanent Mission of Nepal to United Nations, New York. Retrieved on 31 March, 2021. Available on: <https://www.un.int/nepal/#>

³ National Planning Commission. Envisioning Nepal 2030: Proceeding for the International Seminar. Retrieved from: https://www.npc.gov.np/images/category/Envisioning_Nepal_2030_Proceeding.pdf

multinational corporations and attracting light industries for Nepal. To achieve the goals set, the socio-economic activities are the most.

Materializing the Guiding Principles into Practices

The Guiding Principles for the first time in the history has marked the globally accepted framework that company should consider and proactively assess the human rights impacts associated with their activities and relationship. They should address how they impact the lives of all their stakeholders, irrespective of the national laws where they operate. The UNGP intends to identify, prevent, mitigate, and account for how a company addresses its adverse human rights impact. ⁴It is based on four key steps:

1. Assessing actual and potential human rights impacts
2. Integrating and acting on the findings
3. Tracking responses
4. Communicating about how impacts are addressed

Likewise, the UNGPs call on the Governments to use appropriate policies, guideline, regulations and adjudication to protect against human rights abuses by third parties, including business. Many industry and professional specific organizations integrate relevant aspects of UNGPs into their operating procedures, standards and activities. Global Reporting Initiative (GRI) and the International Organization for Standardization (ISO), Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), UN Global Compact, including other international business firms and organizations have updated their operating standards aligning with UNGPs.

The Civil Society Organizations (CSOs) can be significant in educating, campaigning for the assessment of the potential and actual human rights impacts of the ⁵company and make aware them to adopt the necessary measures for the respect of the human rights:

⁴ Chartered Global Management Accountant (2016). *Business and human Rights: Evolution and acceptance*. Accessed on March, 12, 2021, retrieved from: <https://www.cgma.org/resources/reports/business-and-human-rights.html>

⁵ International Federation for Human Rights. *Corporate Accountability for Human Rights Abuses. A Guide for Victims and NGOs on recourse Mechanisms*, 2012.

Figure 4: Influence of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights⁶
Human Rights and Business Road Map

The human rights and business road map encapsulates the 10 areas for consideration, related to identifying, implementing and reviewing/re-evaluating policies, practices and processes related to human rights concerns within the organization and the wider operating environment. Embedding human rights consideration into the business, particularly in complex organizations, is an incremental process. However, the sooner the journey begins the faster will progress be made towards mitigating risks and realizing opportunities. The key to progress is enabling relevant and material and material information to be incorporated into management, reporting, analysis, and decision making. The businesses can contribute to enabling responsible business and respect for human rights by collaborating, responding to stakeholders' legitimate interests, and assessing performance in a transparent manner to improve future outcomes:

⁶ Chartered Global Management Accountant (2016). *Business and human Rights: Evolution and acceptance*. Accessed on March, 12, 2021, retrieved from: <https://www.cgma.org/resources/reports/business-and-human-rights.html>

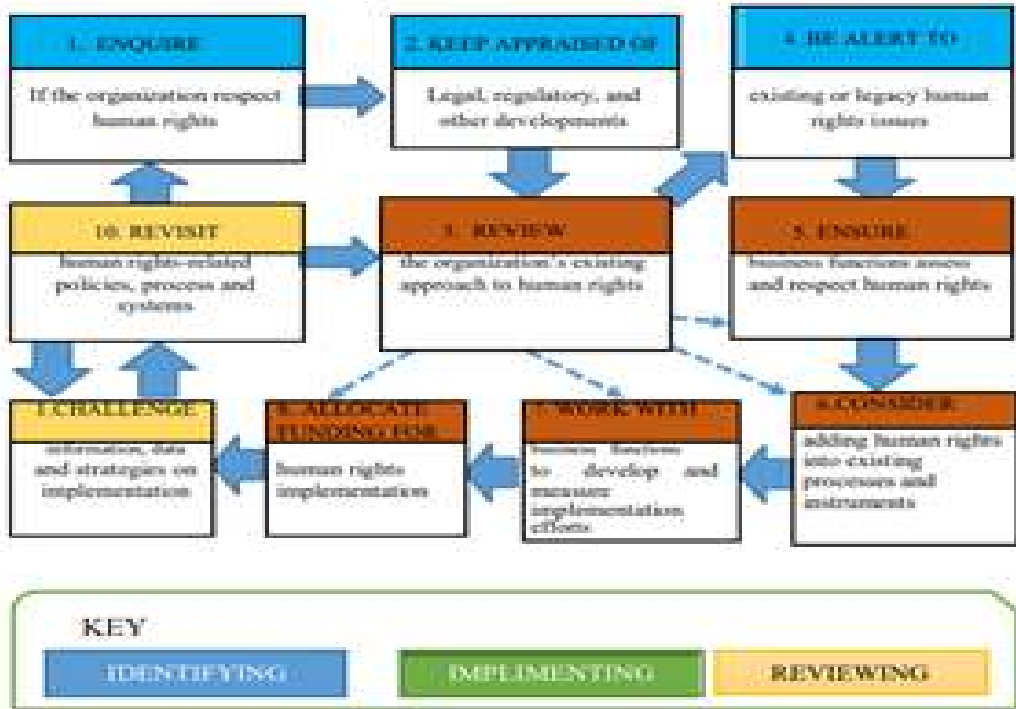

Figure 5: Human rights and business road map

Need for a National Business and Human Rights Framework for Nepal

Human rights activists increasingly have shifted their focus from governments to businesses for a variety of reasons. One is the emergence of a narrative that states are weak and modern multinational corporations are nimble and crafty leviathans who overpower or outmaneuver governments and civil society, particularly in the less developed economies.

There are several reasons behind that supports the assumption that the Government of Nepal is need of the National Framework for Business and Human Rights. Nepal has ratified a number of international human rights instruments that impose explicit or implicit obligations on the government to ensure that business enterprises do not violate human rights. The UNGPs on Business and Human Rights merely reiterate this international obligation. The developing of the framework on Business and Human

Rights is also consistent with the several constitutional provisions that are set under the Article 51 of the Economic, Industrial Policies of the State.⁷ The formulation of Business and Human Rights framework demands the assessment of the currently available legal-policy framework which would provide which are functioning and which are not functioning. This could also trace the middle path of ensuring the needs of the legal frameworks to address the current needs to ensure that businesses respect human rights.

There are plenty of legal frameworks legislated for the protection, respect and fulfill the human rights in relation to business activities in the country. Different legal frameworks under the consumer protection legal framework, environment protection mechanism, and labor law standards have existed.⁸ Various laws and regulations are in place but what is lacking is their effective implementation because of various factors, such as:

1. Lack of awareness and effort put up by part of the cottage and small-scale enterprises to have standard quality.⁹
2. The threshold of standards for regulation of business enterprises is something too high and not possible to comply with. The breach of such laws, therefore, makes them ineffective, especially when there is a compromise for economic growth in a developing country.¹⁰
3. The liability for engaging in unlawful business activities merely remain on paper and not in action.¹¹ In most instance, when the government takes the necessary steps to combat the wrongful action of business enterprises, the

7 Ethical Trading Initiative. London. (2012). *Background Paper for India's National Framework on Business and Human Rights*. Extracted from: https://www.ethicaltrade.org/sites/default/files/shared_resources/india_national_framework_bhr_background.pdf

8 Vyas, Ravi Prakash. (2020). Strategic Roadmap for Nepal: Integrating United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights into Domestic Law. <http://doi.org/20.500.11825/1618>

9 Industrial Enterprises Act (n. 18) s 48 '(Medium industries; i.e. industries having investment in fixed assets exceeding NPR 100,000,000 but less than NPR 250,000,000; Large industries; having investment in fixed assets exceeding of NPR 250,000,000; Cottage industries and small industries having annual turnover more than NPR 150,000,000).'

10 Al Jazeera, 'Indonesia's Most Polluted Water' (*Al Jazeera*, 3 May 2018)

<https://www.aljazeera.com/programmes/101east/2018/05/indonesia-polluted-river-180502051143231.html> accessed on 31 March, 2021.

11 Kafle Laxman, 'Efforts to control black marketing ineffective' *The Rising Nepal*, Kathmandu (14 September 2018).

force of cartels makes the steps ineffective.¹²

4. The state mechanism of Nepal needs to regulate foreign companies. The inability to do so affects people. In the case of companies operating in Nepal without registration, there stands no premise for the courts to adjudicate cases.¹³

The violation of human rights in relation to the business activities in Nepal is prevalent in many sectors. The existing laws should expand their provision beyond of the regulating the business activities; it needs to conduct the research and assessment activities on the regular basis whether the business activities are violating the human rights in the operation and value chains system.

¹⁴The state should propose mandatory and voluntary measures based on international instruments so that it becomes a consistent obligation on all business enterprises to ensure all operations respect human rights. The enforcement of such laws will not be the only solution. ¹⁵The state should also provide technical assistance to incorporate human rights standards that business enterprises need to address. It will assist the businesses in establishment internal divisions for human rights compliance to avoid risk and not face liability. Abidance by Nepal in this regard will meet the standard operating principles of UNGPs, which creates a duty on the state to protect its people and ensure human rights.

Conclusions

Nepal has abundant constitutional, and legal provisions for the protection of the human rights violation caused by the businesses. But there is gap exist not in the legal framework but in their information and implementation. It is, therefore the need of the present time of the country is to have the state-based grievance mechanism to ensure the access to the remedy of the business related human rights violation for which the country is demand of the consolidated plan for the protection of against the

¹² Ibid.

¹³ *Ashok Kumari Sharma v Labor Court* Decision No 10182.

¹⁴ Vyas, Ravi Prakash. (2020). Strategic Roadmap for Nepal: Integrating United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights into Domestic Law. <http://doi.org/20.500.11825/1618>

¹⁵ UNGP (n.2) principle 3.

human rights violation by businesses.

The UNGPs provide the country an opportunity to assess its laws and policies that have a bearing on Business and Human Rights and consider taking appropriate remedial steps. It would not only ensure the path of economic development but also sustainable, inclusive and free from social conflict development process.

¹⁶Developing a coherent Business and Human Rights framework in a transparent and consultative manner is one key tool that should assist in achieving this goal. The presence of stable politico-economic system, vibrant democracy, free media, robust civil society, independent judiciary and the rule of law means that Nepal already has the basic ingredients necessary to develop and sustain Business and Human Rights framework at national level.

---

16 Ethical Trading Initiative. London. (2012). *Background Paper for India's National Framework on Business and Human Rights*. Extracted from: https://www.ethicaltrade.org/sites/default/files/shared_resources/india_national_framework_bhr_bacground.pdf

Human Rights in the era of Cyberspace

Akshaya Duwady

Abstract

The spotlight of the paper is to illuminate the issue of human rights in cyberspace and how are they interconnected. Human right in cyber space is new area of law and challenges many principles of human rights which include dignity, fairness, equality, respect, and independence. Due to advancement in telecommunication and use of internet for daily activities human rights and interest are at stake in the globally interconnected network of networks as computer crime does not end at the line of a state. Hence, the article addresses how unlawful computer activity infringes the human right.

Introduction

“To deny people their human rights is to challenge their humanity”

-Nelson Mandela

Human rights are simply the moral principles for certain standard of human behavior which is based on the shared values of equality, dignity, independence and respect. These values are protected and regulated by the national as well as international laws. Universal Declaration of Human Rights (UDHR) 1948 enshrines the rights and freedoms of all human beings. The declaration outlines 30 rights and freedom which shields all human beings as born free and equal in dignity and rights without distinction of any kind such as race, sex, color, language, religion, property, birth or other status. Furthermore, everyone has the right to life, liberty and security and no one shall be held in slavery, slave trade or servitude. All are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of law as everyone has the right to recognition everywhere as a person before the law and

shall not be subject to any form of torture, inhuman behavior and cruel or degrading treatment.¹ Likewise, the Constitution of Nepal 2015 outlines 31 fundamental rights of every Nepali citizen which guarantees freedom to live with dignity, right to equality, property and religious freedom, freedom of speech and expression, right against untouchability, discrimination and torture. In addition, the constitution under Article-248 has established “The National Human Rights Commission” as a potent constitutional body which mandates dignity, equality and justice for all and is competent to inquire and investigate into alleged human rights violation. In pursuit to the constitution, the National Human Rights Commission Act 2068 defines human right as, “the right relating to life, liberty, equality and dignity of a person provided by the constitution and other prevailing laws and this also includes the rights contained in the international treaties regarding human right to which Nepal is a party.”²

Given that, human rights is the right relating to life where rights and freedom belongs to everyone everywhere and in the present world cyberspace and social networking has become a very crucial part of everyday life which links computer networks and processors throughout the world. Therefore, cyberspace which includes the internet, networks and telecommunication or rooted processors and controls within a global domain of interdependent network of information system has become a vital issue in the international human rights regime. In the view of fact, that cyberspace connects individuals around the world in one single domain it is very important to protect individuals and collective rights in this interconnected network of networks. Shielding internet, networks, servers, data, and electronic system from malicious attacks in cyberspace is called cyber security. Simply, cyber security is the technology that is designed to protect data inside the interdependent network of information system. Seeing that internet has become a global system of interconnected computer networks that connects lives of maximum people around the globe with numerous advantages of internet and its growing use, there are still several drawbacks, as it may indulge in many serious cybercrimes; a crime that is related to computers for example hacking, online harassment, invasion to privacy etc. Therefore, the law which protects everyone using the internet from an unauthorized access to their private computer network is called cyber law or simply the law of internet. Nevertheless, human right in cyberspace is relatively a new area of law and people’s expectation of human right is different in cyberspace.

Though it is very difficult to find the exact origin of cyber crime but the first major attack on the digital network happened back in 1971 by John Draper a “phone phreak”. The word “phone phreak” is used to describe computer programmers obsessed with phone network. Mr. Draper built a blue box with which he could make free long

1 <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

2 http://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/National+Human+Rights+Commission+Act.pdf

distance phone calls and then after the cases of wire fraud rose extensively.³ Also, we are quite aware about the idea of “hacking” from various movies, books, TV channels, comics etc. Hacking is a cyber crime where one attempts to enter into an unauthorized private network inside a computer system. For example; Mr. A sitting in his own house with his own computer can hacks Mr. B’s computer without physically touching Mr. B’s computer and physically being present in Mr. B’s house. Such cases of snooping into ones private network has become a serious threat globally. And one might think how is this issue related to human rights? This is very much related to human rights as it infringes one’s privacy, identity, freedom and other fundamental as well as legal rights.

Since internet has become a necessity in this modern world and cyber crimes are not barred by physical distance, the crime radius can be infinite. Especially in cases where the victim resides in one state and the perpetrator in some other part of the world then jurisdiction over such shall be shared by multiple law enforcement entity. Therefore, in this modern era of information technology, there are many serious computer crimes which directly or indirectly affect human kind.

Cyber Space and Human Rights

Cyberspace is the world shaped by the internet; a global system of interconnected and interdependent network of networks. Presently, we live in the age of internet and we are connected to internet 24X7 for our day to day activities. It has made our live very easy and convenient. Internet is the library of informational resources; we can at any time get information on the topic we desire for. It has helped a lot in educational sector as students can apply for online courses in foreign universities or can gather information about their subjects and interests. It has also become a platform to show their talents to everyone around the globe. Secondly, it has made communication very easy. If we look at the past communication was not that easy as it is today. The advancement in science and technology has made communication so easy that now we can send and receive messages instantly through electronic mail and other social media platforms. While in the past if we wanted to send someone a written note we had to send it through snail mail and it would take days and months to get delivered. Communication technology has also improved health sector by allowing patients ask quick question without having to travel to health camps, clinics or hospitals. Patients can even share their test results and interact to doctors virtually. There are also many audio and video recordings in the internet which helps patients to gather more information about their treatment processes or clear doubts.

Social networking sites like Facebook, Instagram, Twitter, Clubhouse etc has become very popular especially among youth. It has helped connecting millions of people

³ Le VPN. 2018. *The History of Cyber Crime*. | Le VPN. [online] Available at: <<https://www.le-vpn.com/history-cyber-crime-origin-evolution>>

with similar interest. Apart from finding friends with similar interests or finding long lost friends, cyberspace also provides millions and billions of opportunities for business or job. It is also a great source of entertainment. We can download games, music, movies or even play online games or watch online movies. Cyberspace started nearly two decades ago and has acquired a major part in our life with numerous advantages.

However, with growing advancement in telecommunication and use of internet for day to day activities individual rights are at stake in this globally interconnected computer networks as cyber-crime does not end at the line of state. In addition individual's privacy, identity, dignity and freedom are at high risk in the hands of cyber experts who may at any time manipulate a private domain for his/her personal benefit.

Here are some examples of cyber-crime and their link to national and international human right laws;

1. Online Impersonation

Online impersonation is the act of creating an online presence in someone else's name.⁴ This is one of the commonly used internet crime where one pretends to be someone else on the internet using another person's name, phone number, domain address and other relevant identifying information without the actual person's consent for the purpose of making the recipient accept it as true. Any person impersonating someone via email, SMS, phone calls or other relevant means of communication can be held liable for infringing another person's identity and privacy. However, impersonating someone online will only be delict if;⁵

- Impersonator's activity causes harm to the person
- Impersonator impersonated intentionally
- It damaged the person's reputation, dignity and identity
- Impersonator's activity causes financial loss to the victim
- And if the court finds that the act of impersonator is wrongful because it harmed the society's norm. Impersonating any person online can infringe a person's legal rights as well as fundamental rights. Since every person has the right to privacy, identity and the right to live with dignity, no person shall manipulate any person's name, phone number, social media accounts or other relevant personal details for personal benefit. Under Article 6 of UDHR, "everyone has the right to be recognized everywhere as a person before the law." Likewise, the constitution of Nepal has

4 Course.oeru.org. [online] Available at: <<https://course.oeru.org/lida102/learning-pathways/societal-issues-and-the-internet/online-impersonation/>>

5 Luyt, D., 2011. [Blog] *Liability for impersonating someone online?*, Available at: <<https://www.michal-sons.com/blog/liability-impersonating-someone-online/9696>>

also provided its citizen with the right to privacy, identity and right to live with dignity. Though, impersonation itself is not a crime but impersonation by cheating is a serious violation of victim's identity, privacy and dignity.

2. Cyber Bullying

Cyber bullying is a form of bullying or harassment that takes place over digital devices like cell phones, computers or tablets and can occur through social media via internet, SMS, phone calls and website or gaming sites where people can participate and share content.⁶ Due to advancement in technology cyber bullying is becoming more popular in teenagers today as they are the one more into social media platforms. Cyber bullying includes posting rumors, threats, sexual remark and posting pejorative labels or personal information.⁷ Such harassment possesses a long-term effect to the victim emotionally as well as mentally and it can even lower the victim's self esteem, cause depression or increase suicidal ideation.

Internet trolling and cyberstalking is some of the common form of harassment that takes place over the internet. Internet trolling takes place over social media or online gaming in order to elicit a reaction or disruption or just for personal amusement.⁸ Internet trolling is also known as internet slang and trolls are people who purposely post pejorative labels on the social platform to gain attention and trouble the other person. Such trolls usually target public figures and are generally done for entertainment. However, the content used for bullying can have numerous effects on the victim. Likewise, cyberstalking is unnecessary, unwanted and repeated surveillance to stalk or harass an individual. This includes vandalism, libel, threats, solicitation for sex, identity theft, slander or gathering information about the victim so that it can be used to defame accuse, harass, blackmail or threaten the other person.

Cyberbullying is a serious computer crime and possesses severe consequences to the victim and sometime it is so damaging that many victims have committed suicide. According to UDHR every human being is born free and for the maintenance of peace every person shall promote understanding, tolerance and friendship among all nations, racial or religious group. Hence, there shall be no discrimination. Additionally, the constitution of Nepal also prohibits any kind of discrimination on the rounds of caste, ethnicity, community, occupation or physical condition. Therefore, bullying is a form of discriminatory harassment and serious violation of human rights because each and every individual has their right to be free from physical, mental and emotional

6 official website of United States Government. [online] Available at: <<https://www.stopbullying.gov/cyber-bullying>>

7 US Legal, *Cyber Bullying Law and Legal Definition* | USLegal, Inc.. [online] Definitions.uslegal.com. Available at:

8 Diaz, Fernando L. (2016). "Trolling & the First Amendment: Protecting Internet Speech in the Era of Cyber-bullies & Internet Defamation". *University of Illinois Journal of Law, Technology & Policy*:135-160

violence and have right to attain the highest standard of physical and mental health, right to live with dignity, right to privacy and have the right to have a fair and safe workplace and surrounding

3. Identity theft

Identity theft is a computer crime of obtaining someone else's personal information like email address, birth date, place of birth, house address, citizenship number, passport number or other financial information like bank details to commit fraud. Cyber criminals use malware, spyware, espionage and phishing techniques to crack into social media accounts and steal your personal information, for example; using another person's personal bank details in making unauthorized purchase or transaction and the victim of such fraudulent transaction can face a serious of problems from police investigation to being burden with numerous debt. And in most cases it can be very difficult to prove your innocence as cyber criminals can very easily create convincing social media sites or accounts that ask for your permission to access your profile and in one click the hackers can easily retrieve your personal details to commit fraud. Also, sometimes scammers make fake online profiles to spread hateful speech towards certain ethnic group or political body. Or sometimes this happens due to personal enmity; the hacker either wants to harm your social reputation or is interested in your money. Scammers can also use your identity in committing other crimes like drug trafficking, smuggling, laundering money, terrorism or illegal immigration. By stealing someone's personal information not only harms the person's identity, privacy or dignity but it can also affect the victim emotionally as well as psychologically. Identity Theft Resource Center of United States has divided identity theft into five categories as follow;⁹

- i. Criminal Identity Theft; when apprehended for a felony, identifying as somebody else.
- ii. Financial Identity Theft; using another person's bank details and other financial details in obtaining goods and services.
- iii. Identity Cloning; using another's personal information to impersonate him/her in daily life
- iv. Medical Identity Theft; using another person's medical identity in obtaining medical care or drugs
- v. Child Identity Theft; when minor's identity is stolen and used for the impostor's own benefit.

On the other hand, with growing information system bank and financial institutions has also adopted e-banking system. E-banking or electronic banking allows transactions via computers, phone or other telecommunication system. Such online

⁹ Identity Theft Resource Center-US. n.d. *Identity Theft Resource Center - Free Assistance 888-400-5530*. [online] Available at: <<https://www.idtheftcenter.org/>>

banking facilities have made transaction trouble-free as individuals can access his/her account using his/her phone and can also transfer money or perform any kind of transaction via mobile phone. Along with these advantages of online banking system there are certain disadvantages too, our personal information are at stake in the hands of computer phreak as they can at anytime infringe our private network to acquire financial and other benefit. One common example to this is the e-banking fraud; a theft or fraud committed through online system to illegally remove money from a bank account or to transfer money to a different bank account in an unauthorized manner. This is a form of identity theft made possible through phishing, lottery fraud scam etc.¹⁰ Stealing somebody else's identity in order to acquire any form of benefit is a violation of fundamental human right as each and every person has the right to live freely and be recognized as a person before law everywhere and no person can infringe his/her identity. Hence, identity theft is a serious computer crime and violation of fundamental human right as each and every person has the right to live with dignity, right to privacy, freedom, right to have the highest standard of mental and physical health and right to have a safe working environment.

4. Internet Privacy

Internet privacy is also called online privacy or information privacy, it relates to one's personal privacy, the provision relating to third party and displaying information via social media. This involves illegal distribution of copyright material without the consent or permission from the owner. Invasion to one's privacy is a crime and the issue relating to internet privacy for example; illegal sharing of movies, videogames, e-reading material or similar other on the internet is regulated under copyright laws. The 1997 Information Infrastructure Task Force of the United States formed under President Clinton defined information privacy as "an individual's claim to control the terms under which personal information or information identifiable to individual is acquired, disclosed and used."¹¹ Many websites and social media apps do aim to shield their user's sensitive information by including privacy policies and users on instagram, whatsapp, facebook, twitter etc have access to privacy settings which allow them to exclude certain people viewing their profile and keeping certain personal information secret. However, there are many website and apps which monitor the browsing history and information provided by users for visiting their site, this is a growing problem in children and youth as they often use social media in ways that jeopardize their privacy. They are still unaware that while visiting websites and social media apps all the information they provide and browse can be monitored and tracked. Moreover, every person using the social media must be aware about email

10 D. Dubey, R. and Manna, D., n.d. *e-Banking Fraud and Fraud Risk Management*. [online] Available at: <<http://oldtm.lbp.world/SeminarPdf/167.pdf>>

11 Kang, J. (1998). Information Privacy in Cyberspace Transactions. *Stanford Law Review*, 50(4), 1193-1294. doi:10.2307/1229286

scams, advertisement scam and attachments in websites that influence people to unknowingly install malware, spyware and disclose personal information. Secondly, with growing information technology the protection of creators and inventors for their creation and invention has become a predominant issue in present technologically sophisticated world. The right over ones creation and invention which are protected under copyrights laws and trademarks are at stake in the hands of cyber experts who can easily exploit ones creation and invention for personal benefit.

Right to privacy is one's fundamental right and no person has authority to infringe one's privacy. Moreover, internet privacy is also linked to intellectual property right and the creator of the original work, invention or product has an exclusive right over the use of his/her creation i.e. the right to his/her property. The Agreement on Trade-Related Aspect of Intellectual Property Rights (TRIPS) of 1995 sets out the minimum standard of protection in the areas of intellectual property that covers; copyright laws, trademarks, geographical indications, patents, industrial designs, layout-designs of integrated circuits and undisclosed information. It allows the members to the agreement to provide more extensive protection of intellectual property. Under Article 7, it provides that, "the protection and enforcement of intellectual property rights should contribute to the promotion of technological innovations and to the transfer and dissemination of technology, to the mutual advantage of producers and users of technological knowledge and in manner conducive to social and economical welfare and to balance rights and obligation."¹² Additionally, under Article 12 of UDHR, "no one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family home or correspondence, no to attack upon his honor and reputation."

Similarly, Article 25 of the Constitution of Nepal provides every citizen the right to property which include right to acquire, enjoy own, sell, have professional gains and otherwise utilize or dispose of property. And privacy in relation to the person; their residence, document, records, statistics and correspondence and their reputation are inviolable under Article 28. In addition, Section 9 of the National Civil Code 2017 prohibits any act that causes nuisance, annoyance or damage to prestige, reputation or property of another.

Hence, infringement of one's privacy is a serious violation of fundamental human right and certain legal right especially in connection with intellectual property rights.

5. Cyber racism

"The idea of culture relativism is nothing but an excuse to violate human rights."

-*Shirin Ebadi* Cyber racism is a serious human rights violation through social media, individuals post racist comments or make various memes, trolls and hate speech

¹² https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.pdf

against a group of people based on their color, sexual orientation, nationality, culture, religion, language or ethnicity. According to Australian Human Rights Commission, cyber racism involves jokes or comments, name calling or verbal abuse, harassment or intimidation or public commentary that inflames hostility towards certain group.¹³

Online stereotyping is a form of cyber racism causing racist prejudice; a feeling towards a person or a group of people based on their political affiliation, sex, beliefs, values, social class, religion, ethnicity, nationality, culture, occupation, color or disability. Cyber racism can even spread through some controversial topics like sexism, nationalism or classism.

è Sexism; it is a gender based discrimination and cyber sexism includes menacing physical, sexual, emotional and psychological threats and intimidating transphobic, homophobic, sexual misogynistic and sexist remarks, comments, trolls and memes.

è Nationalism; holds the idea to promote the interest of a particular nation state, cyber nationalism can spread through various social media accounts and website which promote

è Classism; classism is making biased or discriminatory comments, remarks or having certain attitude towards a distinct social community or economic class. This can spread online by individual or groups who post certain racist comments or trolls against certain community or economic class.

Spreading unwanted and discriminatory remarks and comments on individual based upon their race, sex, nationality, culture and similar other is purely against individual's right to live to dignity, equality and social justice, right against discrimination and untouchability and right to religious freedom, language and culture are against their fundamental human rights. As human rights have individual as well as collective aspect, freedom of religion, language and culture are enjoyed by group of people (community) and cannot be put into practice by just protecting individual human rights. Given that community does not exist outside the individual; community rights cannot be separated from individual human rights especially in connection to the basic rights such as freedom to religion, language and culture.¹⁴ Therefore, right to religion is a fundamental human right that protects the interest of both individual as well as community. Article 18 of UDHR provides "everyone the right to freedom of thought, conscience and religion". This includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or community with others and in public or private to manifest his/her religion or belief in teaching, practice, worship and observance. Likewise, Article 26 of the Constitution of Nepal provides every Nepali citizen with the "right to religious freedom". According to it, "each person shall be free to profess, practice, and preserve his/her religion according to his/her faith."

¹³ Web.archive.org, n.d. *Australian Human Rights Commission*. [online] Available at: <<https://web.archive.org/web/20140714045432/>>

¹⁴ D'Haenens, Leen, ed. *Cyberidentities: Canadian and European Presence in Cyberspace*. Ottawa: Les Presses de l'Université d'Ottawa | University of Ottawa Press, 1999. Web. <<http://books.openedition.org/uop/1360>>.

Since social networking have become a dominate part of our everyday life racist practice in social media presents a challenging field of study. With racial prejudice increasingly being reshaped inside proprietary channel such as; Facebook, Viber, WhatsApp and YouTube, it is timely to review publications on the issue in order to address the state in this area.

6. Trafficking password

Trafficking password is a criminal offense by which on offender knowingly or with intend to harm the victim shares, sells or buys the stolen password to acquire the victim's bank account or personal details. Traffickers use techniques like scamming or hacking techniques to acquire password. Scamming is the act of tricking others into giving their password voluntarily. While hacking requires computer skills and knowledge which monitor every activity on the social media and send those records to the third party.¹⁵ Stealing a person's password unknowingly for illegal activity is a criminal activity and against the right to privacy, dignity, freedom, liberty, social security and social justice. Hence, no person can acquire others password for his/her personal benefit.

7. Human trafficking

Human trafficking is simply the buy and sell of human for the purpose of forced labor or commercial sexual exploitation. Every year millions of men, women and children are trafficked worldwide and with growing use of social media it has become easier for the traffickers to recruit victim. Traffickers scout around social media like facebook, instagram, tiktok and other apps looking for vulnerable victims. After finding their target, they start following the person on the social media platform. They then slowly from being friend in some social media apps start blackmailing the victim.

Secondly, the traffickers may also use online platform to trade person from one state to the other state via online connection and communication. Human trafficking is a crime against humanity. It is a form of torture, exploitation, inhuman behavior and done for the purpose for slavery or commercial sexual exploitation. One common example of this is cybersex trafficking; where victims are taken to cybersex dens surrounded with internet connection with live steaming software. Victim of such crime are forced to watch and obey the orders of live customers. This is a form of online forced prostitution or sexual slavery. Children and women are abducted and threatened for such activity and experience physical, mental, emotional and psychological trauma. Such criminal activity violates the victim's right to live with dignity, right to freedom, right of women and child, right against any form

¹⁵ Higgins, P., n.d. *What Is Password Trafficking?*. [online] It Still Works. Available at: <<https://itstillworks.com/password-trafficking-12061220.html>>

of physical, mental and emotional torture. UDHR prohibits all form of slavery, servitude and slave trade and also prohibits any form of torture, cruel, inhuman or degrading treatment. Also, Article 22 of the Constitution of Nepal prohibits right against torture, cruel, inhuman or degrading behavior.

Hence, human trafficking is one of the most heinous offences affecting the lives of millions of people around the globe and stripping them of their dignity and identity.

8. Online child sexual exploitation

Online child sexual exploitation or molestation includes children for sexual stimulation which includes child sexual abuse images or children pornography. Child pornography is the exploitation of children (below the age of 18) for sexual stimulation. It also includes grooming, live streaming, threatening and blackmailing children for forced sexual activities or slavery. Victims of such sexual abuse are forced to perform sexual acts and forced to obey the order of live customers in front of webcam. Likewise, child sexual abuse image includes sexual images, writings, drawing, painting or animations created for profit or other reasons. Moreover, traffickers advertise children on internet to gain profit and oversea predator often seek out and pay for these illicit services.¹⁶ Victims of such exploitation experience depression, anxiety, psychopathology and post-traumatic disorders. Child abuse is the violation of a child's right to life, freedom, liberty and no child shall be the victim of any exploitation, slavery and be subject to trafficking or hostage taking and any such activity is against the fundamental right of the child. As per UDHR, childhoods are entitled with special care and assistance and all children shall enjoy the same social protection. Alongside Article 39 of the Constitution of Nepal states that no child shall be subjected to illegal trafficking, kidnapping or be sexually exploited. Furthermore, no child shall be subject to any form of mental or physical torture or exploitation and each child shall have the right to his/her identity, dignity and freedom. Though online child exploitation is new in the field of crimes against children however requires more concern on a global scale.

9. Cyber Attack

Cyber attack is an unauthorized attempt to expose, steal or gain information that targets computer networks or national infrastructure leading to cyber attacks. Such crime can be done by certain group, society, organization or sovereign state to acquire another state. The fundamental rights are at risk when governments slot in cyber attacks, like when Russia shut down the internet in Crimea in 2016 and Ingushetia in 2018 or when the government seeks into dissident's or journalist's phone as it did in South Arabia and United Arab Emirates.¹⁷ Such Internet shut down refute people

¹⁶ Tataro, P., 2016. *Surge in online sex trade of children challenges anti-slavery campaigners*. [online] Available at: <<https://www.reuters.com/article/us-conference-women-cybersextrafficking>>

¹⁷ www.hrw.org/news/2020/05/26/its-time-treat-cybersecurity-human-rights-issue

access to vital information and their ability to work, express themselves and other access to social media.

Emirati activist Ahmed Mansoor was imprisoned and Saudi journalist Jamal Khashoggi was executed after their governments gathered information on their activities through hacking.¹⁸ The Chinese and Vietnam's government use cybersecurity as an excuse to exercise more control over the internet and further restrict many rights of their citizens. Such government hacking infringes the citizens right to privacy, their freedom and violate other human rights. On May 2020, the United Nations Security Council underlined the need to recognize cyberattacks as one of the human rights issue. While its discussion on cybersecurity the council emphasized on internet shutdown by governments and hacking into the devices of dissidents which might lead to serious human rights violations. Moreover, as per Article 12 of the UDHR, "no one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, or to attacks upon his honor and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks." The constitution of Nepal also protects every citizen the right to privacy.

International Conventions

The United Nations Human Rights Council (UNHRC) has stated that, "the rights that people have offline must also be protected online (in particular the freedom of expression)". Furthermore, Article 19(2) of the International Convention on the Civil and Political Rights (ICCPR) states the freedom to communicate and receive ideas, information and opinions through the internet. Likewise, Article 19(3) of the same convention provides that, the freedom of expression and information carries with it special duties and responsibilities and it may therefore be subjected to certain restrictions. But, these restrictions shall only be such as provided by law and are necessary;

- a. For the respect of the rights and reputation of the others
- b. For the protection of the national security or of public order or public health and morals.

The Convention on Cybercrime 2001, also known as the Budapest Convention on Cybercrime is the first international treaty that addresses internet and computer crimes. The convention particularly deals with child pornography, hate crimes, infringement of copyright, computer related fraud and network security. The objective of the convention is to pursue a common criminal policy aimed at the protection of society against cybercrime.

Likewise, United Nations Convention on the Right of the Child is an international human right treaty that protects the wellbeing, civil, political, economic, social and

18 <https://www.hrw.org/news/2020/05/26/its-time-treat-cybersecurity-human-rights-issue>

cultural right of the children under the age of 18. And the protocol to this convention called the Optional Protocol on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography prohibits child prostitution, child pornography and sale of children. In the same way, The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) ensures the elimination of all form of discrimination against women and protects women's human right. Similarly, Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children is a protocol to United Nations Convention against Organized Crime which present and combat trafficking in person, protecting and supporting victims of trafficking.

Legal Arrangement in Nepal

In order to understand the legal provision in Nepal regarding the issue of human rights and cyber crime, let's begin with the Constitution of Nepal. The constitution of Nepal enacted in 2015 ends all form of discrimination and oppression in promoting social and cultural solidarity, tolerance and harmony. The constitution explicitly mentions that the right to live with dignity, right to freedom, right to equality, right to freedom, right to freedom of culture, religion and language, right to children and women, right to privacy, right against torture, untouchability and discrimination and right relating to health and social security as the fundamental right of every Nepali citizen. The constitution under Article 248 has established National Human Rights Commission as one of the constitutional body of Nepal to respect, protect and promote human right and ensure effective enforcement thereof. However, in ensuring these rights there must be effective legal arrangements.

In protecting and ensuring human rights in today's digital era, the government of Nepal promulgated the Electronic Transaction Act 2063 as the first cyber law of the country. The act regularizes the recognition, integrity, validity and storage of communication and transmission system of electronic records and criminalized computer related unwanted activities. Section 47 of the act explicitly mentions that, "if any person publishes or displays any material in the electronic media including computer, internet which prohibit to publish or display by the prevailing law or which may be contrary to the public morality or decent behavior or any types of material which may spread gate or jealousy against anyone or which may jeopardize the harmonious relations subsisting among the people of various castes, tribes and communities shall be liable to the punishment".

Likewise, "if any person with an intention to commit any fraud creates, publishes or provides unauthorized digital signature to acquire benefit from the payment of bill or other financial benefits from another's account in any unwanted manner shall be liable under computer fraud." Hence, the cyber law deals with computer, software and hardware in providing a strong provision for punishment against any computer crimes and provides legal definitions to digital signatures (digital identity

which uniquely identifies the particular sender electronically) and electronic records (information recorded in computer) which can be used in e-banking, e-shopping and e-commerce. Correspondingly, the Banking Offence and Punishment Act 2064 recognized unauthorized payments via electronic medium, withdrawal of payment and unauthorized alteration in another's account as forgery and fraud. It also prohibits the issue of cheque, cheque-books or bank statement in an unauthorized manner or by giving an impression that he/she is the true holder of the same. Similarly, Child Right Act 2064 recognizes child pornography as an abuse against children and prohibits the involvement of children in any immoral profession. And, the National Penal Code 2017 prohibits forgery and prohibition of breaching privacy through electronic medium.

Conclusion

Since internet is the global domain of interconnected network of networks connecting billions of people around the world has advantages as well as disadvantages. It has provided platforms for greater access to information which reduces time and cost, provides easy communication facilities and even helps companies to advertise and conduct their businesses and has helped in growing health, educational and other informational sectors also publishing documents on internet saves paper. Nevertheless internet has certain disadvantages as mentioned above however those drawbacks are new challenges to our society. Instead of making cyberspace a taboo where we and our personal information are at risk, we need to educate our self to use it for our benefit and not harm others.

Therefore, the future of human rights in view with growing information technologies must be laid down on strong legislation and their interpretation on both national as well as international level. Moreover, the law makers must focus on protection of intellectual property rights, consumer protection child protection and cyberattacks by government. Governments can improve and regulate cyber security by adopting following strategies the specifically covers authentication, adopt technologies that uses biometrics in mobile devices for secure authentication and policymakers can provide access to tools and business practices that assist them in addressing cybersecurity concepts and technologies Likewise, individuals can protect their private computer networks by regularly updating their devices and apps, downloading anti-virus software, limiting the information they provide in social media and enabling two factor authentication system. For these reasons, in ensuring individual's right online policy makers need to recognize what exactly is cyberspace, cybercrime and cybersecurity and implement effective provision ensuring human rights in this digital era.

अङ्क-१

- (१) राजुप्रसाद चापागाई (+अङ्क ४)
- (२) विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना (+अङ्क ५)
- (३) विनोदकुमार वि.क. (+अङ्क ४)
- (४) डा.शङ्करकुमार श्रेष्ठ
- (५) ओमप्रकाश अर्याल (+अङ्क ७)
- (६) डा. हरिहर वस्ती
- (७) डा. रंजीतभक्त प्रधानाङ्ग
- (८) डा. श्रीप्रकाश उप्रेती (+अङ्क ७)
- (९) डा. लोकनाथ भुपाल
- (१०) विशाल खनाल (+अङ्क १३)
- (११) माधव रेग्मी (+अङ्क ३)
- (१२) पुष्पा पोखरेल (+अङ्क ४)
- (१३) जायश्वर चापागाई
- (१४) मोहना अन्सारी

अङ्क-२

- (१५) ललितवहादुर वस्नेत
- (१६) तेजमान श्रेष्ठ (+अङ्क ६)
- (१७) माधवकुमार वस्नेत
- (१८) सूर्यवहादुर देउजा (+अङ्क १३)
- (१९) महेश शर्मा पौडेल (+अङ्क ३, ५, ८, १२, १३, १५, १७)
- (२०) डा. गोविन्द सुवेदी
- (२१) टेकनारायण कुवर (+अङ्क ५)
- (२२) सलिना काफ्ले (+अङ्क ६)
- (२३) उदयन रेग्मी
- (२४) डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली (+अङ्क ४)
- (२५) सोम लुइंटेले (+अङ्क ७, १४)
- (२६) लोकेन्द्र पनेरु (+ अङ्क ८)

अङ्क-३

- (२७) मोहन बन्जाडे
- (२८) संजीवराज रेग्मी (+ अङ्क ८)
- (२९) गोविन्द शर्मा वन्दी
- (३०) कृष्णजीवी घिमिरे (+अङ्क ७, १२, १८)
- (३१) श्रीराम अधिकारी
- (३२) डा. टीकाराम पोखरेल (+अङ्क ११, १६)
- (३३) डा. अश्वस्थामा खरेल (+अङ्क ६, १२, १५)
- (३४) शोभाकर बुढाथोकी (+अङ्क ११)
- (३५) रेवतीराज त्रिपाठी (+अङ्क ९)

- (३६) नवराज थपलिया
- (३७) करुणा पराजुली
- (३८) रामकान्त तिवारी (+अङ्क ६)

अङ्क-४

- (३९) सुदर्शन रेग्मी
- (४०) मनिष प्रसाद
- (४१) कैलाशकुमार शिवाकोटी (+अङ्क ८, १७)
- (४२) डा. महेन्द्रजंग शाह
- (४३) शारदा तिमिल्सेना
- (४४) शिवप्रसाद पौडेल
- (४५) नीतु पोखरेल
- (४६) सोम निरौला

अङ्क-५

- (४७) राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक महासंघ
- (४८) लिप्तवहादुर थापा
- (४९) भक्त विश्वकर्मा
- (५०) ऋषिकेश वाग्ले (+अङ्क ९)
- (५१) डा. हरिवंश त्रिपाठी

अङ्क-६

- (५२) डा. नारायणप्रसाद घिमिरे
- (५३) कोषराज न्यौपाने
- (५४) वीरवहादुर बुढा मगर
- (५५) श्यामबाबु काफ्ले (+अङ्क ७, १३, १६)
- (५६) बुद्धिनारायण श्रेष्ठ
- (५७) घनश्याम खड्का (+अङ्क ११)
- (५८) सूर्यप्रसाद पराजुली (+अङ्क ९)

अङ्क-७

- (५९) वेद भट्टराई (+अङ्क १३, १४)

अङ्क-८

- (६०) प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय
- (६१) नवराज सापकोटा (+अङ्क ११, १३, १४, १७)

अङ्क-९

- (६२) वसन्त अधिकारी
- (६३) इन्दु तुलाधर
- (६४) शिवप्रसाद पौडेल
- (६५) टेक ताम्राकार (अङ्क १२)

अङ्क-१०

जेष्ठ नागरिक विशेषाङ्क-२०७५ (रा.मा.अ.आ)

अङ्क-११

- (६५) बलराम राउत
- (६६) केशवप्रसाद चौलागाईं
- (६७) अर्जुन विश्वकर्मा

अङ्क-१२

- (६८) मीना गुरुङ्ग
- (६९) विनोदकुमार विश्वकर्मा
- (७०) डा. हरिबंश त्रिपाठी
- (७१) डा. हरिहर वस्ती
- (७२) प्रेमबहादुर थापा

अङ्क-१३

- (७३) विदुशी अधिकारी
- (७४) श्यामकुमार भट्टराई
- (७५) इन्दिरा दाहाल

अङ्क-१४ (आप्रवासी कामदार विशेषाङ्क)

- (७६) दिनेश रेग्मी
- (७७) होम कार्की
- (७८) रामेश्वर नेपाल
- (७९) शरु जोशी
- (८०) मन्जु गुरुङ्ग
- (८१) नेहा चौधरी
- (८२) अनुराग देवकोटा
- (८३) आरती श्रेष्ठ

अङ्क-१५

- (८४) यज्ञप्रसाद अधिकारी (+अङ्क १८)
- (८५) रविन्द्र आचार्य
- (८९) केदार कोइराला
- (९०) कल्पना नेपाल आचार्य

(९१) नितु पोखरेल

(९२) Akhila Kolisetty

(९३) अनिशकुमार पौडेल

(९४) दिनेशप्रसाद जोशी रतला

अङ्क-१६

(९५) केशव प्रसाद वास्तोला

(९६) वासुदेव बजगाईं (+अङ्क १८)

(९७) डा. दिव्या दवाडि

(९८) रघुनाथ अधिकारी

(९९) डा. राजेश अहिराज

(१००) महेन्द्र विष्ट

(१०१) लेखनाथ पौडेल

(१०२) हेमन्तराज दाहाल

अङ्क-१७

(१०३) किरण बराम

(१०४) समिक्षा पौडेल

(१०५) डा. डि.एन. पौडेल

(१०६) पवनकुमार भट्ट

(१०७) अच्युतमणि न्यौपान

(१०८) राजेन्द्रबहादुर सिंह (+अङ्क १८)

अङ्क-१८

(१०९) प्रा.डा.कृष्णचन्द्र शर्मा

(११०) विजयप्रसाद मिश्र

(१११) डा.सिर्जना भण्डारी

(११२) मोहन काफ्ले

(११३) डा. विरेन्द्रराज पोखरेल

(११४) दिपेन्द्रबहादुर सिंह

(११५) अक्षया दुवाडी

संवाहकमा अङ्क १ देखि १७ अङ्कसम्म प्रकाशित लेखका शीर्षक र लेखकहरू

१. खाद्य अधिकार

- अङ्क १, शीर्षक: खाद्य अधिकार, खाद्य सम्प्रभुता तथा खाद्य सुरक्षा, लेखक: राजुप्रसाद चापागाई, पृष्ठ १-१७
- अङ्क ३, खाद्य सम्प्रभुता तथा खाद्यसम्बन्धी हक, कृष्णजीवी घिमिरे, पृष्ठ ५२-६५
- अङ्क ५, कर्णालीमा खाद्य अधिकारको अवस्था: एक विश्लेषण, विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना, पृष्ठ १-३६
- अङ्क ७, नेपालको सन्दर्भमा खाद्य अधिकार र मानव अधिकार, कृष्णजीवी घिमिरे, पृष्ठ ३५-९९

२. दलितका अधिकार

- अङ्क १, मधेशी दलितको मानव अधिकार अवस्था समस्या र समाधान, विनोदकुमार विश्वकर्मा, पृष्ठ ३८-५५
- अङ्क ३, Crime of Caste Based Discrimination and Untouchability, रेवतीराज त्रिपाठी, पृष्ठ १५२-१६०
- अङ्क ४, दलितको मानव अधिकार अवस्था: स्थलगत अध्ययन, विनोदकुमार विश्वकर्मा, पृष्ठ २६-५९
- अङ्क ५, नेपालमा दलित समुदायको मानव अधिकार र मानव मर्यादा, भक्त विश्वकर्मा, पृष्ठ १०६-११९
- अङ्क ९, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतसम्बन्धी अपराध, रेवतीराज त्रिपाठी, पृष्ठ १-५४
- अङ्क ११, जातीय छुवाछुत अन्त्यका लागि धार्मिक क्षेत्र, केशवप्रसाद चौलागाई, पृष्ठ ९४-१०६

३. महिला अधिकार

- अङ्क १, Woman Rights to Reproductive Health, पुष्पा पोखरेल, पृष्ठ ५७-६६
- अङ्क १, Woman Migration to Gulf Countries, जायश्वर चापागाई, पृष्ठ ६७-७६
- अङ्क २, Woman on Move for Foreign, डा. गोविन्द सुवेदी, पृष्ठ १०१-११३
- अङ्क २, ...Rape Victims, सलिना काफ्ले/उदय रेग्मी, पृष्ठ १३८-१५१
- अङ्क ५, महिलाका मानव अधिकार र हिंसाको स्थिति, लिप्तबहादुर थापा, पृष्ठ ९०-१०५
- अङ्क ५, Growing Challenges of Domestic Violence, सलिना काफ्ले, पृष्ठ १२०-१३३
- अङ्क ६, Woman Migrant Workers' Problems and Prospects- सलिना काफ्ले, पृष्ठ १२१-१३५
- अङ्क ९, महिनावारीजन्य प्रचलन र महिला अधिकार, लेखक: वसन्त अधिकारी, पृष्ठ १३९-१५४
- अङ्क ९, Addressing Gender Justice, इन्दु तुलाधर, पृष्ठ १५५-१६५
- अङ्क १२, Situation of Women's Access to Justice in Nepal प्रेमबहादुर थापा, पृष्ठ १३७-१५३
- अङ्क १४, वैदेशिक रोजगारको लैङ्गिक पक्ष, मञ्जु गुरुङ, पृष्ठ ६७-७४
- अङ्क १४, आप्रवासनको सेरोफेरोमा घरैलु महिलाकामदार, शरु जोशी, पृष्ठ ५७-६६
- अङ्क १५, विकासमा महिला सहभागिताका विविध पक्ष र नेपाल, कल्पना नेपाल आचार्य, पृष्ठ ७१-९१

४. सङ्क्रमणकालीन न्याय

- अङ्क २, सङ्क्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा बेपत्ता... महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ७१-१००
- अङ्क २, Transitional Justice, तेजमान श्रेष्ठ, पृष्ठ १६-३१
- अङ्क ५, Transitional Justice Process, ऋषिकेश वाग्ले, पृष्ठ १३४-१४८
- अङ्क ५, सङ्क्रमणकालीन न्यायको पद्धति र नेपालको सन्दर्भ, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ ५८-७४,
- अङ्क ११, The Slow Train to Transitional Justice, घनश्याम खड्का, पृष्ठ १-५४
- अङ्क १२, नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार: कृष्णजीवी घिमिरे / मीना गुरुङ, पृष्ठ १५-३८

५. मानव अधिकारसम्बन्धी संस्था

- अङ्क १, मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू: ओमप्रकाश अर्याल, पृष्ठ ६७-८०
- अङ्क १, Role of the NHRIs for Human Rights... मोहना अन्सारी, पृष्ठ ६८-७७
- अङ्क ४, मानव अधिकारसम्बन्धी सङ्घात्मक देशहरूको भोगाङ्क, राजु चापागाई, पृष्ठ ६०-७०
- अङ्क ७, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अन्य आयोग ओमप्रकाश अर्याल, पृष्ठ १००-१२७

६. मानव अधिकारसम्बन्धी प्रणाली

- अङ्क १, Human Rights System in Nepal, रञ्जितभक्त प्रधानाङ्ग/श्रीप्रकाश उप्रेती, पृष्ठ १-२१

- अङ्क २, मानव अधिकारको विकासक्रम, ललितबहादुर, बस्नेत पृष्ठ १-१५
- अङ्क २, Role of the National Human Rights, सूर्यबहादुर देउजा, पृष्ठ ५१-७०
- अङ्क ३, आयोगले स्वयम मुद्दा गर्न पाउने अधिकार, श्रीराम अधिकारी, पृष्ठ ६६-७६
- अङ्क ४, Electoral System for Strengtling Democratic Institution, चन्द्रकान्त ज्ञवाली, पृष्ठ १५५-१६९
- अङ्क ३, Public Security, Rule of Law and Human Rights, शोभाकर बुढाथोकी, पृष्ठ १३१-१४०
- अङ्क ३, आयोगका विगतका उपलब्धि र अबको बाटो, डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ ११०-१३०
- अङ्क ३, Accountability to Past Abuses, नवराज थपलिया/करुणा पराजुली, पृष्ठ १६१-१७१
- अङ्क ४, मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षा, डा.महेन्द्रजंग शाह, पृष्ठ ८७-१०२
- अङ्क ६, Indivisiblity of Human Rights, घनश्याम खड्का, पृष्ठ १३६-१४९
- अङ्क ७, रामाअआ : सिफारिस र कार्यान्वयनको अवस्था, वेदप्रसाद भट्टराई/श्याम काफ्ले, पृष्ठ १२८-१५४
- अङ्क ८, ऐतिहासिक विकासक्रममा नेपालको मानव अधिकारको अवस्था, श्रीरामप्रसाद उपाध्याय, पृष्ठ १६५-१८१
- अङ्क ९, A Theoretical Overview of the NHRIS टेक ताम्राकार, पृष्ठ १८१-१९२
- अङ्क १२, Unleashing the Paris Principles in the Context of Nepal डा. हरिवंश त्रिपाठी, पृष्ठ १०३-१२०
- अङ्क १२, मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र यसको सान्दर्भिकता, डा.अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ ६४-९०
- अङ्क १५, मानव अधिकारको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण, यज्ञ अधिकारी, पृष्ठ १३
- अङ्क १७, Human Rights Agenda in the Sustainable Development Goals 2030, Nava Raj Sapkota, पृष्ठ ९३-१०७

७. विषयगत मानव अधिकार

- अङ्क २, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ ११४-१३७
- अङ्क २, Safe Foreign is Myth for Nepali Migrant workers, सोम लुइटेल्, पृष्ठ १७४-१८२
- अङ्क ४, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू :मानव अधिकार, सुदर्शन सुवेदी/मनिस प्रसाई, पृष्ठ १-२५
- अङ्क ५, Human Rights Situation Of Hayu and Surel ....., वीरबहादुर बुढा मगर, पृष्ठ १८१- १९४
- अङ्क ८, Reflections on the Right to Development, नवराज सापकोटा / कैलाशकुमार सिवाकोटी, पृष्ठ १८१-१९
- अङ्क ८, नेपालमा वादी समुदायको मानव अधिकारको अवस्था, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-३९
- अङ्क ८, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारसम्बन्धी अपराध, टेकनारायण कुँवर, पृष्ठ १३१-१६४ अङ्क ११,
- यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पङ्ख्यकको अधिकार अवस्था, डा. टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ८०-९३,
- अङ्क १७, वातावरणको अधिकार, वातावरणीय शिक्षा र यसको प्रभाव, किरणकुमार बराम, पृष्ठ ६८-९२
- अङ्क १८, घृष्णायुक्त अभिव्यक्ति र मानवअधिकार, वासुदेव बजगाई, पृष्ठ ८९-१०४

८. आप्रवासन/मानव बेचबिखन

- अङ्क २, Safe foreign is myth for Nepali Migrant workers,सोम लुइटेल्, पृष्ठ १७४-१८२
- अङ्क ७, Bilateral Labour Agreements With Destination Countries, सोम लुइटेल्, पृष्ठ १५५-१९३
- अङ्क १४, International Labour Standars for ....Migrants Workers, Neha Choudhary, पृष्ठ १२२-१३८,
- अङ्क १४, Human Rights Challenges of Migrant Workers ..., Anurag Devkotaabdi Arati Shrestha, पृष्ठ ८९-१०२
- अङ्क १४, भारतमा नेपाली श्रम प्रवासन: समस्या र चुनौती, दिनेश रेग्मी, पृष्ठ ८९-१०२
- अङ्क १४, आप्रवासी श्रमिक भर्ना अभ्यास र मानव अधिकार ज्यादती, रामेश्वर नेपाल, पृष्ठ ८९-१०२
- अङ्क १४, कामदारलाई अधिकार दिलाउन मिडियाको भूमिका: कतार अध्ययन, होम कार्की, पृष्ठ ३९-५६
- अङ्क १८, वैदिक साहित्यमा आधारित आदर्श मानव जीवन : प्रा.डा. कृष्णचन्द्र शर्मा, पृष्ठ १-१४
- अङ्क १८, मानवता विरुद्धको अपराध : मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार ..., कृष्णजीवि घिमिरे , पृष्ठ १५-३८

९. बाल अधिकार

- अङ्क ४, Role Of Child Reform Homes, पुष्पा पोखरेल/शारदा तिमिल्सेना, पृष्ठ ११९-१३८
- अङ्क ४, Growing Challenges Of Child Marrige, सलिना काफ्ले, पृष्ठ १०३-११८
- अङ्क ४, Legal Regime Punishment to Children, शिवप्रसाद पौडेल, पृष्ठ १३९-१५४,

- अङ्क ६, Juvenile Justice in Nepal, रामकान्त तिवारी, पृष्ठ १५-१२०
- अङ्क १२, मधेशी दलित बालबालिकाको अवस्था, विनोदकुमार विश्वकर्मा विमल पृष्ठ ३९-६३

१०. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

- अङ्क १, Ensuring Human Rights through Better Social Protection, लोकनाथ भुषाल, पृष्ठ २२-३४
- अङ्क ४, बुद्ध धर्म र मानव अधिकार, कैलाशकुमार सिवाकोटी, पृष्ठ ७१-८६
- अङ्क ५, Undermining our Cultural Value, डा. नारायणप्रसाद घिमिरे, पृष्ठ १६३-१७०
- अङ्क ११, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, बलराम राउत, पृष्ठ ५५-७९
- अङ्क ११, Religious Peace Building in Nepal, शोभाकर बुढाथोकी, पृष्ठ ८०-९३
- अङ्क १७, Child Rights: Provisions and Conditions, Achyut Mani Neupane पृष्ठ १०८-१२४
- अङ्क १८, Accessible Information Communication Technology, Dr. Birendra Raj Pokharel पृष्ठ १२६-१४०

११. मानव अधिकार र विपद्

- अङ्क १, Earthquake and Human Rights, माधव रेग्मी, पृष्ठ ३५-३९
- अङ्क ३, भूकम्प, मानव अधिकार र राज्यको दायित्व, डा.टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ७७-९१
- अङ्क ६, नेपालमा विद्यालय शिक्षा र यसमा भूकम्पले पारेको असर, डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल, पृष्ठ १-३५

१२. ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार

- अङ्क १०, ज्येष्ठ नागरिक विशेषाङ्क
- अङ्क ५, नेपाल ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्थ, राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक महासङ्घ, पृष्ठ ३७-५७
- अङ्क १७, Chhaupadee Pratha: A Theoretical Analysis in reference to violation of women's Rights, Rajendra Bahadur Singh, पृष्ठ १२५-१३९

१३. न्यायमा पहुँच

- अङ्क १, अपराध पीडितको हक, शङ्करकुमार श्रेष्ठ, पृष्ठ ५६-६६
- अङ्क २ अपराध पीडितको हक, संजीवराज रेग्मी, पृष्ठ २७-४०
- अङ्क २, नेपालको संविधानमा मौलिक हक, चन्द्रकान्त ज्ञवाली, पृष्ठ १५२-१७३
- अङ्क ३, नेपालको मेलमिलाप प्रक्रिया ...गोविन्द शर्मा बन्दी, पृष्ठ ४१-५१
- अङ्क ३, Public Security, Rule of Law and Human Rights, शोभाकर बुढाथोकी, पृष्ठ १३१-१४०
- अङ्क ३, Sailability of Restorative Justice रामकान्त तिवारी, पृष्ठ १७२-१८३
- अङ्क ३, Corruption and Human Rights, माधव रेग्मी, पृष्ठ १४१-१५१
- अङ्क ३, मानव अधिकार विकास र सामाजिक न्याय, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ९२-१०९
- अङ्क ४, Priority for the Protection of Human Rights, नितु पोखरेल/सोम निरौला, पृष्ठ १७०-१८०
- अङ्क ५, Witness Protection Human Rights Abuses... डा. हरिवंश त्रिपाठी, पृष्ठ १४९-१६२
- अङ्क १५, आवासको हक र राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको योगदान, केदार कोइराला, पृष्ठ ५९-७०
- अङ्क १५, Broader View on the UDHR :A living Document Forever, DrAswasthama Bhakta Kharel पृष्ठ ५९-७०
- अङ्क १५, The Sexual Orientation and Gender Identity :Rights Protected by the laws and role of judiciary in Nepal, Prem Bahadur Thapa, पृष्ठ १३२-१५१
- अङ्क १५, Humanitarian Action during Covid- 19.... Anish Kumar Paudel, पृष्ठ १५२-१६९
- अङ्क १८, कानून व्यवसायिकसँग परामर्श र कानून व्यवसायी मार्फत प्रतिनिधित्व...: विजय प्रसाद मिश्र, पृष्ठ ३९-५०
- अङ्क १८, न्यायमा पहुँच र मानवअधिकार : यज्ञ प्रसाद अधिकारी, पृष्ठ ७५-८८

१४. न्यायप्रशासन

- अङ्क २, सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ३२-५०
- अङ्क ५, कानूनको शासन, लोकतन्त्र, भ्रष्टाचार र मानव अधिकार, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ ७५-८९
- अङ्क ५, Rights Based Approach Maina Sunuwar Verdict, कोषराज न्यौपाने, पृष्ठ १७१-१८०
- अङ्क ८, मानव अधिकार र स्वच्छ सुनुवाइको हक, संजीवराज रेग्मी, पृष्ठ ४०-९६

- अङ्क ८, मानव अधिकारको प्रचलनमा दण्डहीनताका असरहरू, लोकेन्द्र पनेरु, पृष्ठ ९७-१३०
- अङ्क ६, सीमावर्ती बाँधले उब्जाएको मानव अधिकारको प्रश्न, बुद्धिनारायण श्रेष्ठ, पृष्ठ ७६-९४
- अङ्क ९, Public Interest Litigation Enviromental Rights, शिवप्रसाद पौडेल, पृष्ठ १६६-१८०
- अङ्क ९, मानव अधिकारको दृष्टिमा फौजदारी कार्यविधि संहिता, ऋषिकेश वाग्ले, पृष्ठ १०५-१३८
- अङ्क १२, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, स्वच्छ सुनुवाइ, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-१४
- अङ्क १५, The Delivery of Civil Legal Aid in Nepal ..., Neetu Pokharel and Akhila Kolisetty, पृष्ठ १०५-१३१

१५. स्वास्थ्यको अधिकार

- अङ्क १, मानव अधिकार, फरेन्सिक र नेपाल, डा. हरिहर वस्ती, पृष्ठ १-२१
- अङ्क ६, नेपालमा स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धमा जानकारी पाउने मौलिक हक, तेजमान श्रेष्ठ, पृष्ठ ३६-५५
- अङ्क ११, Mental/Psycho Social Disability, नवराज सापकोटा/अर्जुन विश्वकर्मा, पृष्ठ १०७-१२६
- अङ्क १२, Medico-Legal System Investigation of Crime डा. हरिहर वस्ती, पृष्ठ ९१-१०८

१६. उद्योग/व्यापार/आवागमन

- अङ्क १, दुर्गम क्षेत्रमा हवाई सेवा:समस्या र समाधान, विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना, पृष्ठ १८-३७
- अङ्क ६, ... Protecting Business related Human Rights, सूर्यप्रसाद पराजुली, पृष्ठ १५०-१६२
- अङ्क ९, व्यापारिक कारोबार सम्बद्ध अधिकारको संरक्षणमा सर्वोच्च अदालत : सूर्यप्रसाद पराजुली, पृष्ठ ५५-१०४
- अङ्क १२, Advancing Business and Human Rights in Nepal, टेक ताम्राकार पृष्ठ १२२-१३६
- अङ्क १७, कोभिड १९ र मानव अधिकार, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ १-१६
- अङ्क १८, Business and Human rights legal frame works, Dipendra / Rajendra Bahadur Singh पृष्ठ १४१-१५७

१७. बन्दी/बेपत्ता/यातना

- अङ्क २, नेपालमा बेपत्ता नागरिकको अवस्था, लोकेन्द्र पनेरु, पृष्ठ १८३-१९७
- अङ्क ६, यातनाविरुद्धको अधिकार र राज्यको दायित्व, श्यामबाबु काफ्ले, पृष्ठ ५६-७५
- अङ्क ७, बन्दीको मानव अधिकार र कानुनी व्यवस्था, श्रीप्रकाश उप्रेती, पृष्ठ १-३४

१८. पेरिस सिद्धान्त

- अङ्क १३, An Anatomy of Adequate Resources, Funding and Financial Autonomy .... NHRIs Bed Bhattari and Nav Raj Sapkota पृष्ठ १-२२
- अङ्क १३, Mandates and Competence of NHRIs; Issues of Compliance with International Human Rights Standards, Bishal Khanal, पृष्ठ २३-४४
- अङ्क १३, Challenges Faced by the NHRC of Nepal ... Dr. Bipin Adhikari and Bidushi Adhikari पृष्ठ ४५-६८
- अङ्क १३, मानव अधिकार स्वतन्त्रतासम्बन्धी सिद्धान्त, श्यामकुमार भट्टराई, पृष्ठ, ६९-७९
- अङ्क १३, पेरिस सिद्धान्तको कसीमा बहुलवाद र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, इन्दिरा दाहाल, पृष्ठ ८०-९२
- अङ्क १३, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, महेश शर्मा पौडेल, पृष्ठ, ९३-११२
- अङ्क १३, NHRIs for International Human Rights Protection Mechanism, Surya Deuja, पृष्ठ, ११३-१३२
- अङ्क १३, ...राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अर्धन्यायिक सक्षमता, श्यामबाबु काफ्ले, पृष्ठ, १३३-१४८

१९ मानव अधिकार शिक्षा

- अङ्क १६, शिक्षाको अधिकार र न्यायपालिका, केशवप्रसाद कोइराला, पृष्ठ १-२९
- अङ्क १६, शिक्षाको अधिकार संरक्षणमा मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूको भूमिका, बासुदेव वजगाई, पृष्ठ ३०-४८
- अङ्क १६, मानव अधिकार शिक्षा, डा. टीकाराम पोखरेल, पृष्ठ ४९-६७
- अङ्क १६, विद्यालय शिक्षा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको समावेशीकरण, डा.दिव्या दवाडी, पृष्ठ ६८-८१
- अङ्क १६, बालबालिकामाथि प्रयोग हुने शारीरिक दण्ड र शिक्षाको अधिकार, रधुनाथ अधिकारी, पृष्ठ ८२-९७

- अङ्क १६, मानव अधिकार र राष्ट्रिय शिक्षा नीति, श्यामबाबु काफ्ले, पृष्ठ ९८-११९
- अङ्क १६, मधेशमा शिक्षा अधिकार र पहुँच, डा. राजेश अहिराज , पृष्ठ १२०-१३४
- अङ्क १६, विद्यालय तहको शिक्षामा मानव अधिकार, महेन्द्र विष्ट,पृष्ठ १३५-१४६
- अङ्क १६, A Review Of Education Policy and Practice, in Relation to the right to Education in Nepal, Dr Leakha Natha Paudel ,पृष्ठ १४७-१६१
- अङ्क १६, Right to education A journey to the Quest, HemantaRaj Dahal , पृष्ठ १६२-१७५
- अङ्क १७, पूर्विय दर्शनभिन्न मानव अधिकार (Human Rights in Eastern Philosophy) कैलाशकुमार सिवाकोटी, पृष्ठ ३१-५४
- अङ्क १७, Corporate Social Responsibility: Eying through Human Rights Lens, Samikshya Poudel, पृष्ठ १४०-१५४
- अङ्क १८, Human right in the ear of cyberspace : Akshaya Duwady, पृष्ठ १५८-१७१
- अङ्क १८, लैङ्गिक समानता: नेपालमा यसको अवस्था समस्या र समधानका उपायहरु : मोहन काफ्ले, पृष्ठ १०५-१२५

जर्नलको लागि लेखहरूमा अवलम्बन गर्नुपर्ने ढाँचा

विभिन्न अनुसन्धान पद्धतिहरूमध्ये हामीले पाद-टिप्पणी (Foot notes) मा एकरूपताको लागि APA शैलीलाई अपनाएका छौं । आदरणीय लेखकज्यूहरूलाई यसै विधिलाई अवलम्बन गरिदिनुहुन हार्दिक अनुरोध छ ।

शीर्षक (Heading)

Bold and Centered

सार-सङ्क्षेप (*Abstract*)

Bold or Italicized and Centered गरी पेजको सबैभन्दा माथि तर शीर्षकभन्दा तल राख्ने ।

- ◆ The First line of the paragraph is not indented.
- ◆ पेजको चारैतिर एक/एक इन्च खाली छोड्नुपर्ने ।
- ◆ लेखको शीर्षकलाई **Bold and Centered** गर्ने ।
- ◆ First line of each paragraph is indented .5 inch
- ◆ Paragraph Format, set 'Before & After' to 0.

Font Size :

Article in English :

Times New Roman : 12 pt

नेपाली लेखको लागि :

प्रीति फन्ट

साइज : १६

Heading Level Format

Use title case for all headings. This means that the first letter of all major words should be Capitalized. The formatting from the Heading Level 1 to 5 is given below.

1. Centered, Bold, Title Case

Paragraph text begins one line below the heading (with 0 Spacing before and after)

2. Flush left, Bold, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

3. Flush Left, Bold Italicized, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

4. Indented, Bold, Title Case, Ending With a Period.

Paragraph text begins one space after the period at the end of the heading.

5. Indented, Bold Italicized, Title Case, Ending With a Period.

Paragraph text begins one space after the period at the end of the heading.

पाद-टिप्पणी गर्दा लेखकको नाम, थर, कृतिको नाम, प्रकाशक, प्रकाशित मिति, पृष्ठ आदि उल्लेख पाद टिप्पणीको प्रयोग गर्दा पृष्ठको अन्त्यमा गर्न अनुरोध छ । सो सिधा रेखामुनि अङ्कित गर्न पनि अनुरोध छ ।

जस्तै : डा. विजय सिंह सिजापतिको पुस्तकमा^१ बाल अधिकारको संरक्षणको विषयमा विशेष चर्चा गरिएको छ ।

क) पाद टिप्पणी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

१) एक लेखक भए

लेखकको नाम थर, शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरणहरू, प्रकाशन मिति, पृष्ठ

उदहारण : डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन वि.स. २०७०), पृ. १० ।

सीके प्रसाईं, आजको सरल राजनीति तथा व्यवहारिक राजनीतिको रूपरेखा, (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. : २०७७

कैलाशकुमार सिवाकोटी, आधारभूत मानव अधिकार (दोस्रो सं.), (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, नेपालको वैधानिक परम्परा (तेस्रो सं.), (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

२) दुई लेखक भए

केदारप्रसाद शर्मा र माधवप्रसाद पौडेल, नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,

(काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, २०६०), पृष्ठ १२-१५ ।

३) तीन लेखक भए

पारसमणी भण्डारी, रामनाथ ओझा र डोलराज अर्याल, भाषिक अनुसन्धान विधि, (काठमाडौं :

पिनाकल पब्लिकेशन, २०६८) ।

४) तीनभन्दा बढी लेखक भए : तीन लेखकको लागि जस्तो हो, त्यस्तै गरिदिनुहुन अनुरोध छ । त्यसैगरी २० जनाभन्दा

बढी भए पहिले मूल लेखकको नाम थर लेख्ने र पछि अन्य लेख्ने, अरू विवरणहरू यथावत् नै रहने छन् :

हरेराम काजी र अन्य, कानूनको शासन र मानव अधिकार, (भक्तपुर, पौडेल प्रकाशन, २०७०) ।

५) सम्पादित पुस्तक वा अन्य लेख : सम्पादित गरिएका रचनाहरूमा नाम थर(सम्पा., शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, वर्ष र पृष्ठ ।

जस्तै : श्रीधरप्रसाद लोहनी र रामेश्वरप्रसाद अधिकारी (सम्पा.), एकता बृहत् नेपाली-अङ्ग्रेजी कोश,

(काठमाडौं : एकता बुक्स, २०६७) ।

६) कुनै सम्पादित पुस्तकभित्रको निबन्ध वा लेख :

जस्तै : जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, भित्र, मेरी डेशन वा प्रत्यूष वन्त

(सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४),

पृ.२१७-२४९।

७) कुनै संस्थाले निकालेको प्रकाशन :

संस्थाको नाम, प्रकाशित डकुमेण्टको नाम, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष ।

जस्तै : नेपाल सरकार कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, मानव अधिकारसम्बन्धी

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको संगालो , (काठमाडौं : नेपाल सरकार कानून, न्याय, संविधानसभा तथा

संसदीय मामिला मन्त्रालय, वि.सं. २०७२) ।

1 डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, वि.स. २०७०) ।

८) अनुदित पुस्तक वा अन्य सामग्री :

१) यदि लेखक थाहा भए :

लेखकको नाम थर, कृतिको नाम लेखिसकेपछि अनुवादकको नाम थर लेखेर अन्य विवरण यथावत राख्नुपर्नेछ ।

जस्तै : नारायण वाग्ले, पाल्पासा क्याफे (Palpasa Cafe), अनु. विकास संग्रौला, (काठमाडौँ : नेपालया, सन् २००५) ।

२) यदि लेखक थाहा नभए :

जस्तै : ढुण्डिराज कोइराला (अनु.), नेपाली भाषामा श्रीमद्भागवत् रहस्य (दोस्रो सं), (काठमाडौँ : मञ्जरी पब्लिकेशन, वि.सं २०७३) ।

नारायण ज्ञवाली (अनु) धम्मपद: सन्दर्भ, शब्दार्थ र भावार्थसहित नेपालीमा पद्यानुवाद, (काठमाडौँ : जनता प्रशारण तथा प्रकाशन लिमिटेड, २०७५)

९) पत्रिकाको सम्पादकीय लेख:

माटोको स्पन्दन बुझ्ने कवि सम्पादकीय, गोरखापत्र, (१२० (१०७), २०७७ भदौ ४), पृ.५ ।

१०) पत्रिकाको लेख :

तारा वाग्ले, 'पर्यटन उकासन 'प्याकेज'', गोरखापत्र, भदौ ७ (वर्ष १२०, अङ्क ११०, २०७७), पृ. ५, काठमाडौँ : गोरखापत्र संस्थान ।

११) सरकारी प्रकाशन :

सरकारी संस्थाको नाम, शीर्षक, प्रकाशकसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष, पृष्ठ पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ । नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/०७७, (काठमाडौँ : नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७७) । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५-२०७६, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७६) ।

१२) पत्रपत्रिका वा जर्नलको लेख :

महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुष्प) पृ.९२-१११ ।

पूर्णचन्द्र भट्टराई, वैदेशिक रोजगार र नेपाल, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल (वर्ष ५, अंक १४, २०७६), पृ. ७९-८८, ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

१३) शोधपत्र तथा अप्रकाशित दस्तावेजहरू:

हरे राम आचार्य, नेपालमा लोकभाका र पप गीतबिचको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र स्नातकोत्तर तह, नेपाल : सङ्गीत विश्वविद्यालय, २०७६) ।

प्रित शुक्ला, नेपालमा चिया खेती : एक अध्ययन, अप्रकाशित, २०७४ ।

१४) इन्टरनेटबाट लिइएका लेख :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, (वर्ष ४ अङ्क ६, २०७६) ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मिति २०७७ भदौ १२ मा https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Importation_Nirnayharu_NHRCNepal_2077_compressed.pdf बाट पुनःप्राप्ति

यदि कुनै लेखको Digital Object Identifier (DOI) (डिजिटल अब्जेक्ट आईडेन्टिफायर) भए त्यसको <https://doi.org/10.1080/28937/2070>

१५) टेलिफोन वार्ता

कल्पना नेपाल आचार्य, टेलिफोन अन्तरवार्ता, (२०७७ भदौ १०) ।

१६) टेप रेकर्ड सामग्री

सुदूरपश्चिम लोक नृत्य, मिमिरे रेकर्डिङ, (काठमाडौँ : शिव डिजिटल ल्याब, २०७०) ।

१७) दोस्रो पटक सोही लेखकको सोही कृति प्रयोग गर्नुपरेमा ऐजन/पूर्ववत् शब्दको प्रयोग गरिन्छ । (खतिवडा, २०७५) कुनै पहिले नै सन्दर्भाङ्कन भइसकेको लेखलाई लगत्तै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्ने परेमा पूर्ववत्को प्रयोग गर्न अनुरोध छ ।

उदाहरण :

१) प्रा. कृष्ण पोखरेल, राजनीतिशास्त्रको सिद्धान्त, (काठमाडौँ : एम.के पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, २०७२), पृ.७३ ।

ऐ.ऐ । (लगत्तै सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

Ibid (पूर्ववत्) वा (ऐ) प्रा. कृष्ण पोखरेल । (लगत्तै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

२) जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, मेरी डेशन वा प्रत्यूष वन्त (सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४), पृ.२१७-२४९ ।

ऐ.ऐ. (पृ.२१२)

१८) supra note / infra note को प्रयोग : supra note पूर्वाक्त भन्नाले यदि कुनै प्रसङ्ग वा लेख वा अन्य कुनै लेखको अंशलाई पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नुपर्ने भएमा विशेषतः कानूनका विषयमा यसको प्रयोग गरिन्छ तर मुद्दा, ऐन र संविधानजस्ता विषयहरूको पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्दा supra note प्रयोग गर्नुहुँदैन ।

महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुस) पृ.९२-१११

जस्तै : उल्लिखित पाद टिप्पणीलाई पुनः प्रयोग गर्दा supra note १ भनी गर्नपर्दछ ।

infra note अनुरोक्त को प्रयोग पछाडिको लेखलाई अगाडि सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा गरिन्छ । infra note को प्रयोग गर्दा पुस्तकको लागि भने प्रयोग गर्न पाइँदैन । यसको प्रयोग supra note जस्तै गरिन्छ ।

ख) सारांश लेख्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू :

लेख पूर्णरूपमा तयार भएपछि त्यसको पाठकलाई थोरै वा सारमात्र पढेर लेख सम्बन्धमा दिशानिर्देश गर्न सारांश लेख्नु आवश्यक हुन्छ । सारांश १५०-२५० शब्दको हुनुपर्दछ । सारांशमा निम्न कुराहरू समावेश गरिदिनुहुन अनुरोध छ:

- परिचय वा पृष्ठभूमि (Introduction or Background)
- अनुसन्धानात्मक लेखको उद्देश्य (Research Objectives)
- विधि (Methodology)
- महत्त्वपूर्ण खोजहरू (Important Findings)
- निष्कर्ष (Conclusion)

आयोगका केही प्रकाशनहरू

१. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३, २०७३/७४, २०७४/७५
२. विद्यालय शिक्षकहरूका लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, २०७१
३. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), २०७१, दोस्रो संस्करण २०७३, तेस्रो संस्करण २०७४
४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०७१
५. भूकम्प (२०७२) प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
६. नेपालको संविधान घोषणाअघि र पछि भएका आन्दोलनको क्रममा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, सर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२, दोस्रो संस्करण २०७४, तेस्रो संस्करण २०७४
८. संवाहक, अङ्क-१, २०७२, अङ्क-२, २०७३, अङ्क-३, २०७३, अङ्क-४, २०७४, अङ्क-५, २०७४, अङ्क-६, २०७४, अङ्क-७, २०७४, अङ्क-८, २०७५, अङ्क-९, २०७५ अङ्क-१०, २०७५, अङ्क-११, २०७६ अङ्क-१२, २०७६ अङ्क-१३, २०७६ अङ्क-१४, २०७६, अङ्क-१५, अङ्क-१६, २०७७
९. भूकम्प र मानव अधिकार, २०७३
१०. Human Rights Situation during the Agitation before and after Promulgation of the Constitution of Nepal, Monitoring Report 2015
११. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका केही महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, २०७३
१२. Preliminary Report on Monitoring on Earthquake Report, 2072
१३. The NHRIs Nepal Joint Submission for the second Universal Periodic Review of Nepal, 2072
१४. Trafficking in Persons National Report 2013-15
१५. Selected Decision of the NHRC, Nepal vol. 1
१६. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू वर्ष १ अङ्क २
१७. Annual Progress Report 2072-73
१८. भूकम्प प्रभावितहरूको मानव अधिकारको अवस्थाबारेमा तेस्रो अनुगमन प्रतिवेदन २०७४
१९. Trafficking in Persons National Report 2015/16
२०. आयोगका केही सिफारिस कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन खण्ड १ (२०७३) खण्ड २ (२०७५)
२१. भूकम्प प्रभावितहरूको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२२. निर्वाचन अनुगमन भाग -१ (२०७४) भाग-२ (२०७५)

२३. मानव अधिकारपत्र अङ्क- १-५ (२०७४/०७५), अङ्क १-३, (२०७५/०७६)
२४. Trafficking in Persons Especially on Women and Children in Nepal, National Report
२५. स्वर्गीय दयाराम परियार स्मारिका
२६. कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२७. मानव अधिकारसम्बन्धी जानुपर्ने कुराहरू (नेपाली भाषा, मैथिली भाषा, भोजपुरी भाषा, थारु भाषा, तामाङ भाषा, नेपाल/नेवारी भाषा),
२८. मुलुक, प्रदेश र जिल्लाका मानव अधिकारका पाँच प्रमुख विषय: अध्ययन, प्रतिवेदन, २०७५
२९. छाउपडी प्रथाले महिलाको जीवनमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन: २०७५
३०. नेपालमा अपाङ्गहरूका मानव अधिकारका अवस्था प्रादेशिक तथा राष्ट्रिय सम्मेलन प्रतिवेदनसहित
३१. प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४ अनुगमन प्रतिवेदन
३२. Monitoring Report of the House of Representative and State Assembly Election, 2017
३३. सप्तरी जिल्लाको मलेठमा २०७३ साल फागुन २३ गते भएको घटनाको छानबिन प्रतिवेदन
३४. मानव अधिकार रक्षाहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन, २०७४
३५. किसानको अधिकार कानुन पुनरावलोकन, अध्ययन प्रतिवेदन, असार २०७५
३६. Report of International Conference on Identifying Challenges, Assessing Progress, Moving Forward: Addressing Impunity & Realizing Human Rights in South Asia
३७. Trafficking in Persons in Nepal, National Report, September 2018
३८. विवाद समाधानमा स्थानीय तह (मानव अधिकार अभ्यास पुस्तिका)
३९. नेपालका वृद्धाश्रम/जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रको अध्ययन प्रतिवेदन (संवाहक अङ्क- १०)
४०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्था र कानुन
४१. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू
४२. महासन्धि नं १६९ कार्यान्वयन अवस्था
४३. Monitoring Synopsis of the Senior Citizen's Care Centers-2019
४४. NHRC Nepal's Recommendations on Right to Environment
४५. An Introduction to the National Human Rights Commission, Nepal
४६. The Rights of the Persons with Disability
४७. Reinforcing Peasants Rights: NHRCN Recommendations
४८. Migrant Workers Rights and NHRC Nepal's Initiatives
४९. वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार एक अध्ययन प्रतिवेदन
५०. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतविरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन

५१. अनौपचारिक क्षेत्र विशेष गरी मनोरञ्जन तथा सत्कार सेवाका कार्यरत महिला तथा बालबालिकाहरूको अवस्था र वैदेशिक रोजगारीमा गएका पुरुषहरूको श्रीमतीहरूले भोग्नुपरेको सामाजिक मूल्य (आर्थिक हिंसा, पारिवारिक हिंसा, सामाजिक लान्छना, घरायसी कार्यबोभ) सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान प्रारम्भिक प्रतिवेदन ।
५२. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०७६
५३. जबरजस्ती करणीमा परेका महिलाको मानव अधिकार एवम् न्यायमा पहुँचमा नेपाल प्रहरीको जवाफदेहिता
५४. मौलिक हक कार्यान्वयनमा विधायिका र कार्यपालिकाको भूमिका
५५. Reserch report on the situation of the Rights of migrant workers २०७६
५६. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७६ साउन
५७. नेपालमा बालबालिकाको अवस्था २०७६
५८. Sustainable Development Goals and Human Rights in Nepali Context, February, 2020
५९. नेपालको सन्दर्भमा दीगो विकास लक्ष्यहरू र मानव अधिकार २०७७ बैशाख
६०. सीमाक्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था २०७७ वैशाख
६१. कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था, २०७७
६२. यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७७
६३. जेष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कानूनसमेतको सङ्कलन, २०७७
६४. दलितको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६५. जेष्ठ नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था, २०७७
६७. कोभिड १९ र महामारीमा नेपाली अप्रवासी श्रमिकहरूको अधिकार प्रतिवेदन, २०७७
६८. वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७
६९. आयोगका २० वर्ष : आयोगका सिफारिस र कार्यान्वयन अवस्था, २०७७
७०. **GANHRI- SCA Accreditation and NHRC Nepal and the recommendations 2001 to 2020.**
७१. **Annual Report- 2020**

यस अङ्कका योगदानकर्ताहरू

१. शैक्षिक योग्यता

२. हाल कार्यरत संस्था / सेवा / क्षेत्र

३. विशेष अनुभव

४. ई-मेल

५. फोन नं.

डा. कृष्ण चन्द्र शर्मा

१. अग्रेजी साहित्यमा पि.एच.डी
२. प्रोफेसर त्रिभुवन विश्व विद्यालय, कीर्तिपुर
३. ९८५९९०२९८८
४. kcsharma111@gmail.com
५. ९८४९७७३९७५

कृष्णजीवी घिमिरे

१. स्नातकोत्तर, कानून र राजनीतिकशास्त्र
२. सचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानवीन आयोग
३. २२ वर्ष सरकारी वकिलको अनुभव, पुस्तक तथा निर्देशिका लेखन
४. ghimirekj@gmail.com
५. ९८५९२४६३३३

विजयप्रसाद मिश्र

१. कानूनमा स्नाकोत्तर
२. सह-प्राध्यापक
३. २४ वर्षदेखि लेखक, प्राध्यापन र कानून व्यवसायमा सक्रिय
४. bmishra1970@yahoo.com
५. ९८५९०६०६७८

डा. सुजनाकुमारी भण्डारी

१. विद्यावारिधि
२. स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्ता
३. महिलाको आर्थिक, सामाजिक तथा सशक्तिकरणको क्षेत्रमा क्रियाशिल
४. Email: bsirjana@gmail.com
५. ९८४३५६५२९७

यज्ञप्रसाद अधिकारी

१. स्नाकोत्तर-कानून र राजनीतिशास्त्र
२. सहसचिव राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बागमती प्रदेश कार्यालय, सानेपा ललितपुर
३. मानव अधिकार र कानूनसम्बन्धी खोजमूलक कार्य तथा अध्ययन
४. yagyaadhikari@gmail.com
५. ९८४९४५९०९६

मोहन काफ्ले

१. स्नातकोत्तर व्यवस्थापन
२. मानव अधिकार अधिकृत
३. १७ वर्षदेखि मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत
४. kافلة.mohan@gmail.com
५. ९८५६०७९७७७

वासुदेव वजगाई

१. स्नातकोत्तर राजनीतिशास्त्र र समाजशास्त्र र कानूनमा स्नातक
२. मानव अधिकार अधिकृत, संयुक्त राष्ट्रसंसद्घ, मध्य अफ्रिका गणतन्त्र
३. १६ वर्षदेखि मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील
४. basudevsharma@hotmail.com
५. ९८४९७७३९७५

Dipendra Bahadur Singh

1. Education: MA, B. L Post;
2. Officiating In-charge, Promotion Div. NHRC
3. Experience: Active in law and human rights since 1996
4. singh.dipendra@gmail.com
5. 9861561322

Dr. Birendra Raj Pokhrel

1. PHD Accessible ICT
2. Experience: Above 25 year
- 3 Human Rights and Disable Rights National coordinator Abilish Foundation
4. 9851043399
5. birendra@adrad.org.np

Rajendra Bahadur Singh

1. Education: LL. M. Scholar
2. Freelancer ,Researcher
3. Experience: Law, Devt. & teaching
4. lauthsingh@gmail.com
5. 9843858621

Akshaya Duwady

1. BBM, LLB
2. Student
3. 9843202801
4. duwadyakshaya@gmail.com

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

केन्द्रीय कार्यालय, हरिहर भवन, ललितपुर

इमेल : nhrc@nhrcnepal.org

फोन : ०१-५०१००१५/१६/१७/१८

वेबसाइट : www.nhrcnepal.org

फ्याक्स : ०१-५५४७९७३, ५५४७९७४

हटलाइन : ०१-५०१००००

विराटनगर कार्यालय, चाँदनी चोक

फोन : ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स : ०२१-४६११००

खोटाङ कार्यालय, दिक्तेल

फोन : ०३६-४२०२८४

जनकपुर कार्यालय, देवी चोक

फोन : ०४१-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स : ०४१-५२७२५०

सानेपा कार्यालय, सानेपा

फोन : ०१-५५३०३६२

पोखरा कार्यालय, जनप्रियमार्ग

फोन : ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स : ०६१-४६५०४२

बुटवल, रुपन्देही

फोन : ०७१-४१०१७५, ०७१-४१०१७६

नेपालगञ्ज कार्यालय, शान्तिनगर

फोन : ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स : ०८१-५२६७०६

जुम्ला कार्यालय, खलङ्गा

फोन : ०८७-५२०२२२

धनगढी कार्यालय, उत्तर बेहेडी

फोन : ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स : ०९१-५२५६२३

National Human Rights Commission, Nepal

Central Office

Harihar Bhawan, Lalitpur

P.O. Box No. : 9182, Kathmandu

E-mail : nhrc@nhrcnepal.org

Phone No. : 01- 5010015/16/17/18

Website : www.nhrcnepal.org

Fax : 01-5547973, 5547974

Hotline : 01-5010000

Biratnagar Office, Chandani Chowk

Phone No. : 021-461931, 461093

Fax : 021-461100

Khotang Office, Diktel

Phone : 036-420284

Janakpur Office, Devichowk

Phone No. : 041-527811, 527812

Fax : 041-527250

Sanepa Office, Sanepa

Phone : 01-5530362

Pokhara Office, Janapriya Marga

Phone No. : 061-462811, 463822

Fax : 061-465042

Butwal Office, Rupendehi

Phone : 071-410175, 410176

Nepalgunj Office, Shantinagar

Phone No. : 081-526707, 526708

Fax : 081-526706

Jumla Office,

Phone : 087-520222

Dhangadhi Office, Uter Behedi

Phone No. : 091-525621, 525622

Fax : 091-525623

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं. : ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal
P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Phone: 01-5010015, Hotline: 5010000